

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ЖУРНАЛИСТИКА ФАКУЛЬТЕТІ
БАСПАҒЕРЛІК-РЕДАКТОРЛЫҚ ЖӘНЕ ДИЗАЙНЕРЛІК ӨНЕР
КАФЕДРАСЫ

Президенттің БАҚ саласындағы сыйлығының лауреаты,
философия ғылымдарының кандидаты, «Шалқар» радиосының директоры

Болатбек ТӨЛЕПБЕРГЕННІҢ

50 жас мерейтойына арналған
«ТҮРАҚТЫ ДАМУ МАҚСАТТАРЫ АЯСЫНДАҒЫ
ЖУРНАЛИСТИКА ЖӘНЕ БАСПА ІСІ: ДӘСТҮР ЖӘНЕ
ЖАҢАШЫЛДЫҚ» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

ӘОЖ 070
КБЖ 76.01
Ж 89

Жалпы редакциясын басқарған:

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Темірғали Көпбаев

Ғылыми редактор:

Филология ғылымдарының докторы, профессор
Айгүл Рамазан

Құрастырған әрі жауапты редактор:

Ермахан Шайхыұлы

Ж 89 Журналист, ұстаз, ғалым Болатбек Төлепбергеннің 50 жасқа толуына арналған «Тұрақты даму мақсаттары аясындағы журналистика және баспа ісі: дәстүр және жаңашылдық» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы: «Қазақ университеті», 2024 жыл. – 135 б.

ISBN 978-601-04-6583-1

Бұл жинаққа журналист, ұстаз, ғалым Болатбек Төлепбергеннің 50 жасқа толуына арналған «Тұрақты даму мақсаттары аясындағы журналистика және баспа ісі: дәстүр және жаңашылдық» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары топтастырылған.

ӘОЖ 070
КБЖ 76.01

ISBN 978-601-04-6583-1

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

I бөлім

ЖЕЛТОҚСАН ЖАҢҒЫРЫҒЫ

**Кенес Нұрпейіс,
ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі,
тарих ғылымдарының докторы, профессор**

ЕРЛІК ТАРИХҚА ЕРЕКШЕ КӨЗҚАРАС

Болатбек Төлепбергеннің «Біз білмейтін Желтоқсан» еңбегі – үлкен ықыласпен және мұқият оқып шығатын дүние. Бұл еңбектің осыған дейін Желтоқсан тақырыбына арналған жекелеген мақалалар мен зерттеулер түрінде оқырмандарға ұсынылған жариялымдардан айтарлықтай ерекшеліктері бар.

Егер айтылған тақырыпқа байланысты осы кезге дейін жарияланған еңбектерде желтоқсан көтерілісіне қатысушылардың негізінен озбырлық билік жүйесінен көрген қорлығы мен шеккен азабы туралы айтылса, Болатбек Төлепберген өзінің алдына сол қорлық пен азап «тәлкегіне қаймықпай қарсы тұра білген, өршіл рух пен өміршең идея – ұлттық мүддені алға сүйреген» (7 бет) қаһарман ұл-қыздарымыз туралы сыр шертуді мақсат етіп қойған.

Кітаптың екінші ерекшелігі – онда авторлық монологтар мен пайымдаулардың өте аз орын алғандығы. Мұның орнына, оның беттерін Желтоқсан көтерілісіне белсене қатысып, сол үшін сотталған, жапа шеккен 40-тан астам боздақтардың өздері немесе бұл күндері арамызда жоқ – өмірден озған желтоқсаншылардың отбасы мен замандастары сөйлейді.

«Біз білмейтін Желтоқсан» кітабы бір-бірімен тығыз байланысты негізгі төрт бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім «Желтоқсан қалай басталды?», екінші бөлім «Зиялылыр не деді?» деп аталса, үшінші бөлімге сотталған, қуғын көрген желтоқсандықтар мен олардың жақындарының естеліктері топтастырылған, төртінші бөлімге «Желтоқсан қаһармандары кімдер?» деген тақырып беріліп, оның құрамына көтерілісшілерден сотталғандардың, мерт болғандардың, желтоқсаншыларға араша түскені үшін әртүрлі зәбір көрген (*бір күннен бір айға дейін түрмеге жабылған, қызметтен қуылған, жарақат алған, КОКП мен комсомолдан қуылған, т.с.с.*) Жалпы алғанда, 820-дан астам рухы биік, ұлтжанды азаматтардың тізімдері берілген. Кітапқа қосымша ретінде ұсынылған көптеген фотоқұжаттар, шертер сыр да аз емес...

Әрбір бөлім қысқа да нұсқа авторлық алғысөз – түсініктемелермен ашылып, осы еңбекте жарияланып отырған нақтылы мәліметтер мен жекелеген пайымдаулардың 1986 жылдың соңында тек қана Қазақстанды емес, Кеңестік алып империяның көптеген ұлт аймақтарын (*Балтық бойын, Орта Азияны, Кавказ сыртын*) дүр сілкіндірген, кейбір алысты-жақынды шет елдерді елең еткізген Желтоқсан көтерілісі туралы толық шындықты айтуға қызмет ететіндігіне сенім білдірген.

Оқырманға түсінікті болу үшін кітапта Желтоқсанның шерлі шежіресі хронологиясы бойынша берілген. Сондықтан да бірінші бөлімде жалпы Желтоқсанның қалай басталғандығынан сыр шертетін деректер саралана отырып, дүмпудің бұрқ ете түсуіне себепкер болған куәгерлердің естеліктері берілген. Еңбектің екінші бөлімінде жарияланған сол уақыттағы одақтық «Литературная газетаның» қазақстандық тілшісі Әнуар Әлімжановтың «Алматыда не болды?» деген мақаласының қазақша нұсқасы («*Литературная газета*», 1987ж, 1 қаңтар), Асанәлі Әшімовтың, Әзірбайжан Мәмбетовтің, Роза Бағланованың Желтоқсан көтерілісінен кейін жарияланған мәлімдеме мен естеліктері көтеріліс кезінде Республикада орын алған саяси хал-ахуал мен қазақ зиялылары аталған топтың желтоқсан көтерілісіне әр мағыналы көзқараста болғандығынан мәлімет береді.

Ал қазақ тілінде жарияланған халқымыздың ардақты да батыр перзенті Жұбан Молдағалиевтың 1986 жылғы 31 желтоқсанда Қазақстан Жазушылар одағында Г. Колбинмен кездесуде сөйлеген сөзі, сол сияқты ардагер аға Сафуан Шаймерденовтың сол Колбинмен 1987 жылғы кездескенде айтқан сөзінің және жазушы-ғалым Бейбіт Қойшыбаевтың сөзінің үзінділері олардың бойындағы ұлтжандылық пен ұлттық рухтың асқақтығын көрсетті. Олар «былқылдап, сылқылдаған» жоқ, желтоқсаншыл ұл-қыздарына қорған бола білді. Бұған Жұбан

Молдағалиевтың Г.Колбинге тіке қарап тұрып: «Мен – қазақпын. Өз халқымды мақтан етемін. Маған оның көп қатпарлы тарихы қымбат. Жасырып қайтейін, осы күнге дейін (яғни, жастар қырғынын көргенге дейін – К.Н) өмір сүргеніме өкінемін», – дегені Сафуан Шаймерденовтың сол Колбин алдында қасқайып тұрып: «Қазақстанға келгеніңізге жарты жыл болды. Осы уақыт ішінде не істедіңіз? Қазақ балаларын ұлтшыл деп айыптап, оларды алаңда қырып-жойғаннан басқа не нәрсені төңкеріп тастадыңыз? Қазақ халқы сізді Голощекин секілді тек жаман жағынан еске алатын болады!» деген сөздері дәлел.

Кітаптың үшінші және төртінші бөлімдерінде жарияланған дүниелер жекелеген зерттеушілер мен Желтоқсанның белгілі қаһармандарынан басқа көпшілікке белгісіз Желтоқсан көтерілісінің қырлары мен сырларын ашуға, түптеп келгенде биыл 20 жыл толып отырған Желтоқсан көтерілісінің шыншыл да толық тарихын танып-білуге қызмет етеді. Қысқасы, бұл еңбектің ғылыми-танымдық және тәрбиелік мәні зор.

«Әдебиет айдыны» газеті,
21.12.2006

Мәмбет Қойгелдиев,
ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі,
Қазақстан тарихшылар қауымдастығының төрағасы,
тарих ғылымдарының докторы, профессор

АЗАТТЫҚ АҢСАҒАНДАР АҚИҚАТЫ

Болатбек Төлепберген ұсынып отырған қолыңыздағы «Мәңгі жас – Алаш идеясы» аталатын кітап – ғылыми-зерттеу жұмысы емес, публицистикалық жанрдағы еңбек. Автор Алаш идеясын, яғни қазақ елінің ұлттық мұрат-мүддесін қорғау жолында өмірге келген қоғамдық қозғалыстарға байланысты өз тұжырымдарын оқырман назарына ұсынады. Автордың ұстанымы бойынша Алаш идеясы бұл қазақ халқының күнделікті тыныс-тіршілігінен бастау алады. Сондай-ақ ол ақын айтқандай, «Өзі үшін туып, халқы үшін күйген» (М. Нұрекенов) жеке тұлғалардың қызметін өз кітабына арқау етіп алған.

Кітап ХХ ғасырдың түрлі кезеңдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстар арасындағы өзара логикалық байланысты ұтымды баяндауымен бағалы. Ал Алаш идеясы бұл белгілі бір топтың еркімен өмірге келе салған жасанды, өткінші құбылыс емес. Ол – ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, яғни қазақ ұлтының түрлі тарихи кезеңдерде өмірлік мүддесін білдіріп отыратын манифест бағдарлама. Алаш идеясын өмірден біржола ығыстырып тастауға көп күш жұмсаған кеңестік билік өмірден кете салысымен, Алаш идеясының қайта жаңғырып, жаңадан күш алуы – оның өміршендік сипатын айғақтайды.

Болатбек Төлепбергеннің шынайы азаттық үшін күрес тарихына, осы жолдағы жеке тұлғалардың ерлігі тақырыбына қалам тартуы алғаш рет емес. 2006 жылы «Қазақпарат» баспасынан оның «Біз білмейтін Желтоқсан» атты көлемді де салмақты кітабы жарық көрді. Бұл еңбегінде Болатбек Желтоқсан көтерілісінің шығу себебі мен оның ішкі мазмұнына, көтеріліске тікелей қатысқан халықтың қаһарман ұл-қыздарының куәліктері арқылы бойлауға тырысқан. Міне, сол берілген куәліктердің бірінде Құрманғазы Айтмұрзаев деген азамат қазақ жастарын орталық алаңға шақырып: «Содан не керек, Алматының түгел жатақханаларын жаяу аралап шықтық қой. Ертеңіне жиналған жастардың бойында ұлттық рух, намыс кернеп тұрды», – деп жазды (Қараңыз: аталған кітап, 13-бет).

Тамаша публицистің қолымыздағы кітабы, тақырыбы жағынан өзгешелеу. Бұл арада сөз Алаш идеясы мен ол идеяны өз қызметіне арқау еткен жеке тұлғалардың қызметі мен тағдыры жөнінде. Бұл ретте кітаптың, оқырманның қызығушылығын тудыратын, әрине екінші және үшінші бөлімдегі материалдары болса керек. Мәселен, екінші тарауда автор Алаш идеясы үшін

күресті кеңестік билік жағдайында жалғастырған қоғамдық ұйымдар мен жеке азаматтардың қызметін нақты құжаттық материалдар арқылы берген.

Иә, рас, Хасен Қожа-Ахмет пен Азамат Жәкібаев жөнінде там-тұмдап болса да жеке еңбектерде айтылып жүр. Болатбек Төлепберген болса, өз кітабында бұл екі қайраткер тұлғалардың кеңестік билікке қарсылық қызметін сот материалдары арқылы баяндайды. Хасен Қожа-Ахмет жөнінде автор: «Жетпісінші жылдардағы Қазақстандағы диссиденттік бас көтерулердің көш басында жиырма үш жасар саяси күрескер Хасен Қожа-Ахмет тұрды. Оның өзінің замандастарынан айырмашылығы тайсалмайтындығында, жүрек жұтқандығында және ашық күресті таңдағандығында еді. Алматы облысының Есік қаласында тұрып, еңбек еткен ол 1975 жылдың күзі мен 1977 жылдың сәуір айларында жеке өзі өкіметке қарсы үнпарақтар шығарумен айналысты», – деп жазады. Ал жетпісінші жылдардың екінші жартысы – Кеңестік биліктің күш-қуатының тасыған кезеңі екендігін еске алсақ, Хасен Қожа-Ахмет көрсеткен қарсылықтың тарихи маңызын пайымдауға болады. Бұл, шын мәнінде ұлт тарихынан өз орнын алуға лайық нағыз ерліктің көрінісі еді.

Міне, сондай жеке, нағыз қайсар тұлғаға тән ерліктің үлгісін Азамат Жәкібаевтың қысқа да қайғылы өмір жолынан көреміз. А.Жәкібаев кеңестік билікке қарсылығын 1978 жылы қаңтарда өзі де толық түсінбеген тұжырымдар айтылған листовкалар тарату арқылы білдірген. Бұл 18 жасар жас жігіттің саяси жүйеге қатысты өз наразылығын білдіру әрекетінің көрінісі-тін. Ал билік болса, жас жігіттің бұл әрекетін өзіне төнген үлкен қауіп ретінде қабылдап, Азаматты абақты мен ауруханада шірітті. Азамат листовкаларды тарату себебін сұраған тергеушіге: «Оған кінәлі – менің ойымша Кеңес Одағындағы мемлекеттік құрылыс. Бұл менің санамда ешкімнің үгіттеуінсіз қалыптасқан. Бұл іске еш адам мені зорлаған емес», –деген жауап береді.

Кезінде Алаш қайраткерлеріне жасаған әділетсіз, зорлық ісін кеңестік билік Азамат Жәкібаевқа де істеді. Жетпісінші жылдардың аяқ шенінде Алматы қалалық сотының А. Жәкібаевқа байланысты қабылдаған үкімін 1993 жылы 13 сәуірде Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты мүлдем теріске шығарып, төмендегіше шешім шығарды:

1.Зорлап емдеуге жіберілсін деген үкім жокқа шығарылсын.

2.Жәкібаевтың айыбы жоқтығы себепті қылмыстық іс тоқтатылсын.

Тура осындай шешімдер 20-50-жылдары Кеңестік биліктің жаппай репрессия саясатының құрбандарына да қабылданғандығын еске алсақ, бұл билік жүйесінің кімдермен және не үшін күрескендігі түсінікті бола түседі.

Бір айта кетерлігі, Болатбек Төлепберген –1986-ның желтоқсанында империялық озбырлыққа қарсылық көрсеткен қазақ жастары жөнінде әділ пікір қалыптастыру ісіне қомақты үлес қосып жүрген ойлы публицист. Осы еңбегінде де ол «сексен алтыда алаңға жастар алаңғасарлықпен шықты» деген жаңсақ пікірге нақты да нанымды факті және тұжырымдармен жауап береді.

Сондай-ақ қолдарыңыздағы кітаптың үлкен бөлігі бүгінгі қазақ жастарының әлеуметтік жағдайын талдауға арналған. Автордың бұл тақырыпты да өте нәзік әрі терең игергендігі байқалады.

Болатбек Төлепбергеннің жаңа кітабын оқырман қауымға ұсына отырып, осындай Алаш идеясымен сусындаған туындылар көбірек болса екен деп тілеймін.

*«Айқын» газеті,
16 сәуір, 2014 жыл*

Әбдімәлік Нысанбаев,
ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі,
философия ғылымдарының докторы, профессор

ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫ ҰҒЫНЫҚТЫ ТАЛДАҒАН ТУЫНДЫ

Белгілі каламгер, шәкіртім, философия ғылымдарының кандидаты Болатбек Төлепбергеннің «Біз осы не бітіріп жүрміз?» атты кітабы публицистикалық әрі ғылыми-танымдық еңбек дер едім. Басты тақырып – Ұлттық идея мәселесі. Автор ұлттық идеяға деген қажеттілікті жаһандану жағдайындағы қоғам мен мемлекеттің алдында тұрған бірнеше міндеттермен түсіндіреді. Бұл, ең алдымен қоғамды топтастыру міндеті, яғни біздің елімізде қазақстандық қоғамды этностық мағынасындағы біртұтас ұлтқа біріктіру. Қазіргі уақытта қоғам этностық, діни, саяси, әлеуметтік, мәдени, құндылықтық бағдарлары жағынан әркелкі жіктелген. Мұндай жағдайда этникалық өзіндік бірегейлік көмектесе ме? Бірегейліктің бұл түрі көбіне өткенге иек артады, өзінді жаңа ахуалдар мен жаңа міндеттерге негізделген осы шақпен бірегейлендірмей, өткеннің құндылықтарының аса маңыздылығы кімге керек? Мұндай бірегейлік замана талабына жауап бере ала ма?

Міне, осы сұрақтарға аталған жаңа кітабында жауап іздеген Болатбек Төлепберген бүгінде ұлттық идеяға деген мұқтаждықты айқын аңғартады. Әрі ұлттық идея мақсаттар мен құндылықтардың шашыраңқылығы мен белгісіздігін жойып, біртұтас қоғамдық сана қалыптастыруға игі ықпал ете келе, ұлтты топтастырудың көпқырлы міндетін жүзеге асыруға жарамды екенін автор алға тартқан.

Жалпы, ұлттық идея болуы үшін ел біршама уақыт қазіргі әлемнің феномені – дербес субъект ретінде өмір сүріп, көптеген өлшемдері бойынша өзін-өзі анықтауы қажет, сонда ғана ұлттық идеяның қызмет етуі мүмкін болады. Ұлттық идея қалыптастырудың алғышарты ретіндегі мемлекеттің шынайы өзін-өзі анықтау қажеттілігі мынадан аңғарылады: ұлттық идея идеялар әлеміне тиесілі болғанымен, оның мазмұны халықтың, нақты халықтың өмірқамының шынайы тәжірибесінен туындайды және бұл ұлттық идеяны ерекше төлтумалы етеді.

Бүгінгі күні біз ұлттық идея қалыптастырудың тәжірибелік міндеті туралы айтуға әбден болады, өйткені біз дербес өмір сүрудің бірқатар тәжірибесін жинақтадық, дәстүрлі мәдениеттің кейбір тұстарын өзектілендірудің мүмкіндігіне ие болдық әрі Қазақстанда ұлттық идеяның қызмет етуінің нақты шарттары пісіп-жетілді. Сондықтан ұлттық идея туралы, оның ғылыми алғышарттарын даярлауға өзіндік үлесін қосатын аталған еңбектің жарық көруі – заңды.

Болатбек Төлепбергеннің «Біз осы не бітіріп жүрміз?» деп аталатын еңбегі осы өзекті мәселеге арналған және жоғарыда айтылған пікірталасты мәселелерді барынша терең талдауға тырысқан және бұл тақырыппен автор біраз жылдан бері айналысып келеді. Одан бері ол осы және басқа қоғамдық маңызды мәселелер бойынша публицистикалық еңбектер мен мақалалар жариялап, аталмыш тақырып төңірегінде пікірімен жұртшылық санасатындай білікті маманға да айналып үлгерді.

Бүгін міне, елімізде ұлттық идея қалыптастыру жолдарын меңзеген жұмысын дайындап, көпшіліктің талқысына ұсынып отыр. Автор ұлттық идеяның қоғамның орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуына, мемлекеттің тәуелсіздігі мен қауіпсіздігін нығайтуға, Қазақстан халқының шоғырлануына бағытталған дүниетанымдық сипаттағы бағдарлардың, құндылықтар мен идеалдардың кешенін білдіретіндігін қадап айта отырып, оның өтпелі кезеңді бастан кешіріп, әлемдік өркениеттік қауымдастықтан өз орнын табуға ұмтылып отырған біздің еліміз үшін ауадай қажет екендігін негіздейді. Оның үстіне, ұлттық идея, автордың ойынша, кез келген қақтығыс пен қарама қайшылықтың алаңына айналмауы тиіс, яғни ол ұлттық идеяның мәні мен мазмұнын, ең алдымен, ыдыратушылық емес, керісінше біріктірушілік, топтастырушылық пен ұйыстырушылық құрайды деген түйінге келеді.

Меніңше, кітаптың мазмұны тақырыптың мәнін толық ашады, бөлімдердің қисынды байланысы мен өзара сабақтастығы сақталған. Қазақ ұлттық идеясы публицистикалық қырынан терең сипатталған.

«Айқын» газеті,
20 тамыз, 2015 жыл

**Бекет Тұрғараев,
Заң ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
ҚР Еңбек сіңірген заңгері**

ҰЛТҚА ҚЫЗМЕТ ЕТУ – ҰЛЫ ІС!

Менің түсінігімде зиялы деген топқа қосылу үшін, зиялы деген атақ алу үшін, ол сол атақ үшін күресу емес, адамның болмысы соған бейімделуі керек. Зиялы адам – еліне, халқына, жұртына, Отанына шексіз берілген жан. Сол жолда аянбай еңбек ететін, тер төгетін, оны қызметтік міндетім деп емес, перзенттік парызым деп түсініп, қызмет еткен адам, сол зиялылықтың негізгі қасиеттерін бойына сіңірген жан ғана зиялы адам. Осы тұрғыдан алғанда Алаш қайраткерлерінде халқына, еліне, жұртына, Отанына шексіз берілгендік сезім болды. Соның арқасында міндеттімін деп өзіне-өзі жүк артып, елге қызмет етті. Олар мұны мақтан үшін, абырой, атақ алу үшін істеген жоқ. Сол кезде де ұлт рухының төмендеп қалғандығын, өз жерінде, өз мемлекетінде тұрып жасып, ал өзгелердің озып алға шығып кеткенін көргенде, оларды ұлттық намысы қамшылады. Сөйтіп, халқы алдындағы азаматтық парызын адал орындады.

Сондықтан да, кесек іс, келісті мұра қалдырған Алаш қайраткерлерін «тұлпар текті азаматтар» деп айтуымыз қажет. «Таудай талап бергенше, бармақтай бақ бер» деген қазақтың сөзі бар. Талаптанған адам бақты еңбекпен бағындырады. Бақ деген басыңа келіп қона салатын зат емес. Ол–еңбекпен, ақылмен жететін абырой. Қазақ: «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген. Сол ар тазалығынан барып туындайтын мәселелердің барлығы да – бақта, дәулетте, Қыдыр да сол тазалыққа келіп қонады. Мұны Алаш қайраткерлерінің жүріп өткен жолын қарап отырып, осылай ой түйесің.

Біз алаштықтардың елге сіңірген еңбегіне үніліп, ұлтқа қызмет етуді үлгі етіп алуға тиіспіз. Қазір бізге жетпейтіні – осы! Ұлтты сүюдің, елдікті бекемдеудің, шекараны шегендеудің, намысты жанудың, етеккі жиюдың озық үлгісін алаштықтар көрсетіп берді емес пе?!

Алаштықтардың арман-аңсары, мақсат-мұраты не еді? Азаттық, теңдік, бостандық сынды ата-бабамыз ғасырлар бойы аңсаған асыл ұғымдарды құтты тұғырына қондыру болатын. Қазақ та басқа «қырда» тұрған ұлттардан қалмай, өркениеттің өрінде жүрсе деген өрлік пен ерлік еді.

Бастарын бәйгеге тіккен Алаш көсемі Әлихан Бөкейханов бастаған алаштықтардың арыны мен айбыны керек қазір. Яғни, алаштықтар – дәл бүгін біздің темірқазығымыз, барометріміз. Ендеше, Алаш қайраткерлерінің қызметі мен мұрасын тануымыз, бойымызға сіңіруіміз қажет.

Мен мектепте «Қазақ әдебиеті» пәні мұғалімінің ақылдылығының арқасында Абайды жаттап өстім. Абай кім? Ақылдың Абайы. Ал Алаш қайраткерлерінің бірі – Мағжан – ақындардың ақыны дейміз ғой. Мағжан – ақынның ақыны, Абай – ақылдың ақыны. Апайымыз осылай жаттатты. Ер жеткенімізде соның әсері болуы керек, кезінде Солтүстік Қазақстан облысында қызмет атқарып жүрген кезімде Алаш қайраткері, қазақтың даңқты ақыны Мағжан

Жұмабаевтың ескерусіз қалған әкесі Бекен мен шешесі Гүлсімнің жерленген жерлерін таптырып, басына құлпытас қойғызғаным бар еді.

Біздің осылайша Абайға деген құштарлығымыз, сүйіспеншілігіміз артып кетті. «Абай жолы» романын бірнеше қайта оқыдық десем, артық айтпаймын. Абайдан адалдықты, тазалықты бойымызға сіңірдік. Абай туған жерге, өз ұлтымызға деген махаббатымызды ұштай түсті. Біздің рухани танымымыз осылай қалыптасты. Бұл тұрғыда ойыма келгені, Алаш қайраткерлерінің де бай мұрасы мен саяси күрескерлігін мектеп қабырғасынан балалардың санасына сіңіруіміз қажет. Сонда жастарымыздың рухы ғана шыңдалып қоймай, саяси сауаты сақайып, жан-жақты азамат болып қалыптасар еді.

Міне, осы тұрғыдағы олқылықтың орнын толтыру мақсатындағы, әсіресе жастарымызға қажетті тарихи танымдық туынды – «Алаш жолы» кітабы көпшіліктің көңілінен шығады деген ойдамын. Бұл – белгілі публицист, философия ғылымдарының кандидаты Болатбек Төлепбергеннің ғылыми әрі публицистикалық еңбегінде, жалпы өткен ғасырдың басындағы бұрқ етіп көтерілген Алаш қозғалысының эволюциялық даму үрдісі мен оның бүгінгі күнге берер тағылымы таразыланған және де «Алаш қайраткерлері кім?» деген сұраққа жауап табарыңыз да анық. Атап айтқанда, Алаш қозғалысының көшін бастаған Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов және Міржақып Дулатовтардан бастап, сол кезде енді ғана ақыл тоқтатқан жас толқын ізбасарлары да қамтылған.

Автор Алаш тақырыбын жіті саралауға тырысқан. Зерттеудің бір тұсында: «Бұған қоса Алаш қозғалысының нәтижесінде пайда болған I Жалпықазақ съезін Мұстафа Шоқай «Ұлы түркі халықтарының мызғымас бірлігін көрсететін сахнаға айналды» деп баға береді» дейтіні бар. Халық қамы мен ел бірлігі үшін, әділеттілік пен жасампаздық үшін арпалысқан Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатовтардай жайсаңдарымыздың көздеген мақсат-мұраттары да, идеялары да іштей астасып жатқандығын көрсетеді. Күллі қазақтың, барша түркі әлемінің тұтастығын армандаған Мұстафа Шоқай қалай дегенде де өз замандастарымен қанаттас еді.

Енді кітаптың құрылымына аз-кем тоқталсақ. Төрт тараудан тұратын еңбектің «Алаш қозғалысы һәм Алаш идеясы» деп аталатын бірінші тарауында тақырып ғылыми-публицистикалық тұрғыдан талданады. Ондағы «Қазақтың саяси пікірінің тарихы – қазақ жастарының тарихы» деп аталатын бірінші бөлімінде Алаш қозғалысы тарихи тұрғыдан таразыланса, «Алаш идеясы: Қандай идея?» деп аталатын екінші бөлімде Алаш идеясы философиялық тұрғыдан зерделенеді. Ал «Алаш орда» Үкіметінің мүшелері, Алаш арыстары, алашшыл жастар атты екінші тарауда Алаш қайраткерлерінің өмірбаянына жеке-жеке тоқталады. «Алашқа қызмет» атты үшінші тарауда автор тақырыпқа сай Алаш мәселесінде атқарған нақты істерінен хабар беретін жобаларды, құжаттарды, хаттарды т.б. топтастырған. Бұдан автордың тек аталған тақырыпта тек зерттеуші ғана емес, Алаш мәселесінің нағыз білгірі әрі насихаттаушысы екенін аңғартады және де «Ұлтым деп соққан жүректер» деп аталатын соңғы тарауда автор кешегі Алаш қайраткерлерінің ізбасарлары іспетті бүгінгі ұлт ісіне бейжай қарай алмайтын ағалары туралы мақалаларын ұсынған.

«Ұлтқа қызмет ету – ұлы іс» екенін Алаш қайраткерлерінің ұлт үшін атқарған қызметін белгілі публицист, философия ғылымдарының кандидаты Болатбек Төлепбергеннің «Алаш жолы» атты кітабынан қарап отырып анық көзіміз жетеді. Бұл еңбектен Алаш қозғалысын, Алаш орда үкіметінің қызметін білсем, зерделесем, тоқысам, үйренсем деген көзіқарақтыға, әсіресе жастарға алар ғибрат жетіп артылады.

*«Алаш жолы» кітабы,
2017 жыл*

**Мереке Құлкенов,
жазушы, «Ана тілі» газетінің бас редакторы,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
ҚР Президентінің БАҚ саласындағы
сыйлығының лауреаты**

ҚОҢЫРАУЛЫ ҚАЛАМ

Журналистика – үнем ізденіс үстінде жүретін мамандық. Егер өнер деп қарасақ, соның ең ұшқыр санатында тұратындығы даусыз. Оған мына қым-қуыт уақытта және көзіміз жете түсті. Дейтұрғанмен, кейде қазақтілді журналистер турасында сынаржақ пікірлер тарап жатады. Шын мәнінде мәселе басқаша.

Біріншіден, қазақтілді журналистер – отаншыл, мемлекетшіл дер едім. Екіншіден, олар тек бір ғана тілді біліп қоймай, керек жағдайда екі-үш тілде қалам тарта алады. Бұл жағынан бізден кейінгі буын бірнеше тілді білетіндігімен әрі шартараптан шаңыраққа сыни тұрғыда қарай алатындығымен ерекшеленетіндігі қуантады. Бастысы, өзінің тақырып аумағында шектеліп қалмай, жан-жақты болуға тырысушылықты байқаймын. Сонда кешегі шешендік өнері өркен жайған қазақтың бүгінгі публицистикасы тіптен осал болмауға тиіс деген ой санада толық беки түседі. Дәл мұндай байлам жасауға өзімізден кейін келе жатқан толқын өкілдерінің де үлесі барлығына іштей риза боласың.

Болатбек Төлепберген есімді қаламгер ініміз тырнақалды дүниелерімен жылы әсер қалдырып, алғашқы талпыныстарымен өзіндік қолтаңбасын айшықтауға деген ұмтылысына қуанғанымыз бар. Содан бері де үнемі ізденіп, қаламын суытпай өндіре еңбектеніп келеді. Болатбек университет қабырғасында оқып жүрген алғашқы курстардан-ақ беделді басылым беттерінде көріне бастады. Әрі бірнешеуінде еңбек жолын бастап, сол студент кезінің өзінде екі бірдей журнал бас редакторының орынбасары қызметін атқарып үлгерді. Енді бүгін қарасақ, бұл бір жағынан оның қаламгерлігімен бірге, іскерлігіне білдірілген әділ сенімдей әсер қалдырады. Әрине, ең бастысы, сол кезден өзіне жақын тақырыптарды терең талдауға ден қойған оның шеберлігін ұдайы шыңдауға деген іждағатты ықыласы да жеміссіз болмады.

«Көшкен күннің бояуы» – Болатбек Төлепбергеннің тырнақалды туындысы. Бұл жинаққа автордың әр жылдарда жазған публицистикалық пайымдары мен өзіндік ой-иірімдері еніп отыр. Бұл кітабында ол тәуелсіздіктің талмауыр уақытынан бергі енді еңсе тіктеген аралықтың аңсар-арқауы мен бағыт-бағдарына барлау жасайды. Байқағаны мен көргенін, түйгені мен сезінгенін, құштарлық зердемен ізгілікке іңкәрлігін журналистика жанларында барынша байқатуға тырысқан. Автордың қаузаған тақырыптары да саналуан. Олар – елдегі түрлі қалыптасу деңгейлерін өткеріп келе жатқан саяси үрдістерге үн қосып қоймай, байыпты саралау, өнердің ішіндегі ең ұшқыр әрі әлеуметтік қуаты зор кино өнері болғанымен, бізде оның кенже қалу себептеріне үңілу, тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы әдебиеттегі іркіліс пен серпіліс сырларына бойлау және де жас мемлекетіміздің іргетасын қалап жатқан бірден-бір күш – жас буын, жаңа ұрпақтың арман-аңсарынан бастап, сандаған қордаланған проблемаларына сараптама жасау. Жалпы алғанда, бұл жинақтан автордың осы аталған мәселелер тұрғысындағы қоғамда туындап отырған өзекті мәселелерге жауап іздеп, оқырманға зәру деген тың тақырыптарды тауып, қаузауы байқалады. Сондықтан да бұл кітаптағы автордың өзіндік ізденістері мен батыл сараптамалары оқырмандарына жол табады деген ойдамыз.

Жалпы, қандай істе болмасын «Арық айтып, семіз шыққанды» қалайтын халықпыз ғой. Осы тұрғыдан келгенде, қаламгер ініміз Болатбек Төлепбергеннің «Көшкен күннің бояуы» кітабы турасындағы аз сөз – осы. Сынапша сырғып өтіп бара жатқан мына зымыран уақыттың Болатбек байқаған сан түрлі бояуларының сыры мен сыны – енді оқырманның еншісінде. Ал біз осы жас қаламгердің қаламынан төгілген әсем дүниелердің оқушы қауымы зердесіне қоңыраулы қалам сыңғырын жеткізеріне сенімдіміз.

*«Журналист» газеті,
№2, ақпан, 2005 жыл*

**Пернебай Дүйсенбин,
жазушы, халықаралық «Алаш»
әдеби сыйлығының лауреаты**

**«ҰЛТЫН САТУ ҚАНША ТҰРАДЫ?»
– ДЕП ШАМЫРҚАНҒАН ҚАЛМАҒЕР...**

Арынды ақын Маралтай айтқандай, «Жайылманың жампозы» атанған Жамбыл облысы, Сарысу ауданы, Жайылма ауылының тумасы Болатбек Көрпебайұлы Төлепберген туралы кім деп ой толғасақ, біраз жерге дейін көсілеріміз хақ.

Сол Болатбек 1991жылы орта мектепті күміс медальмен бітіріп, үлкен өмір жолына, тал бойындағы бәйшешектей бұр жарған шығармашылық ынта-жігерін қолдап, жоғары оқу орнына түсуге арналған мінездемеде былай деп жазған екем. Онда мен сол аудандағы ең іргелі Ленин атындағы мектепте директор болып қызмет атқарып жүргенмін.

«Болатбек Көрпебайұлы Төлепбергенов жас кезінен сабаққа өте ынталы, өте жақсы оқиды, 7-8 кластардан бастап-ақ, ол жазу өнерімен әуестеніп келеді. Көптеген мақалалары, материалдары аудандық, облыстық, республикалық баспалардың беттерінде жарияланды. Болатбек соңғы жылдары республикалық баспасөз беттерінде жиі көріне бастады. Оқушы өмірі, мектеп өмірі, қоғам өміріндегі жаңалықтар оның назарынан тыс қалған емес. Мектеп проблемаларына, оқушы өмірінің алуан мәселелеріне жиі назар аударады. Өзін толғандырып жүрген мәселелерге де кезінде үн қатып, бірнеше дүркін ойлы, толғақты материалдар жазды. Москваға барған сапарындаол біртоп оқушыларды Ғани Мұратбаевтың бейітінің басына апарып, тағзым етіп қайтты. Сол жолғы сапары туралы өте әсерлі материалдары республикалық, аудандық газет беттерінде жарық көрді.

Болатбек көркем әдебиетке де бой ұрып жүр. Бұл жолда да жеміссіз емес. Республикалық «Ақ желкен» журналы оның «Күз көңіл» атты новелласын жариялады. Новелла өзінің ойлылығымен, лирикалық саздылығымен оқушыға әсер етеді. Сөз соңында өзім оқып, білім алған ҚазМУ-дың түлегі ретінде, журналист ретінде, балалар жазушысы ретінде Болатбек Төлепбергеновтың болашағы мол, үлкен үміткүттірер қаламгер болатындығына сенідімін».

Бұл кепілдеменің соңында «Пернебай Дүйсенбин, КСРО Жазушылар одағының мүшесі, Балаларға және жастарға арналған республикалық конкурстың 4 дүркін жүлдегері. Жамбыл облысы, Сарысу ауданы, 28.06.1991» деп қол қойған екен. Мінездеме түсінікті, ал қосымша кепілдеменің берілгені Болатбектің Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетіне құжат тапсыратындықтан болса керек деп топшыладық».

Осы үзіндіні ақын Маралтай Райымбекұлы Жамбыл облыстық «Ақжол» газетінің 3 ақпан күнгі санында жарияланған «Жайылманың жампозы» мақаласында келтіріпті.

Иә, ақынның топшылауында ине жасуындай жаңсақтық жоқ. Сол кезде аттестат алатын әр оқушыға мектеп директоры, класс жетекшісі бірігіп қол қойған, мөрі басылған мінездеме берілетін. Ал жоғарыдағы мінездеме-кепілдеме Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетіне түсуге бағытталған болатын.

Мектепте оқып жүргенде-ақ өзінің мінез-құлқымен, сыпайы сырбаздығымен, ізденгіштігімен, білімге құштарлығымен өз қатарларынан оқ бойы озық тұратынын ұстаздар қауымы бірауыздан мойындайтын.

1990 жылы мектеп оқушыларының сол кездегі алып Кеңестер Одағының астанасы – Мәскеу қаласына оқушылардың туристік саяхаты ұйымдастырылды. Сол кездегі жастардың сүйікті газеті «Лениншіл жаста» атақты жастар жетекшісі болған Ғани Мұратбаев туралы журналист, бүгінде айтулы қаламгер Бауыржан Омарұлының «Біздің Ғани» атты тебіреніске толы мақаласын оқиды. Небәрі жиырма үш-ақ жас жасап, артында өшпестей із қалдырған Ғанидың талайлы тағдыры Болатбектің сезіміне үлкен әсер қалдырады. Содан сол Мәскеу

сапарында орайын тауып, ұстазы Сейфулла Абдрахмановты бас етіп, оқушыларға ұйытқы болып, Ваганьков зиратына жерленген Ғанидың басына барып, тағзым етіп, гүл қояды. Сол шәкірт кезінен-ақ рухты, ізгілікті істерге ынта қойған балаң жастың туған халқының, ұлтының тағдырын арқау етер болашақтағы айтулы туындыларынабарар жолдағы алғашқы баспалдағы боларын іштей түйсікпен ұғынғаны деп ойлаймын.

***

Мектепте оқып жүргенде алғашқы мақалалары, тырнақалды көркем туындылары облыстық, республикалық басылымдарда жариялана бастады. Республикалық «Ақ желкен» журналы оның лирикалық сазды «Күз көңіл» новелласын жариялады. Оның осы шығармасы кезінде мектеп оқушылары арасында талқыланып, көңілдеріне жақсы әсер ұялатқаны есімде. Сол кездің өзінде өзі өмір сүрген ортаның әр алуан құбылысына ойлы көзбен қарай бастағанын қапысыз таныдық десек те болады.

Туған атасы Төлепберген қарияны, әжесі Бәтбаланы көзіміз көрді. Ұзын бойлы, денесін бозша сүмбіл теректей тіп-тік ұстайтын қарияны Жайылма ауылы «Қауыншы ата» дейтін. Белін орама ақсаң белбеуменбуып алып, жаз шыға кетпені қолынан түспейтін. Бұрын аяқасты, таптаурын болып жататын тақыр жерді жүзі күнге шағылған шағын кетпенмен бау-бақшаға айналдырды. Қауын-қарбыздарының дәмі тіл үйіретін. Еңбек адамы. Жап-жақсы көркем шығарманың жағымды кейіпкері. Сондықтан да «Біз, Төлепбек атай, самолет командирі және Пальма» атты повесіме Төлепберген қарияны прототип етіп алып, еңбек адамының үлгісі ретінде жаздым. Кезінде бұл шығарманы оқырман қауым жылы қабылдады. «Жалынның» жабық конкурсында бәйге алды. Жалпы, Болатбек Төлепберген атасының жанында жүрді. Еңбекке ерте араласты. Атасынан көп дүниені үйренді. Атадан балаға осылайша еңбекқорлық мирас болып қалды.

Ал әжесі Бәтбала апа да ер мінезді, пікірлі, артық ауыз жеңіл әңгімелерден бойын аулақ ұстайтын аяулы жан еді. Әкесі Көрпебай – энергетикалық училищенің үздік түлегі, мықты маман болды. Сол жылдары электр жарығының берілуі қиындап, олқылы-толқылы болған шақта «Жайылма» совхозының директоры, марқұм Есенбетов Өсер мектепке су жаңа дизель алып берген. Мектеп ұжымының қуанышында шек жоқ. Гүр етіп оталды. Өкініштісі, ток жоқ. Аң-таңбыз. Байқадамнан, Жаңатастан мүйіздері қарағайдай болып жүрген ортасы бар, жоғары білімі барлардың барлығы шақырылды. Апта жарымнан асты. Мамандардың басы қатты. Оталуында мін жоқ. Міне, сол кезде оқу ісі жөніндегі орынбасарым Арқабек Сағындықов сөз арасында Көрпебайды еске түсірді.

Әлі көз алдымда. Оң қолының сұқ саусағын иегіне сүйкеп тұрып: «Тоқ шықпайды дейсіздер ғой, ә!» – деп аз-кем ойланып тұрды. Сөйтті де сіріңкенің үлкендігіндей қорапшаны отверткамен ашты да, кіп-кішкентай мыс клемманы соның қатарындағы бидайдәніндей ұяшыққа ауыстыра салды. Қаракөлеңкелене бастаған мектеп іші жарқ етіп жанғанда, қуанышымызда шек жоқ еді.

Анасы Мінай келбет-көркі келіскен, бүкіл өң-ажарынан ерекше шуақ, мейір төгіліп тұратын, инабатты жан болды. Міне, осындай аялы шаңырақ астында өскен, тәрбиеленген Болатбектің болмыс, бітімінің осы құнарлы арнадан нәр алғанын бағамдаймыз.

Бауырлары Қайырбек те үздік оқыды. Қазір кәсіппен айналысады. Асылбек – физика-математика ғылымдарының кандидаты. Университетте сабақ береді. Аманбек «Аударма» баспасының директоры қызметін атқарды. Әпкелері Толқын – теміржол саласының айтулы маманы.

***

Университет табалдырығын сәттілікпен аттаған Болатбек салған беттен-ақ өз ортасынан суырылып оза шапты. Үздік оқыды. Көп жазды. Қоғам өмірінің өзекті, өткір мәселелерін қаузап жазды. Оның жазғандары зерделі, зиялы қауымның назарын аудара бастады. Екінші курста оқып жүргенде-ақ «Өркен», «Жас Алаш» газеттерінің тілшісі болып, өнімді еңбек етті.

Студент болып жүріп-ақ, 1994–1996 жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінің бөлім меңгерушісі болды. Студенттер, достары оны ерек құрметтеп, «Біздің курстың Бөкеңі» деп еркелетті. Сол өзі қызмет еткен басылымдарда әңгімелері, мақалалары үздіксіз жарияланып жатты. 1993 жылы ҚазҰУ-дың Журналистика факультетінің екінші курсына оқып жүргенде Қазақстан Жазушылар одағы мен «Атамұра» баспасы тағайындаған Оралхан Бөкей атындағы тұңғыш стипендия иегері атанды. Ал 1996 жылы Халықаралық «Сорос–Қазақстан» қоғамдық қоры өткізген жас жазушылар арасындағы бәйгеде оза шауып, лауреат атанды. Сол жылы «Сорос–Қазақстан–Дебют» жинағына оның әңгімелері енгізілді.

***

«Біздің курстың Бөкеңі» деген мақала жазып, республикалық «Үш қиян» газетіне жариялаған курстасы Кенжебек Тұманбайұлы оның студент кезіндегі болмысы туралы былай деп ой толғайды: «Бір топ курстастар ҚазҰУ-град асханасының шұбатылған кезегінде тұрғанда, ол папкасын қолтығына қысып, әл-Фараби даңғылына кетіп бара жататын. Пушкинканы бетке алғанын сезетінбіз. Үшінші курсқа жетпей, атынан ат үркетін «Өркен», «Жас Алаш», «Қазақ әдебиеті» газеттеріне жартыставкаға жұмысқа тұрды. Сол кездегі күйіп тұрған, қазір жазармандар жапатармағай жарыса айтып жатқан көптеген мәселелерді жалықпай зерттеп, бұрқыратып тұрып жазды. Студент шіркінді жарылқап көрмеген стипендиясына қосымша көмек болатын жұмыс тапқанына қызыға қараймыз. Ізденуден гөрі, қайдағы-жайдағыны әңгіме етіп, жатақханада жалпайып жатқанымызға өзіміз кінәліміз. «Темірбек Қожакеевтің көктемдегі тепкісіне шыдасақ, диплом қалтада. Содан кейін де үлгереміз», – деп өзімізді осылайша жұбатамыз».

***

Болатбектің 2004 жылы жарық көрген «Көшкен күннің бояуы» атты алғашқы жинағы – оның қаламгерлік бағдарын, интеллектуалдық күш-қуатын айқын танытқан, қоғамдық ой-санаға өзіндік ықпал күші бар туынды екендігін аңғартты. Яғни, ол қазіргі қоғамдағы қордаланып жатқан өзекті мәселелердің туындау себептерін, оны шешудің жолдарын іздестіреді. Оның осы жинаққа енген қай туындысын алсаң да, нысанаға алған тақырыбын терең талдауға деген құлшынысы ойлы оқырманды бей-жай қалдырмайды.

Сонау 2000 жылдарда-ақ ол: «Рухани әке, қайдасың? Қазақ халқы өзінің жүріп келе жатқан араби қылыш жүзіндей қауіпті әрі тайғақ тарихында дәл қазіргідей тығырыққа тіреліп көрмеген шығар. Бұған мана айтып кеткендей ұлтты ұлығұлайтын тұлғалардың тосырқап, тоңтерісқалуы басты себеп сынды. Салдары сан тарау. Жетім ұлтқа кім тізесін батырмайды, тезіне салмайды.

Рухани әке, Прометей оты қайдасың? – деп шамырқанады.

Ең қауіпті дағдарыс – сана... Саналылар дағдарысы екендігін ашып айтып, қазақ зиялыларының енжарлығына қапа болады. Сөйтіп, кешегі аузынан жалын ақтарылған Бұхар жырауды, «Моласындай бақсының, жалғыз қалдым, тап шыным!» деген ұлы Абайды, ұлты үшін өртеніп өткен Ахметтерді тебірене еске алады.

Ол «Ұлтын сату қанша тұрады?» деген өткір сауал тастап, профессор Ерасыл Әбілқасымовтың «Билік басындағы ұлтшылдар» деген сыңарезу мақаласын, журналист К.Орезковтың «Қазақстан становится казахским» деген атышулы жазбасын, атақты Олжас Сүлейменовтің Жапон газетінің тілшісіне берген сұхбатындағы «1993 жылы қабылданған Конституция Республика халқының елу сегіз процентін разы етпей отыр. Мұның өзі қазақ ұлтының жайбарақат өсіп-өнуіне кесірін тигізуі мүмкін», – деген пікірлерінің астарында бұғып жатқан көлеңкелі ойларына қарсы тұрып, өткір үн қатады.

Рухани әке болар тұлғаларға, зиялыларға қаратып: «Белді бекем бу. Баста алаңға, арман алаңына. Біз үшін тас құлып, емен есіктерді аш. Ақиқаттан тайсақтамай турасын айт, әділ төрелігінді білдір. Есті сана, істер қол табылатын шығар. Бастысы – кім кінәлі? Жазасын

алсын!» дейді.

Болатбек келесі талдау мақалаларында Қазақстандағы біде-бір партия ұлттық бағытты батыл ұстанып отырмағандығын сынай келіп: «Олардың әзірше бағыты: космополиттік, жалпы адамзаттық құндылықтар, демократия!» – дей келіп, елімізде ұлт мүддесін қорғайтын кеңауқымды қозғалыс керектігін баса айтады. Қазақ ұлтының жалаң, тұғыры солқылдақ «ұлы өркениет» деген дүрбелеңге көзсіз ермей, өзіміздің ұлттық ұлы рухымызды көтеріп барып, ізгілікке негізделген әлем өркениетінің ұлы ағысына қосылған жөндеп ой толғайды.

***

Публицист Болатбекті бірде қазақ баспасөзінің тағдыры, оның қоғам өміріндегі белсенді рөлі толғандырса, бірде қазақ киносы туралы ой өрбітеді. Оның осы төңіректе жазған мақалаларын оқып шыққанда, жалпы кино өнерінің кәсіби сыншысынан бір кем емес соқталы ойлары мен кең өрісті пікірлеріне еріксіз сүйсінесің. Батыс, орыс, үнді, тағы басқа елдердің киногогерлерінің танымал туындылары зерделей талдап, қазақ киносының келешегіне, тағдырына зор алаңдаушылық білдірді. Осы орайда ол үндінің ұлы жазушысы Рабиндранат Тагордың: «Әрбір ұлттың борышы – әлем алдындағы өзінің ұлттық болмысын таныта білу. Егер де халық әлем дамуына ешнәрсе қоспаса, онда бұл адамзат тарихындағы ешқашан да кешірілмес, өлімнен де зор ұлттық қылмыс ретінде қаралуы тиіс», – деген ұлағатты ойын алға тартады.

Сол орайда, ол қазақ киногогерлері алдында тұрған үлкен рухани белестерді бағындыруға үндейді. Осы төңіректе ой қозғаған қаламгер киноларымыздың ұлттық бояуымен өз елінің санасын жаулап алуы қажеттігін, бүгінгідей шетелдің әрі-сәрі «шабуылынан» арашалап, халық бетін ұлттық мәдениетке бұру керектігін баса айтады. Бұл ойлар соңғы жылдар бедерінде ТМД елдерінде, оның ішінде қазақ киногогерлерінің де «түсініксіз фильмдер» түсіруге әуестеніп алғандығынан туындаған еді. Олардың қатарында режиссерлар С. Апырымов, А. Қарағұлов, Д. Өмірбаев, Е. Шынарбаевтар бар екеніне қынжылады. Айналып келгенде, киноның көрермені болуы керек. Қарапайым жұрттың жүрегін жаулап алатын, сезім, санасына еш селкеусіз әсер ететін фильмдер ғана өміршең болса керек деп ой түйеді.

***

Болатбек – ойшыл қаламгер. Ол айнала дүниеге, қоршаған ортаға, әр алуан құбылысқа үнемі ой көзімен қарауға ұмтылыс жасайды. Осы орайда ол француздың утопист философы Сен-Симонның өз қызметшілеріне әрбір атқан таң сайын: «Тұрыңыз, граф, сізді ұлы істер күтіп тұр!» деп оятуын өтінеді екен. Осы оқиғаны мысалға ала отырып, ол былай деп жазады: «Біз қанша оян, ойлан десек те, марғаулықтың мұрты бұзылар емес. Мүмкін, әрқайсымыздың жанымызда: «Тұрыңыз, тұрыңыз, Басеке! Сізді ұлы істер күтіп тұр» деп, қылқылдап тұратын бір «беймаза» керек шығар», – деп, ащы сарказммен бейғам ұйқының ұйығынан шыға алмай жүрген замандастарына «сәлем» жолдайды. Сөйтіп әр тараптан пікір өрістетіп келеді де, ұлы орыс режиссері Станиславскийдің: «Білімдеріңізді толықтырмаған әр күн сіз үшін – текке кеткен және енді қайтып келмейтін күн деп есептеңіз» деп түйіндейді.

Көкжиекте күн өтіп бара жатыр... Көкжиекте күн өліп бара жатыр...»

Осы толғамды ойды оқығанда ойлы жанның санасы бір «солқ» ете қалатыны сөзсіз-ау... Еріксіз ойланасың.

Енді бірде қаламгер: «Бір ақиқат айқын. Ол бүгінгі қоғам көз құрты – ұят, намыс, ар! Осылардың тапшылығы – өтірікшінің тасын өрге домалатты, ақиқатты күресінге атып ұрды. Бұл қоғамның сыртқы экспансияға қарсы тұрар илеуі жұмсақ, иіні қатты ішкі иммунитетінің әлсіреуіне алып келген. Өйткені әлгі бәрінің жиынтық аты – АР, қоғам қауіпсіздігінің инстинкті іспетті. Егер ол жоғалса, қоғам да құрдымда» деп ой тереңіне сүнгиді.

***

Болатбек Төлепберген бүкіл болмыс, табиғатымен ойшылдар әлемінің іргесінен қоныс тепкен. Сондықтан ол жоғары оқу орнының журналистикасын бітірсе де, уақыт өте келе, ол қазақтың ұлттық идеясының қалыптасуы мен дамуы, оның рухани-адамгершілік негіздері мәселесі төңірегінде тынбай ізденеді. Сөйтіп 2010 жылы ҚР Ұлттық ғылымакадемиясының Философия және саясаттану институтында академик, философия ғылымдарының докторы, профессор Әбдімәлік Нысанбаевтың жетекшілігімен «Қазақстандағы ұлттық идеяның рухани-адамгершілік негіздері» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын сәтті қорғады. Бұл ғылыми еңбек ресми оппоненттердің тарапынан да жақсы бағаланды. Сөйтіп 2011 жылы бұл еңбегі «Ұлттық идея – тәуелсіздік тұғыры» деген атпен Алматыда жарық көрді.

Терең, салмақты, пайымды ғылыми негізделген пікірлер, ой-толғам, талдаулар шоғыры жинақталған бұл еңбек жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттар мен докторанттарға, профессор-оқытушылық құрамына, сондай-ақ ұлттық идеяның философиялық мәселелері қызықтыратын оқырмандарға арналған.

***

Қарымды қаламгер, философ-ғалым ұлттық мәселелер, тарихи ақтаңдақтар және демократия принциптері турасында өз авторлығымен және құрастырумен жиырмаға жуық кітапты жарыққа шығарды. Ол 2006 жылы «Біз білмейтін Желтоқсан», 2008 жылы «Мәңгі жас – Алаш идеясы», 2009 жылы «Желтоқсан қарлығаштары», 2012 жылы «Қасиетті – Желтоқсан!», 2015 жылы «Біз осы не бітіріп жүрміз?», 2017 жылы «Алаш жолы», 2022 жылы «Азаттық аңсаған» кітаптарын жарыққа шығарды. Оның құрастыруымен 2006 жылы «Желтоқсан–86» он томдық естеліктер, құжаттар, мақалалар жинағы, 1937–2007: Тауқымет пен тағзым» жинағы, 2009 жылы «Ұлтым деп соққан жүректер» жинағы Болатбектің жанкешті, қажымай, талмай еткен еңбегінің айқын дәлелдері болса керек. Он томдық жинақты шығару оңай болған жоқ. Бұл орайда ол өзінің рухтас сенімді серіктері Берік Әбдіғали, Нұрлан Жұмаханармен бірлесе аянбай еңбек етіп, желтоқсаныншылардың алдында, туған халқының алдында өздерінің азаматтық борыштарын абыройлы атқарып шықты.

2008 жылы «Сүйікті менің Отаным», 2009 жылы «Тәуелсіздік бесігін тербеткен» атты деректі фильмдері көрерменге жол тартты. Ол ұлт мәдениеті мен тарихына қатысты бірнеше халықаралық, республикалық ғылыми-теориялық конференциялар мен дөңгелек үстелдердің белсенді ұйымдастырушысы болды.

Ағарту бағытында республикалық басылымдарда көптеген мақалалар жариялады, теледидар мен радиода ұлттық бағыттағы насихат жұмысын жүйелі жүргізді. Ал 2018 жылы ол Сарысу ауданының 90 жылдық мерейтойына арнайы тарту жасады. «Сарысу өңірінің музыкалық мұрасы» атты сегіз дискіден тұратын музыкалық антологияны дайындап, жарыққа шығарды. Үлкен ізденіс, тынымсыз еңбекпен түзілген бұл еңбекке даңқты жерлесіміз Илья Жақанов кеңесшілік етті. Қобыздың ұлы абызы Ықыластың, сазгер күйшілер Мәді Шәутиевтің, Әйкеннің, Боранқұлдың төл туындылары, Илья ағамыздың, Тынышбай Рахымның әндері, сондай-ақ атақты әншілер Амангелді Сембиннің, Сәуле Жанпейісованың, Ардақ Исатаеваның орындауындағы әндер енгізілді. Осы жобаның продюсері әрі идея авторы Болатбек Айнұр Сәрсенбекова, Асхат Абзалбеков, Бекен Қыздарбеков секілді кәсіби мамандарды ұйымдастырып, әрі мазмұнды, әрі сапалы жинақты дүниеге келтірді.

Болатбек мұнымен де тоқтап қалған жоқ, рухтас ағасы Маралтай Райымбекұлы екеуі тізе қосып, 2019 жылы Жамбыл облысының 80 жылдығына орай, бұрын қолға алынбай, көп көңілінен көз таса болып келе жатқан жобаны жүзеге асырып, он екі дискіден тұратын «Әулиеата өңірінің музыкалық мұрасы» атты тамаша аудиожинақ шығарды. Бұған осы өңірде кіндік қаны тамған халық композиторлары мен осы заманғы саз өнерлерінің таңдаулы туындылары жинақталған. Сонымен бірге осы өңірде, халық арасында жиі орындалатын халық әндері мен күйлері енгізілген.

Болатбек Көрпебайұлы қажырлы шығармашылық еңбектерінің арқасында жоғары

дәрежелі әдеби сыйлықтарға ие болды. 2004 жылы ол «Көшкен күннің бояуы» атты публицистикалық кітабы үшін Қазақстан Жастар одағы сыйлығының лауреаты, 2008 жылы «Мәңгі жас – Алаш идеясы» еңбегі үшін Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығының лауреаты, ал 2011 жылы оған ҚР Президентінің БАҚ саласы бойынша сыйлығының лауреаты атанды. Бірнеше мерекелік медальдардың иегері, ҚР Мәдениет қайраткері.

Ол әр жылдары «Зерде» және «Жалын» журналдары бас редакторының орынбасары, 1999–2002 жылдары Президент Телерадио кешенінің редакторы, 2002–2007 жылдары «Асар» жастар газетінің, «Журналист» газетінің бас редакторы болып қызмет етті. 2008 жылы республикалық «Шалқар» радиосының бас редакторы, 2012–2019 жылдары аралығында Қазақ радиосы директорының орынбасары– «Шалқар» радиосының директоры болды. 2019 жылдан қазіргі дейін өз алдына отау тіккен «Шалқар» радиосының директоры қызметін жемісті атқаруда.

Көрнекті журналист, философ-ғалым 2014–2018 жылдары Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде журналистика және саясаттану факультетінде негізгі қызметіне қосымша аға оқытушы болып, студенттерге дәріс оқыды. Қазіргі таңда да Әл-Фараби атындағы университеттің журналистика факультетінің аға оқытушысы болып, абыройлы еңбек етіп жүр.

Қай кезде де қарапайым, азаматтығы мол, зиялы, мәдениетті, білімді Болатбек қай ортада болмасын сыйлы, құрметті тұғырынан бір түскен емес. Оған белгілі саясаткер Дос Көшім «Ұлт қызметіндегі ұл» деп баға берсе, еліміздің бас газеті – «Егемен Қазақстан» газеті ««Шалқармен» бірге шираған» деп, оның осы ұлттық арнаның дамуына қосқан зор үлесін ерекше атап көрсетеді. Философия ғылымының докторлары Бақытжан Сатершинов пен Зейнәбіл Айдарбековтер «Алаш» идеясының қазақ ұлттық идеясының даму тарихындағы ең маңызды да өзекті етіп көрсетудегі ойлары мен пікірлерінің тың екеніне ерекше назар аударған.

Академиктер Мәмбет Қойгелдиев, Кеңес Нұрпейіс, аса көрнекті жазушылар Мереке Құлкенов, Жұмабай Шаштайұлы және Темірхан Момбекұлылар оның «Ұлттық идея – тәуелсіздік тұғыры» кітабына өте жоғары баға берген. Ақын Бекжан Әшірбаев курстас досын «Ақтандақтар алаугері» деп оның есімін мақтан тұтады. Әріптесі Оңғар Құрал Болатбектің «Қазақ» және «Шалқар» радиоларының жоғары сапалық, мазмұндық, көне жәдігерлік дүниелерімізді тірілтіп, ел назарына ұсынуы мен Әнуарбек Байжанбаев аға рухын тірілтудегі еңбегі ерен екенін айтады. Қорыта келе, елуді еңсерген Болатбек Төлепбергеннің тынымсыз еңбегін ерек құрметтей отырып, оның шығармашылығына зор табыс, өмір жолына бар жақсылықты тілеуді ағалық, ұстаздық парызым деп білемін.

*«Қазақстан дәуірі» газеті,
22 ақпан, 2024 жыл*

Жұмабай Шаштайұлы,
жазушы,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері

«АЗАТТЫҚ АҢСАҒАН» «АЛАҢ ЖҰРТТЫҢ» АВТОРЫ

Інім, қаламгер Болатбек Төлепбергендісонау тоқсаныншы жылдардан жақсы білемін. «Жас Алаш» газетінің «Әдебиет» бөлімінің меңгерушісі қызметінде жүргенімде көрші «Алаш-ақпарат» бөліміне жарты ставкаға жұмысқа қабылданып, екінші курста оқитын студент жас жігіт келіпті. Тез тіл табыстық. Әдебиет туралы пікірін сұраймын, тақырыпқа қатысты тапсырмалар беремін. Елгезек, тез қағып алады. Жасым үлкен болса да бауыр тарттым. Мәдениетті, байыпты, салмақты жігіттің үлкенге ізеті ерекше.

Мақаланы жеделдетіп қағазға түсіріп алып келеді. Жас та болса, әдеби сынға

катыстытапсырылған тәп-тәуір мақалаларды жазып, ол дүниелері газет бетіне жарияланып жатты. Жазушы ағаларымызға сұхбатқа жіберемін. Материалды тап-тұйнақтай етіп дайындайды. Кейін сол ағаларымыз: «Айтатынымды толық айтпаппын, өткендегі баланы жіберші» деп, өтініп жатады. Бұл Болатбектің сұхбатты үлкен кісілердің көңілі толатындай етіп дайындайтындығы, кісімен тіл табысқыштығы мен жұғымдылығынан болса керек.

«Жастар өмірде өз орнын қалай табуы қажет? Қоғамға қажетті қандай тақырыптарды қозғаған дұрыс?» деген сынды сауалдарға жауап іздеп, сол кезде әлеуметтік тұрғыдан мәні кеткен руханияттың кейін үлкен маңызға ие болатындығы туралы да сұхбаттасып, пікір алмасатынбыз. Болатбекке көп оқу қажеттігін, жас кезде білімді барынша игеру керектігін әрі енжарлыққа салынбай, еңбектену қажеттігін айтамын. «Жас Алаш», «Қазақ әдебиеті» сынды бас басылымдарымыздың өзі тоқтап барып, жарық көріп жатқан тоқсаныншы жылдардағы тоқыру уақытша, түбі қоғамның әдебиет пен өнерге, білім мен ғылымға деген сұранысы артады деген үмітті маңайымдағы жас жігіттердің де санасына сіңіргендей боламын.

Еңбекқор, ізденімпаз Болатбектің қаламгерлік жолы да қызғылықты. Ендеше, бірсыдырғы апыл-тапыл басқан балаң кезіндегі алғашқы қадамына шолу жасап көрелік. Мектепте «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнін құмартып, ерекше ықыласпен оқитын баланың міндетті түрде жазуға әуестенетіні бар ғой. 1988 жылы «Қазақстан пионері» газетіне мектепте өткен спорттық сайыс туралы жазған тырнақалды шағын ғана дүниесі жарияланып, үй-іші мәресәре күй кешеді. Оның үстіне Жаңатас қаласында тау-кен инженері, ағасы Қайырбектің: «Сен енді журналист, қаламгерлікті таңда!» деген пышақ кесті сөзі қамшы болып, болашақ қандай мамандықтандайтындығы әп-сәтте шешіледі. Содан аудандық, облыстық, республикалық басылымдарға жазбаларын жолдап, хаттарын қарша бората береді. Бірде жазғаны жарық көрсе, бірде редакциялардан «жаза түс, шымырлай түс» деген сыңайдағы хаттар келіп жатады. Меселі қайтпайды, қайта қайрала түсіп, жазған новеллалары мен фантастикалық әңгімелері де басылымдарда жиі жарық көріп жатады.

Күнделікті газеттерді үзбей оқиды. Бір күні «Лениншіл жас» газетіне журналист Бауыржан Омарұлының «Біздің Ғани» атты Ғани Мұратбаев туралы мақаласы жарық көреді. Онда Ғани Мұратбаевтың өмірі мен қызметіне шебер шолу жасаған автор, Мәскеудегі Ваганьков зиратындағы мәңгілік тыныс тапқан бейітінің мекен-жайы туралы да ақпарат беруді ұмытпапты. Дәл сол кезде мектептің үздік оқушылары қатарында Болатбек те Мәскеу қаласына саяхаттап барғалы жатады. «Құланның қасынуына, мылтықтың басуы» дегендей, әлгі мақаланы қиып, жан қалтасына салып алады. Мәскеуге барған соң, саяхат жоспарына өзгеріс енгізіп, Қазақстаннан басқа да мектептерден келген оқушылардың жетекшілеріне айтып, оларды да ертіп алып, жолбасшылар бастауымен Ваганьков зиратындағы Ғани Мұратбаевтың бейітіне гүл шоқтарын қойып, тағзым етеді. Болатбек мектеп оқушысы болса да зеректігі мен ұйымдастырушылығының арқасында әрі ел тарихында есімі ерек тұлғаны ұлықтаудың қарапайым үлгісін осылайша көрсетіпті. Аталған сапар туралы өте әсерлі материалдарын республикалық газет беттеріне жариялауды да ұмытпайды.

Жамбыл облысы, Сарысу ауданы, Жайылма ауылындағы Ленин атындағы қазақ орта мектебінің 1991 жылы «Оқудағы, еңбектегі» үздік жетістіктері және үлгілі тәртібі үшін күміс медальмен бітірген Болатбек Төлепберген ағасы Қайырбектің жол бастауымен Алматыға тартады. Ұстазы, жазушы, сол кездегі мектеп директоры Пернебай Дүйсенбиннің: «Болатбек көркем әдебиетке де бой ұрып жүр. Бұл жолда да жеміссіз емес. Өзім оқып, білім алған ҚазМУ-дың түлегі ретінде, журналист ретінде, балалар жазушысы ретінде Болатбек Төлепберген болашағы мол, үлкен үміт күттірер қаламгер болатындығына сенімдімін» деген кепілдеме-мінездемесін республикалық, облыстық және аудандық газет-журналдарға шыққан материалдарының бір папка қиындылары мен құжаттарының алдыңғы бетіне салып алады.

«Ұстазы жақсының – ұстамы жақсы» демекші, ҚазҰУ-дың Журналистика факультетіне еш қиындықсыз түседі. Ауылдан үшбу хат жазып, материалдарын поштамен жіберетін редакциялардың енді есігі айқара ашылды. Түске дейін КазГУ-да сабақта отырады да,

түстен кейін газет редакцияларына келеді. Алғашқы курстан-ақ, бұрынғы «жас тілші» студент жастардың «Өркен» және одан кейін қоғамдық-саяси «Жас Алаш» газеттерінде мақалалары жиі жарық көре бастайды. Редакцияның тапсырмасы таусылмайды. Сұхбат па, хабар ма, репортаж ба, тақырып талғамай жаза береді. Осылайша «әмбебапжас тілшінің» фамилиясы «Жас Алаштың» бетін жаулай бастайды.

Еңбек еш кетпейді. 1993 жылы мамыр айында жазушы Оралхан Бөкейдүние салды. Осы жылы біріншіні аяқтап, екінші курсқа көшкен Болатбек оқу үлгерімі мен газеттерге жазып жүргені ескеріліп, жазушы Оралхан Бөкей атындағы стипендиантатанады. «Атамұра» баспа корпорациясының сол кездегі президенті Мұхтар Құл-Мұхаммед Қазақстан Жазушылар одағы мен «Атамұра» баспа корпорациясының атынан «Жазушы Оралхан Бөкей» атындағы жас жазушыға арналған сыйлық пен Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Журналистика факультетінің студентіне стипендия тағайындап, «Жазушы Оралхан Бөкей» атындағы стипендияның тұңғыш иегері Болатбек ай сайын жоғары оқу орнын бітіргенше аталған стипендияны алып тұрады. Студентке бұл стипендия әжептәуір көмек болса, «Жазушы Оралхан Бөкей» атындағы стипендиясының тұңғыш иегері» деген атағы және жауапкершілік жүктеп, сол атқа лайық болуға тырысқаны анық. Өз кезегінде Орағанның аяқталмаған «Алданған ұрпақ» романы турасында «Біздің ұрпақ адаспайды» деген мақаласы газетке жарияланып, артынан суреткер туралы естелігі кітапқа енеді.

Бұл әлеуметтік һәм рухани қолдау өндірі жастың өркен жаюына, қанаты қатаюына, кең тыныс, жаңа қадамбасуына серпін бергені белгілі. Сол жылдары публицистикамен қатар, прозаға да қалам тартып, алғашқы әңгімелері «Қазақ әдебиеті» газеті мен «Жалын» журналына жарияланды. Жас жазушыларға арналған «Сорос-Қазақстан» бәйгесінің жүлдегері атанып, жеңімпаз шығамалары жинаққа еніп, жарық көрді.

Әдебиетке жақын жас қаламгерді әдеби басылымдар да өздеріне тартты. Жалпы, Болатбек – ағаға, ұстазға жарыған жастың бірі. Ауылында алғашқы ұстазы, жазушы Пернебай Дүйсенбин шәкіртінен үлкен үміт күтсе, Алматыда сол үмітті үкілеген аға-ұстаздары алдынан шығып, дем беріп, қолдау білдірді.

Бірде жақсы сырлас, сыйлас ағасы ретінде «Қазақ әдебиеті» газеті әдебиет бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істеп жүргенімде Болатбекті шақырып, газеттің сол кездегі бас редакторы, жазушы Ахат Жақсыбаев ағамызбен таныстырадым. Ахаң жас жазушының бұған дейін жазған мақалаларын қарап шығып, бірден «Өтінішіңді жаз, жұмысқа қабылданасың» деді. Сөйтіп, ҚазҰУ-дың Журналистика факультетінің бар-жоғы үшінші курста оқитын студенті «Қазақ әдебиеті» газеті саясат бөлімінің меңгерушісі болып, қызметке тұрды. Мүйізі қарағайдай жазушы-ақындармен сыр-сұхбаттары жарияланып жатты. Сафуан Шәймерденов, Өзілхан Нұршайықов, Рымғали Нұрғалиев сынды тұлғалардың алдын көріп, әңгіме дүкен құрды.

Тоқсаныншы жылдардағы аумалы-төкпелі уақыттың тынысын тап басып, елдің әлеуметтік-саяси жағдайы туралы мақалалары газет бетінде үздіксіз жарияланып жатты. Есімі белгілі болып, еленіп қалған оған түрлі басылымдардан «құда түсушілер» де баршылық еді. Бесінші курсқа өткен жылы алдымен ғылыми-көпшілік «Зерде» журналына бас редактордың орынбасары болып барып, біраз уақыттан соң, жанына жақын әдеби «Жалын» журналы бас редакторының орынбасары қызметіне кетті. Жазушылар одағы мен Журналистер одағының мүшелігіне осы жылдары өтті.

Болатбек деректі прозаның өкілі. Алаш, желтоқсан, ұлттық мәселелер, және тарихи ақтаңдақтар турасында жазған дүниелерін көзі қарақты оқырман жақсы біледі. Соның біріне, соңғы жылдары жарық көрген туындысына тоқталсақ.

Саяси репрессия – әдебиетімізде көп көтеріле бермеген тақырып. 2022 жылы оқырманға жол тартқан «Азаттық аңсаған» деректі хикаятында Болатбек осы олқылықтың орнын толтырып, Қазақстандағы саяси репрессияны өзек етіп алды. Деректі хикаятта репрессия тұзағына түскен бүтіндей бір әулеттің тағдыры арқау болған. 1937 жылдардағы репрессияның

қанды шеңгеліне іліккен аталарының басына түскен қасіретін ұрпағы –балалары, немерелері, шөберелері де зардабын көргендігі баяндалған. Ал атасының үшінші ұрпағы – 1986 жылғы Алматы қаласындағы Желтоқсан көтерілісін ұйымдастырушылардың бірінің қилы өмірі турасында да автор ой толғайды.

Кітапта сол кездегі Алматы қаласындағы Театр және көркемсурет институты студентінің кезінде репрессияға ұшыраған атасы турасында, өзінің достарымен бірге Желтоқсан көтерілісін тікелей ұйымдастырып, түрменің кермек дәмін татқаны жайында және одан кейінгі кезде азаматтық ұстанымын көрсеткен қайсар азаматтың тағдыры туралы сыр шертіледі. Сондай-ақ автор Желтоқсан көтерілісіне қатысты мағлұматтарды да нақты деректермен дәйектейді, желтоқсандық қаһарман кейіпкерінің болмысын ашуға ұмтыла отырып, Желтоқсан көтерілісінің беймәлім қырларын баяндайды. Болатбекбұл еңбегінде тарихи ақтаңдақтар мәселесін бүгінгі көзқарас тұрғысынан жіті саралаған, жете зерттеген. Кітап кейіпкерінің тағдыр талайы мен тағылымынан жұртшылыққа, әсіресе жастарға алар тәлім жетерлік.

Жақында ғана оныңбиылғы жылы «Атамұра» баспасынан әні-міне жарық көргелі жатқан «Алаң жұрт»кітабының қолжазбасымен таныстым.Еңбекке автордың деректі хикаяттары, әңгімелері және әдеби сын мақалалары енген екен. Тілі жатық, қарапайым тілмен жазылған, оқырманын қызықтырып, жетелеп отырады. Көтерген тақырыптары да өзекті. Автор бұл еңбегінде деөзінің зерттеп жүрген тарихи ақтаңдақтар мәселесін көркем тілде зерделеуге тырысыпты.

Деректі хикаяттарда автор тарихымыздың азалы беттеріндегі нақты мәліметтерге сүйене отырып, кейіпкерлерінің тағдыр талайын баяндап, қазақ елінің ұлттық мұрат-мүддесін қорғау жолында өмірге келген қоғамдық құбылыстарды айна қатесіз оқырман назарына ұсынады. Көркем әңгімелерінде жастардың бойындағы психологиялық өзгерістерді суреттесе, әр жылдары жазылған әдеби сын мақалалары да оқырманын бей-жай қалдырмайды.

Менің назарыма ерекше ілінгені, жетпісінші жылдары диссиденттік әрекетімен кеңестік жүйенің көзіне түсіп, жазықсыз күйіп кеткен жас Азамат Жәкібаев туралы жазылған «Алаң жұрт»деректі хикаяты. Азаматтың оқиғасын арқау еткен бірқатар журналистердің жазбаларын оқығаным бар. Ал Болатбек сол тақырыпты көркем дүние деңгейіне көтеруге тырысқаны – куантарлық қадам. Азаматтың сол кездегі жан дүниесі, ішкі сана иірімдеріндегі арпалыстары, жас өскіннің жанын қоярға жер таппай, түрлі ой жетегіне берілуі мен өзі өмір сүріп отырған қоғамға деген көңіл толмаушылық жиіркенішті көзқарастары нанымды суреттелген. Меніңше, біздің бүгінгі әдебиетке осындай өткен тарихымыздағы адамның миына сыя бермейтін жайттарды саралайтын дүниелер жетіспейді. Сондықтан да Болатбек секілді деректі проза өкілінің батыл қадамдарға баруы – құптарлық іс.

Бір әттеген-айы, Болатбек біраз жылдардан бері басшылық қызметте жүріп, көркем дүниелерді өндіріп жазуға қолы тие бермеді-ау деп ойлаймын. Әйтпесе тілі шұрайлы, қаламы жүрдек әрі әдебиетімізде көтеріле бермеген тың тақырыптарды зердесіне тоқыған бай материалы бар қаламгердің соны һәм сом дүниелерді бере алатындай қабілеті бар. Алдағы уақытта әбден санасында пісіп жетілген дүниелер қағазға түсіп, сол үмітіміз ақталар деген ойдамыз.

Бірде «Қазақ әдебиеті» газетінде жұмыс істеп жүргенімізде Болатбекті Ұлттық Ғылым Академиясы Философия және саясаттану институтының директоры, ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор Әбдімәлік Нысанбаевтан сұхбат алып келуге жұмсадым. Артынша Әбекеңмен қызықты сұхбат газетке жарияланды. Содан Болатбекакадемиктің шәкіртіне айналды.Тоқсаныншы жылдары басталғанбұл ұстаз бен шәкірт арасындағы ғылым жолындағы байланыс 2010 жылы өз нәтижесін берді. Болатбек Ұлттық Ғылым Академиясы Философия және саясаттану институтында философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін қорғады. Ұлттық мәселелер, тарихи ақтаңдақтар және демократия принциптері турасында өз авторлығымен және құрастыруымен жиырма кітапты жарыққа шығарған Болатбектің кандидаттық ғылыми дәрежесін қорғауы заңдылық еді.

ҚР Президентінің БАҚ саласындағы сыйлығының лауреаты, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығы мен Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері, ҚР Мәдениет қайраткері, қаламгер, философия ғылымдарының кандидаты, «Шалқар» радиосының директоры, інім, шәкіртім Болатбек Төлепбергеннің шығармашылығын толыққанды таразылауды мақсат тұтпадым. Ол – уақыттың еншісінде. Уақыт демекші, Болатбек елудің белесіне шығыпты. Үлкенге – ізетті, кішіге – құрметті Болатбектің тілектес ағасы ретінде алдағы уақытта да жазары көп, алар асуы биік болсын деймін!

*«Қазақ әдебиеті» газеті,
9 ақпан, 2024 жыл*

**Дос Көшім,
«Ұлт тағдыры» қозғалысының төрағасы,
саясаткер**

ҰЛТ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҰЛ

ҚР Президентінің БАҚ саласындағы сыйлығының лауреаты, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығы мен Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері, ҚР Мәдениет қайраткері, философия ғылымдарының кандидаты, «Шалқар» радиосының директоры Болатбек Төлепберген інімді, әріптесімді жұртшылық қаламгер, журналист ретінде таныса, мен оның жалпақ жұрт біле бермейтін басқа қыры – еліміздің қоғамдық-саяси өміріндегі белсенді қызметіне шолу жасағанды жөн көрдім.

Қоғамдық жұмысқа әркім әртүрлі жолмен барады. Елге, ұлтқа шынайы жанашырлық тұрғысынан келсе дейсің. Әдетте, жастар жағының үлесі басымдығына ішің жылиды. Сондай жастың бірі – Болатбек Төлепбергенмен екі мыңыншы жылдары таныстым. Сөзге сараң, іске ширақ, ұлтжанды жігіттің берік ұстанымы ұнады. 2006 жылы Алматыдағы әйгілі Шаңырақ оқиғасына орай «Шаңыраққа тірек» қоғамдық комитетін құрып, мүшелікке ынталы Болатбекті де тарттым. Ойы ұшқыр, жазуға төселіп қалған ол тапсырманы жеделдетіп орындап, істі ілгерілетуде көп көмегін тигізді.

Сол уақыттан бері «Ұлт тағдыры» қозғалысы мен Болатбек құрған қоғамдық ұйыммен тығыз қарым-қатынаста жұмыс істеп келеміз. Қоғамдық ұйымдарымыздың бірге қолға алып атқарған істері жетерлік. Соның бірін ғана айтсақ, 2009 жылы «Ұлтым» деп соққан жүректер» атты анықтамалықты жарыққа шығардық. Бұл жобаны көк тиынсыз-ақ, жалғыз өзі жүзеге асырып шықты. Азаматтарымыздың ұлты үшін жасаған қасиетті жұмыстарын тарихта қалдыру – міндетіміз. Әрине, Халифа Алтай ақсақалдан бастап, жүзден астам елдік істе ерінбей, тайсалмай ірілік мінез танытып, еңбек еткен жандардың жастарға үлгі болар өмірбаяндарын тауып, жазып шығу оңай жұмыс болмады. Оның үстіне әрбірінің «Үлгі тұтатын тұлғалары» мен «Жастарға айтар тілегі» деген ерекше жолдарды, әсіресе өмірден өткендерінікін табу үлкен ізденісті талап етті. Осындай қажырлы жұмыстың нәтижесінде жарық көрген «Ұлтым» деп соққан жүректер» атты анықтама түріндегі кітапшаны дайындауға үлкен еңбек сіңірген Болатбек Төлепбергенге, ол басқарған ұйымға деген үлкен алғысымды кезінде кітапшаның алғы сөзінде айтқанмын.

Болатбек қоғамдық жұмыстың ұңғыл-шұңғылын осылайша қоян-қолтық араласа жүріп үйренді. Сол кездері қазақ тілді үкіметтік емес ұйымдар белсенділігі өте төмен еді. Оның бір себебі, түрлі гранттық ұйымдарға сауатты жоба жазу жағынан қазақ тілді үкіметтік емес ұйымдарымыз шорқақ болатын. Жобаны бір жазады, екі жазады, өтінімі өтпеген соң, тауы шағылып, жоба жазуды мүлдем тоқтатады. Ақыры бұл жағдай қазақ тілді үкіметтік емес ұйым белсенділігінің төмендеуі мен жұмысының мүлдем тоқтап қалуына алып келеді. Бұл гранттық

жобаларды жазудың теориясы мен практикалық жолдарынБолатбекке үйретіп, ұйымының жұмысын жандандыруына септескенім бар. Осы кезде «Қоғамда қандай ұлттық мәселелер маңызды? Қазаққа қатысты қандай тақырыптар көтерілмей жатыр?» деген жайттарды талқыға салып, «Жалпы, қай бағытта жұмыс істеген дұрыс?» деген сауалға бірге жауап іздеп, үнемі ой-пікір алмасатынбыз.

«Болар бала басынан» демекші, кейіннен білсем, Болатбек Жамбыл облысы, Сарысу ауданы, Жайылма ауылының Ленин атындағы қазақ орта мектебінде оқып жүрген кезінен өзіне тапсырылған қоғамдық жұмысты адал және тиянақты орындауымен өз ортасынан ерекшеленген екен. Мектепте комсомол комитетінің хатшысы ретінде қоғамдық жұмыс атқарған. Белсенділік демекші, бірде «Лениншіл жас» газетіне жарияланған журналист Бауыржан Омарұлының «Біздің Ғани» атты Шығыс жастарының жалынды жетекшісі Ғани Мұратбаев туралы мақаласын оқып, оның Мәскеудегі Ваганьков зиратындағы бейітінің мекенжайын жазып алады. Себебі осы кезде үздік оқушылармен бірге Мәскеу қаласына саяхаттауы барысында Болатбек ұстаздар мен шәкірттерді ертіп, Ваганьков зиратындағы Ғани Мұратбаевтың бейітін тазартып, гүл шоқтарын қояды. Сонау Мәскеуге саяхаттап барып тұрып, сапар жоспарына сәл өзгеріс енгізіп, қазақ тарихындағы белгілі тұлғаның зиратына тәу ету – білгенге саналылық, сауапты іс.Бұл – бар-жоғы сегізінші сынып оқушысының ісі. Иә, азаматтық ұстаным, тарихқа тағзым жасқа қарамайды.

Мектепті күміс медальға бітіріп, сол жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Журналистика факультетіне түседі. Университеттің қоғамдық өмірінен тыс қалмайды. Алғаш курстас досы, қоғам белсендісі Мақсат Ілиясұлымен бірге екі мыңыншы жылдары«Журналист және баспагер жастар қозғалысы» қоғамдық бірлестігін құрады. Кейіннен ұйым төрағасы болып, журналист және баспагер жастарды қатарға тартады. Журналистика – үнемі ізденіс үстінде жүретін мамандық. Егер өнер деп қарасақ,соның ең ұшқыр санатында тұратындығы даусыз. Оған мына қым-қуыт уақытта және көзіміз жете түсті. Дейтұрғанмен,сол кездері қазақтілді журналистер турасында сыңаржақ пікірлер тарап жатты. Шын мәнінде, мәселе басқаша екендігін ұйым құрып, заңды түрде жауап беруге тырысты. Басты мақсат – ана тіліміздің мәселесі, ұлттық ұйысу, журналистердің бірлігі.

Осы кезде Болатбек бізбен қоян-қолтық араласа бастаған. Адамның дүниетанымы қоғаммен біте-қайнаса жүріп қалыптасады. Тар шеңберден шығып, ұйымының атын да ұлттық тұрғыда қою қажеттігін түсінді. Содан кейін ауқымды кеңейтіп, мәселеге дендеп кірісуді көздеді. Тәуелсіздігімізді алған тоқсаныншы жылдары Алматы қаласында «Азат», «Азамат», «Невада–Семей», «Қазақ тілі»,«Алаш» және «Желтоқсан» сынды т.б. ұлттық бағыттағы ұйымдар төбе көрсетіп, батыл әрекеттерімен есте қалды. Одан кейінгі жылдары қоғамда әлгі «Қазақ тілді журналистиканың сапасы төмен деген секілді, қазақ тілді Үкіметтік емес ұйымдар белсенді емес, үндері шықпайды» деген сын жиі айтылып жүрді. Осы тұста Болатбек «Жерұйық» қоғамдық бірлестігін құрып, белсенді жұмыс істей бастады. Әрі «Алаш үні» қоғамдық бірлестіктер одағының ұйымдастырушы және құрылтайшысы болды. Мәдениет және ақпарат министрлігі мен Алматы қаласы Ішкі саясат басқармасы сынды құзырлы органдарға сол кездегі қоғам үшін ұлттық бағыттағы әлеуметтік маңызды жобаларды ұсынды. Атап айтқанда Алашқа қатысты, Желтоқсан тағылымы туралы, ана тіліміздің жайы, дәстүрлі музыкамыз турасында және руханият жайлы т.б. толғақты мәселерді кең көлемде көтеріп, қоғамдық пікір туғызатын шаралар ұйымдастыру қажеттігін айтып, биліктің назарына салып отырды.

Нәтижесінде Алматы қаласы Ішкі саясат басқармасының қолдауымен алғашқы шаралар 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің жиырма жылдығына арналды. «Жерұйық» қоғамдық бірлестігінің төрағасы және бірлестік ұжымының мұрындық болуымен тарихи тақырыпқа бірнеше кітап жарық көрді. 2006 жылғы Болатбек Төлепбергеннің өз авторлығымен «Біз білмейтін желтоқсан» кітабымен «Желтоқсан–86» он томдық естеліктер,құжаттар, мақалалар» жинағы үлкен шараларға қозғау болды. 2007 жылы өзінің құрастыруымен «1937–2007:Тауқымет пен тағзым» тарихи жинағышықты.Төл тарихымыздағы қаралы беттердің бірі – тоталитаризм

тұсындағы қуғын-сүргіннің 70жылдығына арнап, 2007 жылы 31 мамыр Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні қарсаңында ғалымдар, қоғам қайраткерлері, саяси қуғын-сүргін құрбандарының ұрпақтары қатысуымен аталған кітап таныстырылып, талқыланды.

Ал 2008 жылы «Алаш» партиясының құрылуы мен Алашорда үкіметінің 90жылдығына арнап, Алматы қаласы «Жастар саясатын қолдау мемлекеттік» қорының қолдауымен, өзінің авторлығымен «Мәңгі жас – Алаш идеясы» ғылыми-публицистикалық зерттеулер кітабын жариялады. Міне, осы тақырып «Алаш» қозғалысына 90 жыл: Ұлт-азаттық күресіндегі жастардың орны» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияда талқыланып, аталған кітаптың таныстырылымы болды. Жалпы, Болатбектің бір ерекшелігі, белгілі бір тақырыпқа тек құрғақ бас қосу өткізіп қоймай, оған негіз болатын жаңалығы бар дүниені жарыққа шығара отырып, соның негізінде мәселені республикалық шара деңгейіне көтеріп жіберетіні өте ұтымды әдіс екенін сөз ретінде айтуым керек.

Соның бір көрінісі–2008 жылы Қазақстандағы қандас ағайындар туралы түсірген «Сүйікті менің Отаным» атты деректі фильмі арқылы қазақ ұлты үшін өзекті тарихи-тағдырлы мәселені көркем туынды тілімен жеткізе білді. Қоғамдық ұйымдар көтеріп, жеріне жеткізе алмай жүрген мәселені республикалық телеарналардан бірнеше рет көрсетіп жіберді. Жалпы, ол өзінің әріптестерімен білікті әрі кәсіпқой екендіктерін осылайша кезекті рет дәлелдеді. Себебі қандастар мәселесімен ол кезде барлық ұлттық бағыттағы қоғамдық ұйымдар айналысып, көбіне дөңгелек стол, конференция, семинар-тренинг сынды шаралар деңгейінен аса алмайтын. Бір қызығы, шет елдерден келген қандастарымыз құқылары бұзылып жатса, бірден «Ұлт тағдыры» қозғалысына хабарласатын. Сондай кездері Болатбек бар, жиналып қысым көрсетіп жатқан жерге қаумаласып бара қаламыз. Жан-жақтан әлгілердің ісі дұрыс емес екенін дәлелдеп, тап бергенде шегініс жасайтын, мәселе амалсыздан оң шешімін табатын. Көп қорқытады, терең батырадының кері.

Бұдан кейінгі кезде де Болатбек ұйымының басым бағыты бойынша тарихи-ағартушылық, мәдени-рухани тұрғысында бірқатар ұлтымызға қажетті жұмыстарды атқарды. Дәстүрлі музыкамыз сол кездері қағажу қалып бара жатқанын байқаған ол, біраз уақытын осы мәселеге арнады. Халықаралық деңгейде дәстүрлі орындаушылардың басын қосып, Дәстүрлі орындаушылардың халықаралық тұңғыш құрылтайын өткізіп, нәтижесінде қоғамдық ұйымдарын құрды. Яғни, дәстүрлі музыкалық мұраларымыздың қорғалуына жеткілікті деңгейде атсалысты. Сондай-ақ қоғам назарынан тыс қалған «Қыз Жібек» жырының 500 жылдығын насихаттау» туралы бастама көтеріп, айтулы датаның республикалық деңгейде аталып өтуіне мұрындық болды. Нағыз тарихи-мәдени мұрамыздың рухани айналымымызға қосылуына ықпал етті. М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтымен бірге өткізген «Мәдени мұра» бағдарламасының тиімділігі және «Қыз Жібек» жырының 500 жылдығы» атты ғылыми-тәжірибелік конференция ұйымдастырып, «Қыз Жібек» жырының музыкалық-танымдық радио-спектаклін тыңдарман назарына ұсынды. «Мемлекеттік «Мәдени мұра» және «Алматы қаласының мәдени мұрасы» аймақтық бағдарламаларының жүзеге асуына да өз үлесін қосып, «Мәдениет саласын дамыту бойынша мәдени саясаттың тұжырымдамасын» талқылау барысындағы шаралардың басы-қасында жүрді.

Жалпы, Болатбек басқарған ұйым – Алматы қаласындағы республикалық деңгейде белсенді түрде ұлттық бағытта үздіксіз жұмыс істеп келген бірден-бір қоғамдық бірлестік. Бастамалары, идеялары мен жобалары – қызғылықты әрі қоғам үшін қажетті дүниелер. Көтерген мәселелерінің өзектілігі мен өткірлігін әріптестері мен көзі қарақты қауым жақсы біледі. Әлеуметтік тапсырыстардан бөлек, өз бастамасымен бірқатар шараларды да атқарды. Аталған қоғамдық бірлестік өткізетін тарихи-мәдени көпшілік шараларға қатысушылар мен көрермендер тарапынан ыстық ықылас туғызып, қызу қолдау тауып келе жатқанын жақсы білеміз.

1986 жылғы желтоқсан көтерілісін зерттеу жұмыстарымен айналысып, құжаттардан, естеліктерден, мақалалардан тұратын тарихи танымдық жинақтар дайындап, құрастырып,

жарыққа шығарды. Кітаптың оқырман қауымның, әсіресе қызығушылық танытқан жастардың арасында насихаттау жұмыстарын жүргізді. Тақырыпқа сай ең бір сәтті жоба – 1986 жылғы желтоқсан көтерілісін насихаттауға арналған шаралар. Бұл жерде де Болатбектің тапқырлығы мен ізденгіштігі көрініс береді. Айталық, CD альбом-жинағын жарыққа шығаруды тұңғыш рет жүзеге асырды. Үш дискіден тұратын жинақтың бірінші дискісіне – алаңда шырқалған әндер мен желтоқсанды жырлаған әндер мен күйлер, екінші дискіге – көркем және деректі фильмдер, үшінші дискіге – тақырыпқа сай кітаптар, көркем шығармалар мен фото мәліметтер топтастырылды. Ал алаңда шырқалған әндер мен желтоқсанды жырлаған әндер мен күйлерге арналған алғашқы кең көлемдегі «Алатау дәстүрлі театрындағы» концерт те тұңғыш рет Болатбектің ұйымдастыруымен өтіп, кейін жылда өтетін дәстүрге айналды. Азаттық, отаншылдық, ұлтты сүю секілді киелі ұғымдардың сүбелі жалғасы іспетті бұл жобалар қазақ халқының, азаттық сүйгіш барша адамзат баласының еркіндікке ұмтылған аңсарына деген ескерткіш секілді. 1986 жылғы желтоқсанда бұлқынған жастардың жүрек қағысы, сонау азатшыл ұлық бастаманың жалғастырушысы, жанашыр жылнамашысы іспетті. Әсіресе бүгінгі жас ұрпақпен қатар, желтоқсан көтерілісін жүрегінен өткізген қайсар ұл-қыздарымыз үшін бұл жобалар – өте құнды дүние. Кісіні ойға жетелейді, намысыңды оятады, жігеріңді жаниды. Бастысы, халқымыздың сүйегінде бар дегдарлық пен батырлықтың қандай қиын күнде де өз биігінен түспейтінінің көрінісі іспетті.

Азаматтық қоғамды дамыту бойыншада Болатбек жемісті еңбек етіп, сапалы жобаларымен тәуелсіздікке толымды үлес қосып келе жатыр. Айталық, тоқсаныншы жылдардан кейін жазылған қазақ композиторларының «Тәуелсіздік толғаулары» атты отаншылдық рухтағы әндері топтастырылған жинақ пен «Тәуелсіздік бесігін тербеткен» атты деректі фильмінің де жөні бөлек. Бүгінгі рухани айналым үшін аса қажет мұндай жобаларға тек жас ұрпаққа берер тағылымы тұрасында мән беретін Болатбек анықтаған мынадай толғақты жайттар да бар. Бүгінге дейін белгісіз болып келген күйшілер мен әншілердің шығармаларын тауып, өңдеп, халыққа жеткізу – кезек күттірмейтін мәселе. Әр өңірдегі әншілік және күйшілік мектептің көзі тірі жалғастырушыларын іздеп тауып, шығармасын жаздырып, таратып, мұрағатқа өткізу – бүгінгі ұрпақтың міндеті. Алайда дискіде, флеш-картада жазылған дүниелер көп уақытқа шыдамайды. Сондықтан оны озық технологиямен жазып тарату мен мұрағатқа өткізу сынды жалпы дәстүрлі музыканың бүгінгі мәселесін шешуге мемлекеттік деңгейде кешенді бағдарлама қажет.

Болатбектің жетекшілігіндегі ұйымның осындай қыруар еңбегін ескере отырып, 2017 жылы «Тарихи-мәдени мұраны қорғау» номинациясы бойынша ҮЕҰ арналған сыйлыққа әбден лайықты кәсіби ұйым ретінде комиссия мүшесі ретінде қолдадым. Еңбектің ескерілгені, өз бағасын уақытында алғаны жақсы.

Бұл мақалада Болатбек Төлепбергеннің қаламгерлігінен гөрі, қоғамдық белсенділігіне тоқталдым. Мәселені қоғам талқысына салып қоймай, өзінің авторлығымен аталған тақырыптарда бірнеше кітаптарды да жарыққа шығарды. Ол барлық туындыларында ұлттық құндылықтар мен қазақ мәселесіне қалам тербеп келеді. Ағарту бағытында республикалық басылымдарда мақалалар жазып, ұлттық бағытта насихат жұмыстарын жүргізуде. Айналысқан тақырыптары ауқымды: 1932 жылдардағы аштық нәубетін, 1937 жылдардағы саяси репрессия зобалаңын, Алаш қозғалысының тағылымын, 1986 жылғы ызғарлы желтоқсан көтерілісінің тарихын және қазіргі уақыттағы ұлттық мәселелер мен ұлттық құндылықтар жайын бүгінгі ұрпақ білуге тиіс, сабақ алуға міндетті һәм тағзым етуі парыз. Мұндағы автордың ұстанымы – бүгінгі тәуелсіздік жағдайындағы ұлттық идея – қазақтың бірігу идеясы. Осы мәселелерді айтып, жазып қана қоймай, оны ғылыми тұрғыда негіздеп, рухани айналымға енгізу мақсатында Ұлттық Ғылым Академиясы Философия және саясаттану институтында «Қазақстандағы ұлттық идеяның рухани-адамгершілік негіздері» атты кандидаттық диссертациясын да қорғады. Бұл ғылыми жұмысының лейтмотиві де сол – бүгінгі қазақ халқының бірлігі мәселесі. Елінің ертеңіне, бірлігіне елендеген Болатбек Төлепберген інім де елудің есігін еңсесі биік қалпында

қағыпты. Осындай ізгілікті істерімен ерекшеленген ұлт қызметіндегі ұлға халқына қалаулы еңбегімен елене берсін деген тілек қосамын!

*«Түркістан» газеті,
2 ақпан, 2024 жыл*

**Темірхан Момбекұлы-Түркістан,
жазушы, велосаяхатшы,
ҚР Мәдениет қайраткері**

ЖЕЛТОҚСАН РУХЫ НЕМЕСЕ ЖЕЛТОҚСАН ЖАЛАУГЕРІ

Қаламгер, философия ғылымдарының кандидаты Болатбек Төлепберген турасындағы ойларымыздың кейбір иірімдері.

Желтоқсан – халқымыздың тарихындағы бәріміз де ұмытпауға тиісті ұлы құбылыс. Көкірегіміздегі ұлық сыр. Қасиетті де қасіретті сыр. Арада өткен қырық жылға жуық уақыттың өн бойында бұл ұлы құбылысқа әртүрлі баға беріліп жүрді. Ең әуелгі басымдау түскен атауы – «Желтоқсан оқиғасы». Біздің пайымдауымызша, бұлай атау – сол кездегі билік үшін өте ыңғайлы еді. «Оқиға» деген жалпы атауға не айтсаң да сыя береді. Ал халықтың шын бағасы, нақты пайымдауы дәл сол кезде қалай еді дейсіз ғой? Ғалым Мардан Байділдаев 17-желтоқсан күні кешке, көтеріліс қызып тұрған сол сағаттарда, алаңда тұрып, жүрегі жарылардай қуанып, «Темірхан-ау, бұл – жетпіс жылдық қой! 70 жылда қайталанып тұр ғой!» деді. Ерекше бір көтеріңкі леппен айтты. Ол кісі сонда 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтерілістерді ашықтан-ашық меңзеп, Желтоқсандағы буырқанысымызды «Ұлт-азаттық көтеріліс» деп пайымдады.

Бүгінге дейін Желтоқсан секілді ұлы құбылыстың егжей-тегжейін түгел зерттеп, толығымен ашып көрсете алмай жүрсек те, көзіқарақты зиялы қауымның көпшілігінің көзқарасы осындай еді. Ал енді бұл көзқарасты біреулер ашық айтса, енді біреулері іште сақтады. Осы орайдан келер болсақ, Желтоқсан тақырыбын зерттеп жүрген жазушы Болатбек Төлепберген шығармаларының құндылығы мынада: әлі күнге талай замандасымыз тереңіне бойлай алмай жүрген күрделі тақырыптың небір құпия сырларын жан-жақты әрі егжей-тегжейлі ашуында еді. Әсіресе ондағы нақты деректер мен дәйектердің халқымыздың жасампаздық болмысының жанды мысалындай болып алдымызға өз қисынымен тартылуы – қыбыңды қандырады.

Азаттық, отаншылдық, ұлтты сүю секілді киелі тақырыптарды бозбала күнінен-ақ үңіле зерттеп, қалам тербеген, жастығына қарамай, қыруар еңбек жазған Болатбек Төлепбергеннің ақырын жүріп-ақ үлкен-үлкен істер тындырып жатқанына куәміз. Айтылған тақырыптардағы бұрынғы кітаптарының сүбелі жалғасындай болған барлық еңбектері – қазақ халқының, азаттық сүйгіш барша адамзат баласының еркіндікке ұмтылған аңсарына деген ғажайып ескерткіш секілді. Осындай-осындай тындырымды да ізденімпаз қырларына көз жеткіземіз де, автордың өзін 1986 жылғы желтоқсанда бұлқынған жастармен салыстырамыз, салыстырамыз да, сонау азатшыл ұлық бастаманың жалғастырушысы, жанашыр жылнамашысы, ыстық жүректі қалам қайраткері деп пайымдаймыз.

Көзімізбен көрдік, сол қасиетті күндерде бұлқынғандардың дені – 16 мен 30 жастың арасы болатын. Желтоқсан жайында жазылған деректі де, көркем де дүниелерді үңіле оқимыз ғой. Сол әріптестерінен Болатбектің бір ерекшелігі: еңбек – оптимистік рухқа толы. Біздің халқымызға бүгінгі керегі де – осы. Автордың бұл қомақты еңбектерінің бұлай болуы – Желтоқсанға қатысқан, қасиеті мен қасіретін жанымен сезініп, барлық оқиғаларына тікелей араласқан кейіпкерлердің жансырын асқан шыншылдықпен айтуынан ғой. Оның үстіне, кейіпкерлердің әрқайсысы сол ұлы құбылыстың әр қырынан келіп, тарихтың бізге беймәлім беттерін ұсынады. Сонымен бірге ұлық жайды жүрегінен өткізген қандастарымыздың барлығы

да өзіндік көзқарастарын салиқалы түрде жеткізген. Болатбектің Желтоқсан тақырыбына жазған кітаптарының құнды деректері өте мол. Өлі сандар емес, кісіні ойға жетелейтін, намысыңды оятатын, жігеріңді жанитын, сөйлеп тұрған жанды фактілер. Қыздарымыз бен ұлдарымыздың жанкешті қаһармандығы атойлап тұр. Халқымыздың сүйегінде бар дегдарлық пен қаһармандық қандай қиын күнде де өз биігінен түспейтінін көреміз. Автор еңбектерінің осы сыйының өзі неге тұрады?!

Егер өткен мен бүгінге үңіліп қарасаңыз, кісіні еріксіз ойландыратын бір жағдаят бар. Он тоғызыншы ғасырдың сексенінші жылдары шығыстағы аждаһа мен терістіктегі самұрық Қасиетті Қазақ жерін біржола бөліп тынды да, өздеріне ғана тиесілі деп күллі әлемге ресми түрде жариялады. Арада жүз жылдай уақыт өткенде, 1986 жылдың қақаған қысында, Қазақстанның сол кездегі астанасы – Алматыда ұлт-азаттық қозғалыс бұрқ ете қалды. Бұлар – ешкім де айналып өте алмайтын фактілер. Дүниежүзі біледі. Ал Болатбектің еңбектері айтады: 1917 жылғы 21 қазанда «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы шығады» («Қазақ» газеті»). Сондағы «Қазақ жер сыбағасын отырған жерлерден алып орналасқанша, қазақ жеріне, оған мұжық келмеу. Бұрын алынған жерлердің мұжық отырмағандары қазаққа қайту. Қазаққа тиетін жер сыбағасын жергілікті комитеттер кесу. Сыбаға өлшеу норма – жердің топырағы мен шаруашылық түріне қарай жасалу. Сыбағадан артылған жерден ел өскенде ауық-ауық сыбаға келісіп берілу. Түркістанда жермен бірге су сыбағасы да кесілу. Жерді қазақ үй басына иеленбей, ауыл-аймақ, туысқан табына меншіктеп алу. Өзара әділдік жолмен пайдалану» деген салиқалы ойдың, сол берік ұстанымның, темірқазық қағиданың жазылғанына жүз жылдай уақыт өтті ғой, дәл бүгін де – барынша өзекті мәселе. Тым қитықты жай. Әсіресе қазақ үшін. «Абайла, қазағым!», «Сақ бол, Қазақстан!» деп, тұрғандай ма, қалай? Жерің, елің, ділің, тілің, дінің, жаның кім көрінгеннің тақымында кетпесін дей ме, қайтеді?

Бүлеңбектенбілсем, зерделесем, тоқысам, үйренсем деген көзіқарақтыға, әсіресе жастарға алар ғибрат жетіп артылады. Бір ғана мысал: «Алаш қозғалысының көшін бастаған Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов және Міржақып Дулатовтар ол кездері жастары қырықтың қырқасынан енді ғана асып, ақыл тоқтатқан әрі өздерінен кейінгі толқын ізбасарларына Алаш идеясының өміршеңдігі ұрпақтар жалғастығында екенін ұғындырып кеткен. Ал мұны жақсы түсінген әрі Алаш идеясының баянды болуына бар ынты-шынтысымен еңбек еткен, арқалы ақын-жазушылар Мағжан Жұмабаев пен Жүсіпбек Аймауытов Алаш қозғалысы құрылған тұста бірі – жиырма төртте болса, бірі – жиырма сегізге енді келген екен. 1921 жылы «Алаш» партиясын құрушылардың қатарындағы ең жас көсем, Алашорда үкіметінің мүшесі Әлімхан Ермеков жиырма бес жасында...» деп келетіні бар. Жасырып неғыламыз, кейбір босбелбеулер қырық түгілі, елуге келсе де, «Тындырарым әлі алда», «А, енді қатырамыз» деп, алдағы белгісіз күндерден дәметіп, арқаны кеңге салады. Мәңгі жасайтындай асықпай жүріп алады. Автор бір тұста «Бұған қоса Алаш қозғалысының нәтижесінде пайда болған I Жалпықазақ съезін Мұстафа Шоқай «Ұлы түркі халықтарының мызғымас бірлігін көрсететін сақынаға айналды» деп баға береді» дейтіні бар.

Халық бақыты мен ел бірлігі үшін, әділет пен жасампаздық үшін арпалысқан Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатовтардай жайсандарымыздың көздеген мақсат-мұраттары да, идеялары да іштей астасып жатқандығын көрсетеді. Күллі қазақтың, барша түркі әлемінің тұтастығын армандаған Мұстафа Шоқай қалай дегенде де өз замандастарымен қанаттас еді ғой. «Мәңгі жас – Алаш идеясы» дейді ғалым. Басқа мысалды тізбелемей-ақ, тыңшылық, цензуралық бақылау-тексеру, қатал сүзгі дәуірлеп тұрған кезеңнің өзінде де жастардың ұлт-азаттық бағытты ұстанған жиырмадан астам ұйымы болғанын, солардың кейбірінің үлкенді-кішілі қадамдарына талдау жасау, әділ таразылау – ізденімпаздық қана емес, келешекке қандай күрескерлік рухпен жалғасуымыз керектігін меңзеу де еді.

Қай тақырыпты қозғаса да, жеріне жеткізе зерттейді екен. Ал енді сол зерделеп барып жазғандары көкейіңе қона кетеді. Ешкімге де бұрмайтын ақылды досыңмен сырласқандай

күй кешесің. «Көрерменсіз кино» деп аталатын талдап-таразылау бар. Бүгінгі кейбір киноөнімдеріміздің жайын алдыңызға тартады. Шетелдерге барып, жүлделі оралғандар баршылық. Ал енді соларды қазақ көрермендері көрмейді. Әсіресе тұшынып көру тым некен-саяқ. «Неге бұлай? Сонда бәріміз де шетімізден мақау, ақымақпыз ба? Адасып жүрміз бе?» деп түсінбей жүретінмін. Жоқ, біз адаспаппыз. Ақымақ та емес екенбіз. Осының астарын әдемілеп аша келіп, бір ащы шындықты көлденең тартады. «Өнер – өнер үшін» деген жасампаз идеяны ұстанғансып, ақырында үнемі сәтсіздікке ұрынып жүрген қандастарымыздың әрекетін аңдаймыз. Ішің удай ашиды.

Оралхан Бөкейдің шығармашылық болмысына үңілгенде де жаңаша пайымдауларға барған. Қызықты етіп тарқатады, иландырады. Көкейге қонымды. Оралханның алдындағы ұрпақ та, Оралханнан кейінгі буын да алданған. Бұл өмірдің көп қырының бірі – алдану секілді. Олай дейтініміз, бүгінгі сауатты ұрпақ та алданып жүр. Қалай алданып жүр? Қайтіп алданды? Неменеге сеніп жүр? Болатбек осы жағына да көңіл аударыпты. «Орайы келгенде көңілге оғаштығымен көзге ұрған жайтты алға тартсақ, артық соқпас. Қазақстан жастар ісі, туризм және спорт министірлігіне бас сұққанымызда, қазақ тілінде мандытып жауап бере алатын жанды жолықтырмадық. Ұзынқұлақтан естуімізше, жуырдағы қысқартуда кіл қазақтың қыз-жігіттері қысқарып кеткен көрінеді».

Бұл – 1995 жылғы мақала. Ғалым мұны жиырма үш жасында жазған екен. Ал қазір ше? Қазір де жетісіп тұрғанымыз шамалы. Әуелі қазақ жастарына немесе қазақ тілділерге зауал төнеді. Егер әлдебір мемлекеттік мекемедегі, не қоғамдық орындардағы жайлы орындарда қазақ көбейе бастаса, сол толығу – негізінен, орыс тілді қазақтардың есебінен болатыны жасырын емес. Егер әділдікке, адалдыққа, туралыққа жүгінсек, орыс тілі – шет тілі ғана. Шет тілі болғанда да, халқымызды зар еңіретіп жерімізді де, елімізді де бөліп тастаған қиянатшыл күштер – басқыншы орыс пен қытай империялары десек, сол басқыншының тілі. Сол басқыншының бізге әртүрлі амал-айламен, зорлық-күшпен де еріксіз таңған, о баста бодан жұрттарды құрту немесе сіңіріп алу, сіңбесе ұлттық болмыс-негізінен айыруды мақсат еткен арам пиғылының ең жәдігей әдіс-қаруы – осы орыс тілі. Бұл тіл – қатардағы жай ғана шет тіл емес. Бүгіндері үлкеніміз бар, кішіміз бар, қоғамдық орындарда да, ресми мекемелердің төрінде де, айналасында да осы тілдің қаншалықты меңгергенін ғана ұстаным қылу деген масқаралық дәурендеп тұр. Соған, сол тілді білгеніне баса назар аударылады да, қолдан орыс тілді орта жасаймыз. Күнделікті өмір шындығы – осы. Тіл құрыса – халық құриды. Тарих жарықтық бұл шындықты талай дәлелдеген. Ал халқымыз құрыса, не болдық?! Бүгінгі кейбір керітартпалар үшін қазақтың тілін білу, яғни шынайы қазақ болу – маңызды емес, шарт емес. Көп жердегі мыржықбастардың ұстанымы – осы. Айналып келгенде, алданудың көкесі – бұл. Болатбек ендігі жерде осыны талдаса, таразыласа қалың елді сақтандырса, ащы сабағын алға тартса дейміз-дағы.

Ескі қоғамның іргесі сөгіліп, жаңа қоғам әлі орнығып үлгере алмай, жұрт шетінен дорба арқалап, босып кеткен алмағайыпты шақта, 94-95 жылдары былай жазыпты-ау: «Қалай дегенде де студенттердің өзіндік өмір өрнегі қалыптаспай жатып, білім-таным көкжиегінің тарылуы күн өткен сайын өршіп келе жатқаны белгілі. Қазіргінің студенттері бұрынғыдан бетер «жабайы бизнеске» ауызданып алғаны рас. Күнкөріс мәжбүр етіп отыр. Бүгінде қылмысты істерден студент қауымы да қалыс қалған жоқ. Ал тиісті орындар сол қылмыстың себебіне үңілудің орнына, жоспарды орындағанына мәз. Қысқасы, біреу тойып, біреу тоңып секіріп жүр. Дипломды көк тиын құрлы көрмей, сатып алатын «сауатты» студенттердің шыға бастағаны да – шындық. Мұны жүйеліліктің жоқтығынан, білімнің таяздығынан, тәртіптің назардан тыс қалғанынан десек орынды болар. Қандай да тығырықта қалып қойған ел одан шығу үшін ең алдымен мықты деген шет ел білім ордаларына өрендерін оқытып, көшін түзеп алып, дамыған мемлекетке айналғаны белгілі. Соның бірі – Жапония. Кезінде жүз өрімі оқуға аттанып, оның екеуі оқи алмай, жапон жұртын жерге қарататындай жағдайға келгенде, намыстан өздеріне қол жұмсап, өліп кеткен көрінеді. Қалған 98-і қайтып келіп, Жапонияның ғарыштап дамуына бірден-

бір сеп болған. Мұндай ұлтжанды жауапкершілікті бізден байқай қою қиынның қиынындай әсер қалдырады. Бір ғана фактіге назар салыңыз. «Болашақ» бағдарламасымен барған алғашқы степендияттардың 21-і оқуын ысырып қойып, сол шет елдерде қалып қойған. Яғни, бұл істегі мемлекеттік деңгейдегі былық-шылықтың беташары іспеттес. Басқасын былай қойғанда, ілгеріректегі балалары ұятқа қалдырған шенеуніктер мен халық зиялылары әлгі жапондарша намыстанбай-ақ, халықтан кешірім де сұрамай-ақ, жер басып жүргені «көрмегенің көп әліні» еске түсіретіндей. Бұл үшін ешкім қылмысты еместей әсер қалдырды».

Бұл пайымдаулардың алдындағы талдап-таразылау да – нақтылығымен құнды ғой. Ал енді қажымас қайсар тұлға Алдан Әйімбетовпен сұхбат, жапондардан не үйрену жайындағы жанайқайы – болымды ойдың, парасат биігінің көрінісі дер едік. Автодың тілі – нәрлі. Қазақы иірімдердің небір шұрайлысын көресіз. Қадыр МырзаӘлі ағамыз композиторлардың қарапайым болатынын, әсіресе солардың ішінде Әшірхан Телғозұлының небір тамаша әндердің авторы болса да, мен осындай едім деп кеуде қағу былай тұрсын, мүлдем елеусіз жүретін болмысына таңқалғанын сүйсіне айтушы еді. Біз білетін Болатбек Төлепберген де – сол табиғаттан. «Ақырын жүріп, анық бас, еңбегің кетпес далағаның» қазағы. Үндемей жүріп-ақ үлкен іс тындырған ініміз, әріптесіміз.

Бірде үлкен кісінің мешіт-медресесі ашылатын болып, сонау Алматыдан автобустпен бір қора адам Созақ өңірінің Сарыарқаға, Бетпақдаланың шөлі арқылы ұласатын бір алыс түкпіріне жол тартқанбыз. Ғалым Смағұлұлы досымның араласпайтыны да, танымайтыны да жоқ. Әлгі кісі Ғалекеннің жерлесі еді. Жамбыл облысының жерінен өтіп бара жатқанбыз, «Әне – Болатбектің ауылы!» деді Ғалым. «Ай, сабаз-ай!», «Е,бәсе!». Ауылдың жан-жағы – жазық. Өте жайлы көрініс. Өзіміздің Бауырсақ (*Жазушы Болатбек Төлепбергенді бауырсақ секілді томпып қалған соң, кейде «Бауырсақ» дейтінмін*) тура осы ауыл секілді. Бауырсақтың мінезі біртоға. Өте жайлы еді. Табиғатына тартқан-ақ екен. «Неғып мінезі жайлы десем» деймін. Ал бір жағы – тау, бір жағы – аласа жондар, біраз өңірі жазық болып келетін Ғалымның топырағы ше? Ғалымның мінезі тура жаңағыдай. Өз табиғатынан аумай қалған. Бірде жазықтай – дарқан, бауырмал, сезімтал, жайдарман, кешірімшіл, көшелі, түсінікті әрі өзгені де тез түсінеді. Ал кейде таудың эгоистігі секілді – өз түсінігіне келмейтін құбылысты да, адамды да онша ішке тарта бермейді (*Таудың эгоистігі дегенім былай. Тау өзінен басқа ешкімді көрсетпей, «Тек мені ғана көр!» деп асқақтап тұрады ғой*). Кейде сыпайы дипломатияға салып, арақашықтықты ұстаса, ал бірде саған жолағым келмейді дегенді астарлап, тіпті болмаса, ашық та айтып жібереді. Бұл енді таудың эгоистігі ғана емес, асқақтығы мен өрлігі, тура тартатын тікмінезділігі десе де бола береді. Енді бірде болмашыға шарт кететіні де осы таудың әсерінен шығар. Анығын бір Алла біледі ғой. Ғалым екеуміз автобус үстінде өзінің де, Болатбектің де мінезіндегі осы айырмашылықтарды да сөз қылғанбыз. Желтоқсан шежіресін індете жазған, зерттеген мынау деген бір қаламгер – осы Болатбек бауырымыз ғой. Уақыт ағынына орай, Құдайдың сәтін салған күні толғау туды.

*«Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға».
Біліп айтқан дана да,
Болды ұстаным айнымас
Болатбектей балаға.
Ділі – осылай...Ержетті
Ой мен ісі – көрнекті.
Үндемей-ақ көп істі
Бажаратын Болатбек.
Мың ойланып жүрісті
Мат қоятын Болатбек.
Талайларың дәметкен
Сыйға лайық Болатбек.*

Қызбалықты жұлқынған
Ашуды да бұлқынған
Сабыр-үйге шықпастай
Сап қоятын Болатбек!
Сүйенішім – санатым,
Бауырсақтай Болатым.
Аспанында өнердің
Қыранша қанат қағатын.
Аламан-бәйге өмірде
Алқынбай шауып озатын.
Адамдыққа дәнекер
Алашқа қолын созатын.
«Болар» десе болатын,
Көкейге сөзі қонатын.
Қалам тартты соныға
Көптің көңілі толатын.
Мәуелі зой бағы да,
Жемісін халқым алатын.
Болатбектің барына
Шүкір дейміз қуанып.
Қайнарынан, қағынан
Суатынан су алып.
Таңдаған адал жолынан
Жүргендер көп жалғанып.
Үдесінен шыға бер
Сауапты істе жол салып!
Бар деректі қолға алды,
Барлығын да жинады.
Мың ойланып талдады,
Шыбын жанды қинады.
Діліменен толғады,
Қауымға барын сыйлады.
Жарияға жар салып,
Жүректерді қозғады.
Арпалысы Алаштың –
Жаннан безіп жазғаны.
Шаттық пенен шерлердің
Кешегі өткен ерлердің
Тереңнен сырын қазғаны.
Болатбегім жазады
Мынау болды озаны:
«Әділдік қой – туымыз,
Көңілдің кірін жуыңыз.
Көрмесін халық жазаны
Жау алмасын мазаны.
Тазартайық сананы,
Әуезді болсын азаны.
Толы болсын қазаны.
Таңымыз атсын арайлап,
Ынтымағың – бақытың,

Татулығың – балқаймақ.
Бір-біріңе қарайлап,
Жайқалсыншы бар аймақ.
Қанаттасып жүрейік
Көңілдердің төріне.
Қасиетті сарай сап,
Құт дарысын еліме.
Су ағылсын көліме,
Бау орнасын шөліме.
Мейірдің дәні жүрекке
Себіле берсін, себіле!
«Шалқар» – халық жаны зой,
Отан болып сөйлейтін.
«Мұнда зиялы қалың зой
Ашылып, шалқып гулейтін».
Уәжбенен «Шалқарды»
Алматыға ап келген!
Тілін табар қалқаның
Тағдырына тап келген!
Шежіресін өткеннің
Тұзу үшін күрестің
Қайым менен Талғаттай
Ағаларға ілестің.
Желтоқсан жырын хаттадың,
Жүрегіңе жаттадың.
Тау қонардың тайсалмай,
Мінезің де – байсалды-ай.
Жақын тұтар жақсылар
Дәл өзіңдей жайсаңды-ай.
«Мен сүйттім» деп айтпадың,
Алған беттен қайтпадың.
Аяқты баппен аттадың,
Еңбегіңді сатпадың.
Тұлтарыңды үндемей
Ұдайы сен баптадың.
Әдепті де сақтадың,
Ұрыс саған жақпады.
Татулықты қош көрдің,
Еңбекқорды дос көрдің,
Жақын қонар қос көрдің!

Желтоқсан ұлт-азаттық көтерілісі мен қанды жазалау жайында деректі де, көркем де шығармалар жазған қалам қайраткерлері, Құдайға шүкір, баршылық. Осы қандастарымыздың арасынан қаламгер Болатбек Төлепбергенді бөлек атап айтуға тиістіміз. Жазған еңбектері – өз алдына, бұл жігіт Желтоқсан тақырыбындағы деректер мен деректі дүниелерді жинастырып, шығаруда талайымыздан мойны озық тұр. Қаламдастардың арасынан, әсіресе көп тиянақтылық танытып, көбірек еңбек сіңіріп келе жатқандар – Талғат Айтбай, Қайым-Мұнар Табей, Болатбек Төлепберген. Осынау үш майталманның ізденістерінде де, еңбектерінде де өзіндік қолтаңбалары даңғыл жолдай сайрап тұр. Үшеуінен де Махамбеттің қайтпас қайсарлығын, Әлімхан Ермековтің жүйріктігін, Ахмет Байтұрсынұлының тиянақтылығын сезгендей

боламын. Сол асылдарымыздың ұлық жолын жалғайықшы деген ақ-адал талпыныс пен ұмтылысты сеземін де, кейде шүкір деймін. Бір жайға зер салған жөн. Егер Желтоқсан ұлт-азаттық көтеріліс жайын толғаған туындыларға, сол күрделі құбылысты өзек етіп жазылған шежіре, деректерді тиянақты түрде жинастырып, кәдеге асырған ізденімпаз қаламгерлерге сыйлық, марапат, ілтипат жасау мүмкіндіктері болып жатса, Талғат, Қайым-Мұнар, Болатбек секілді майталмандардың бұл орайдағы ұшан-теңіз еңбектері ескерілгені дұрыс. Әділдік те осыны тілейді.

Болатбек бүгіндері – ердің жасы елуде. «Болар ауылдың баласы бірін-бірі батырым» дерді ұстансақ, бұл датаның да жайын ұмытпайық, ағайын!

«Қала мен дала» газеті,

2 ақпан, 2024 жыл

Нұртай Сабильянов,
ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты

ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІ – АСҚАҚ ТАРИХ

Біз 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін көзімізбен көрген жоқпыз, оқулықтардан ғана оқыдық. Ал 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін көзбен көріп қана қоймай, оның бел ортасында жүрдік. Тәуелсіздік жолындағы ата-бабамыз бастан кешкен қиындықтардың болмысын біз де сезіндік. Қызыл империяның үстемдік саясаты шектен шығып бара жатқан еді. Қазақтың жері талауға түсті, ядролық сынақтар алаңына айналды, ділі мен діні қолдаусыз, қамқорлықсыз қалды, ұлттық кадрларға кемсітушілік көзқарас белең алды. Міне, осындай кезде еліміздің жас қайраты ұрандап алаңға шықты, теңдікті талап етті, әділетті іздеді, бірақ олардың маңдайлары тасқа соғылды, қуғын-сүргінге ұшырады. Сонда да ұлттық рухымыз жасыған жоқ, қайта қайрала түсті. Сол бір ызғарлы желтоқсандағы қаралы күндердің жанымызға салып кеткен жарасын әлі күнге ұмыта алмаймыз. Біз тәуелсіздіктің төбеден түспегенін, әлдекім сыйға тартпағанын, тарих көшіндегі ата-бабамыздың арман-аңсарының толық жүзеге асқанын жақсы түсінетін ұрпақпыз. Желтоқсандықтардың бейбіт шеруге «Менің Қазақстаным» әнін айтып шыққанын, сол әнді айтып жүріп, қанға бөккенін келер ұрпақ жадында ұстауға тиіс. Сол әннің қазіргі Елұранымызға айналып, Қазақ Елінің барлық жеңістерінің байрағы болып тұрғаны қандай ғанибет?!

Желтоқсанда алаңға шыққан жастардың «Қазақ Елін қазақ басқарсын!» деген басты талаптарына тоталитарлық жүйе құлақ аспады. Бұл ұлттық намысымызды аяққа таптаумен бірдей еді. Енді бүгін өткенге ой көзімен қарасақ, тәуелсіздігіміз жарияланардан төрт күн бұрын, 1991 жылдың 12 желтоқсанында Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстандағы 1986 жылғы 17-18 желтоқсандағы оқиғаларға қатысқаны үшін жауаптылыққа тартылған азаматтарды ақтау туралы» Жарлығы шыққан болатын. Бұл Жарлықтың тек Желтоқсан көтерілісіне қатысушылар үшін ғана емес, жалпы ұлттық рухты сақтау жолындағы маңызы ерекше. 2006 жылы 18 қыркүйекте Алматы қаласында желтоқсандықтарға, демократиялық жаңару жолындағы күрескер жастарға арналған «Тәуелсіздік таңы» атты ескерткішті ашу кезінде сөйлеген сөзінде Елбасымыз, Қазақстан Республикасының Президенті – Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев біздің жастарымыздың сол қаһарлы желтоқсанда тоталитарлық жүйеден тайсалмай, өз наразылықтарын білдіргені – «ерліктің ғана емес, елдіктің де нышаны» деп, бұған үлкен саяси баға берген еді. Бұл тарихи сәт елдіктің, бірліктің белгісі болды.

Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсыновтың: «Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай

һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек, бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» деген ұстанымы бүгіндері біздің жол-басшымызға айналып отыр. Сонау тоқсаныншы жылдардағы күйреп қалған шаруашылықтар, босап қалған дүкен сөрелері, елді жайлаған жоқшылық пен қымбатшылық аз уақытта еңсеріліп, халықтың тұрмысы оңалды, экономикадағы өрлеу елдің әл-ауқатын арттырды. Бұл тұрғыдан алғанда, мемлекеттік меншікте, мемлекеттік кәсіпорындарда, мемлекеттік шаруашылықтарда ғана жұмыс істеп үйренген халық жаңа жұмысқа бауланды, кәсіпкерлікпен айналысуына жағдай жасалды, «жекеменшік» деген ұғым қалыптастырылды, адамдардың жаңадан өмір сүруіне жол ашылды. Сол жылдардағы ел басына түскен қиындықтарды, кедергілерді, тапшылықтарды санап тауыса алмайсыз. Мәселен, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында «рубль аймағындағы» елдердің қиын құрсауда қалған тұсында, инфляцияның күн санап шарықтап өсу жағыдайында Қазақстан көрегендікпен жол тапты. Сол тұста Ресей Қазақстан өз ақшасын шығара қояды деп әсте күтпеген болатын. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, дәлірек айтқанда, 1993 жылдың 12 қарашасында, төл теңгеміздің дүниеге келуінің өзі бізді болашаққа бастайтын батыл қадам еді. Сондай-ақ мемлекеттік рәміздеріміздің бекітілуі, шекарамыздың айқындалуы – осының бәрі тәуелсіз мемлекет үшін аса қажетті құндылықтар болатын.

«Тәуелсіздік бізге не берді?» деген кезде, жер көлемі жағынан әлемде 9- орын алатын Қазақстанның әлемдік қоғамдастықтан өз орнын ойып тұрып алғанын айтар едім. Жаңадан салынған елордамыз – Астанамыз бар. Астана қаласының салынуы – республикамыздың әлеуметтік, экономикалық және саяси дамуына, ұлттық қауіпсіздігіміздің нығаюына өлшеусіз үлес қосты. Есілдің жағасындағы ғажайып қала тарихи маңызды оқиғалардың ордасына айналды. Астанада ХХІ ғасырдағы ЕҚЫҰ-ның тұңғыш Саммиті өтті. Қысқы Азиада–2011 спорт сайыстарының салтанаты да Астананың мәртебесін, қазақстандықтардың рухын көтерді.

Тәуелсіздік алғанға дейін Қазақстанда қазақтардың саны 40 пайыз ғана болды. Яғни, біз өз мемлекетімізде тұрып, өсім жағынан азшылық жағдайда қалып келдік. Оның әртүрлі себептері болғанын білеміз. Дегенмен, тәуелсіз мемлекет болғаннан кейін, ондағы негізгі ұлт, мемлекет құрушы ұлт сан жағынан басым болуға тиісті еді. Бұл бағытта да жүргізілген оңтайлы көші-қон, демографиялық саясат тәуелсіздік жылдары қазақтардың санын 6,8 миллионнан 10,8 миллионға жеткізді. 2012 жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша, Қазақстандағы қазақтардың үлес салмағы 64,5 пайыз болды, яғни 20 жылға жуық уақыт ішінде қазақ халқының саны 4 млн. адамға көбейді.

Тәуелсіздік жолы – ауыр жол. Сол жолдағы айтулы оқиға – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі. Бұл ұлы құбылысты кең көлемде насихаттау, жас ұрпақтың одан тағылым алуына жете мән беру – біздің қасиетті парызымыз. Осы тұрғыда желтоқсантанушы, зерттеуші, журналист Болатбек Төлепбергеннің «Қасиеттім–Желтоқсан!» публицистикалық кітабын жарыққа шығарудағы мақсат – асқақ тарих – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі туралы жақсы дүниені рухани айналымымызға қосу. Тәуелсіздігімізді баянды ету жолында жастарымызды тарихи тұрғыда тәрбиелеуге үлес қосу.

*«Қасиеттім – Желтоқсан» кітабы,
2012 жыл*

**Маралтай Райымбекұлы,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ақын,
Жамбыл облысының «Құрметті азаматы»**

ЖАЙЫЛМАНЫҢ ЖАМПОЗЫ

ҚР Президентінің БАҚ саласындағы сыйлығының лауреаты, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығы мен Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері, ҚР Мәдениет қайраткері, философия ғылымдарының кандидаты, «Шалқар» радиосының директоры Болатбек Төлепберген туған өңіріміздің түлегі, жерлесіміз екенін жалпақ жұрт біле бермейді. Жыға танымайды. Ендеше осы бір азамат туралы бір үзік сыр ақтарудың сәті келген секілді. Нақтырақ айтқанда, ол –Жамбыл облысы, Сарысу ауданы, Жайылма ауылының тумасы. Алдымен құжаттар сөйлесін. Ауылдағы сол кездегі Ленин атындағы қазақ орта мектебін (қазіргі *Әйтеке би атындағы мектеп*) 1991 жылы бітірген тұста, яғни осыдан 33 жыл бұрын берілген төмендегі мінездемеге көз жүгіртек. Әлқисса...

«Болатбек Төлепбергенов 1974 жылы Жамбыл облысы, Сарысу ауданы, Жайылма селолық советінде туған. Ұлты –қазақ. 1981 жылы Ленин атындағы қазақ орта мектебінің 1-сыныбына оқуға қабылданып, 1991 жылы бітірді. 1988 жылдан ВЛКСМ мүшесі. Мектепте комсомол комитетінің хатшысы болып қоғамдық жұмыс атқарды. Өзіне тапсырылған қоғамдық жұмысты адал және тиянақты орындайды. Оқуға да, еңбеккеде қабілетті. Өз бетінше ізденіп, газет журналдарды үзбей оқиды.

Ғылым, білімге ізденушілігі, талпынысы бар. Тәртібі үлгілі. Оқыған пәндерінің ішінен әдебиет пәнін өте сүйіп оқиды. Республикалық, облыстық, аудандық газеттерде көптеген мақала, әңгімелері шықты. Сонымен қатар көркем әдебиетпен де айналысады. Республикалық «Лениншіл жас» газетіне «Мен болашаққа сенемін» мақаласы, облыстық «Ақ жол» газетінде «Көңілдегі көп түйткіл» мақаласы, «Ақ желкен» журналына «Күз көңіл» новелласы т.б. газет-журналдарда басылды.

Өз ортасында сыйлы, жалпы класс оқушылары арасында беделді. Адал, шыншыл, ізетті. Ол биылғы жылы мектепте үлгілі бітіргендігі үшін, «Оқудағы, еңбектегі» үздік жетістіктері және үлгілі тәртібі үшін «Күміс медальмен» марапатталды. Төлепбергенов Болатбек –талапты жас, өзінің таңдаған мамандығы бойынша оқуға лайықты».

Мінездеме 1991 жылы маусым айының 25-і күні мектептің педагогикалық кеңесінің қаулысы бойынша бекітіліпті. Мектеп директоры Пернебай Дүйсенбин мен сынып жетекшісі Күләй Жақсығүнова ұстаздары қол қойған. Енді бұл құжатқа қоса берілген төмендегі кепілдемеге де назар салайық.

«Болатбек Көрпебайұлы Төлепбергенов жас кезінен сабаққа өте ынталы, өте жақсы оқиды, 7-8 класстардан бастап-ақ ол жазу өнерімен әуестеніп келеді. Көптеген мақалалары, материалдары аудандық, облыстық баспасөз беттерінде жарияланды. Болатбек соңғы жылдары республикалық баспасөз беттерінен жиі көріне бастады. Оқушы өмірі, мектеп өмірі, қоғам өміріндегі жаңалықтар оның назарынан тыс қалған емес. Мектеп проблемалары оқушы өмірінің алуан мәселелеріне жиі назар аударады. Өзін толғандырып жүрген мәселелерге де кезінде үн қатып, бірнеше дүркін ойлы, толғақты материалдар жазды. Москваға барған сапарында ол бір топ оқушыларды Ғани Мұратбаевтың бейітінің басына апарып, тағзым етіп қайтты. Сол жолғы сапары туралы өте әсерлі материалдары республикалық, аудандық, газет беттерінде жарық көрді.

Болатбек көркем әдебиетке де бой ұрып жүр. Бұл жолда да жеміссіз емес. Республикалық «Ақ желкен» журналы оның «Күз көңіл» атты новелласын жариялады. Новелла өзінің ойлылығымен, лирикалық саздылығымен оқушыға әсер етеді. Сөз соңында өзім оқып, білім алған ҚазМУ-дың түлегі ретінде, журналист ретінде, балалар жазушысы ретінде Төлепбергенов Болатбектің болашағы мол, үлкен үміт күттірер қаламгер болатындығына сенімдімін».

Бұл кепілдеменің соңына «Пернебай Дүйсенбин, ССРО Жазушылар одағының мүшесі, Балаларға және жастарға арналған республикалық конкурстың 4 дүркін жүлдегері. Жамбыл облысы, Сарысу ауданы, 28.06.1991» деп, қол қойған екен. Мінездеме түсінікті, ал қосымша кепілдеменің берілгені Болатбектің Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетіне құжат тапсыратындықтан болса керек деп топшыладық. Оның үстіне жазушы Пернебай Дүйсенбиннің шәкірті гуманитарлық саладан басқа оқуға бармайтыны анық. Сөйтіп ауылдағы суреткер баптаған оқушы осындай аманат жүгін арқалап, жоғарыдағыдай арнайы жазылған хаттармен жоғары оқу орнына түспеуі мүмкін емес еді.

Айтқандай, жоғарыда ұстазы кепілдемеде атап жазған бір дерекке тоқталайық. Күнделікті мерзімді басылымдарды үзбей оқитын оқушы бір күні «Лениншіл жас» газетінде жарық көрген журналист Бауыржан Омарұлының жастар жетекшісі Ғани Мұратбаев туралы «Біздің Ғани» атты мақаласына назар аударады. Мәссаған, мектеп оқушыларымен бірге дәл сол кезде Мәскеуге барғалы жатыр. Дереву мақаладағы Мәскеудегі Ваганьков зиратындағы Ғани Мұратбаев бейітінің мекенжайын жазып алады. Мәскеу қаласына саяхаттау барысында Болатбек ұстаздар мен шәкірттерді ертіп, Ваганьков зиратындағы Ғани Мұратбаевтың бейітін шыр көбелек іздеп жүріп, ақыры тауып, тағзым етеді. «Құланның қасуына, мылтықтың басуы» демекші, бұл сәйкестікті шебер пайдалана білген шәкіртінің ізгілікті ісіне сүйсінген ұстазы оны ұмытпай кепілдемеде жазған. Мұндай басқа балалардың басына кірмеген жайтты орайластыра білген, ең бастысы, тарихи тұлғаға тәу етудің не екенін түсінген шәкіртінің сөзсіз жақсы адам, талантты қаламгер боларына сеніп, оған кепілдік бергені, шын мәнінде ұстазының да ұлағатты суреткер екенін әйгілейді емес пе?!

Осындай ұстаздың алдын көрген шәкірттің де ұстамы мықты. Мектепті бітірген жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Журналистика факультетінде оқуға түсті. ҚазҰУ-дың Журналистика факультетінде оқыпжүргенде үздік үлгерімі мен республикалық басылымдарда жиі жарық көріп жатқан материалдары үшін Қазақстан Жазушылар одағы мен «Атамұра» баспа корпорациясының жазушы Оралхан Бөкей атындағы стипендиясының тұңғыш иегері атанды. Бұдан кейінгі жылдары да көптеген биік белестерді бағындырды. Еңбек жолын «Өркен» және «Жас Алаш» газеттерінің тілшісі болып бастап, «Қазақ әдебиеті» газетінің бөлім меңгерушісі, «Зерде» және «Жалын» журналдары бас редакторының орынбасары, Президент Телерадио-кешенінің редакторы, «Асар» жастар газетінің бас редакторы, «Журналист» газетінің редакторы, «Шалқар» радиосының бас редакторы және Қазақ радиосы директорының орынбасары – «Шалқар» радиосының директоры қызметтерін атқарды. Қазіргі уақытта «Шалқар» радиосының директоры.

Болатбек тек қызмет бабын күйттеп кетпеді. Қайда жүрсе де қолынан қаламы түспеді. Күрделі, түрән түспеген тақырыптарды қаузады. Тарихи ағартушылық бағытта өз авторлығымен және құрастыруымен жиырмаға жуық кітапты жарыққа шығарды. Атап айтқанда, 2004 жылы «Көшкен күннің бояуы» публицистикалық кітабы, 2006 жылы «Біз білмейтін желтоқсан» кітабы, «Желтоқсан-86» он томдық естеліктер, құжаттар, мақалалар жинағы» (*құрастырушы авторы*), 2007 жылы «1937–2007: Тауқымет пен тағзым» жинағы, 2008 жылы «Мәңгі жас – Алаш идеясы» кітабы, 2009 жылы «Ұлтым» деп соққан жүректер» жинағы, 2010 жылы «Желтоқсан қарлығаштары» кітабы, 2011 жылы «Ұлттық идея – тәуелсіздік тұғыры» кітабы, 2012 жылы «Қасиеттім – Желтоқсан!», 2015 жылы «Біз осы не бітіріп жүрміз?», 2017 жылы «Алаш жолы» және 2022 жылы «Азаттық аңсаған» кітаптары жарық көрді. Жақында «Атамұра» баспасынан «Алаң жұрт» атты автордың деректі хикаяттары, әңгімелері және әдеби сын мақалалары енген кітабы жарық көрмек. Сонымен қатар 2008 жылы «Сүйікті менің Отаным» және 2009 жылы «Тәуелсіздік бесігін тербеткен» атты деректі фильмдері көрерменге жол тартты.

Жаңалығы жеткілікті жазған дүниелерін ғылыми тұрғыдан дәйектеуді де ұмытпады. «Қазақстандағы ұлттық идеяның рухани-адамгершілік негіздері» атты тақырыпта Ұлттық Ғылым Академиясы Философия және саясаттану институтында философия ғылымдарының

кандидаты ғылыми дәрежесін қорғады. Жиған білім-білігі мен тәжірибесімен қазіргі кезде шәкірттерімен бөлісуде. Астанада қызмет еткен жылдары Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Журналистика және саясаттану факультетінде аға оқытушы ретінде дәріс оқыды. Бүгінде – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Журналистика факультеті Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасында аға оқытушы.

Осынша еңбек еткен Болатбек Төлепберген марапаттан да кенде емес. «Сорос–Қазақстан» жас жазушылар бәйгесінің жүлдегері, Қазақстан Жастар одағы сыйлығының лауреаты, «Астананың 10 жылдығы» мерекелік медалінің иегері, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығының лауреаты, ҚР Мәдениет қайраткері, ҚР Президентінің БАҚ саласы бойынша сыйлығының лауреаты және «ҚР Тәуелсіздігінің 25 жылдығы» мерекелік медалінің иегері сынды түрлі марапаттарға қол жеткізді. Ал Қазақстан Жазушылар одағы мен Журналистер одағының мүшелігіне осы жетістіктері үшін өткені анық.

Есімі еленіп, еңбегі бағаланған ерге «Туған жеріңе не істедің? Қандай қызмет еттің? Нендей көмегіңді тигіздің?» деген сұрақ алдын кес-кестері анық. Заңды сауал. Жөнді жауап беру – ер жігітке жүк. Қаламгер қаламымен көмектеседі. Бұл тұрғыда Болатбек ауылындағы кітапханадан бастап, облыстық кітапханаға дейін шығарған кітаптарын тарту етуді әдетке айналдырған. Өңірден шыққан жазушы, өнер адамдарының мерейін асырып, республикалық басылымдарда жиі мақалалар жазып, насихаттап тұрады. Радиода хабарлар ұйымдастырып, туған жерінің жетістіктерін паш етіп келеді. Бір жылдары ауылында өзі оқыған Әйтеке би атындағы орта мектепке балалардың жаңа жылдық кешіне шырша қажет болып, мектеп мұғалімдері хабарласқанда Алматыдан алдырып, шыршаны мектепке жеткізіп бергені бар. Қолдан келер көмектің үлкен-кішісі жоқ. Бастысы, ниетте, ықылас-пейілде.

Бір жылдары Жамбыл облысының 80 жылдық мерейтойына қандай тарту-таралғы жасай аламыз деп, Болатбек екеуміз ақылдасқан едік. Ойлана келе бұрын қолға алынбаған «Әулие ата өңірінің музыкалық мұрасы» аталатын жинақты дайындап, облыс әкімдігінің қолдауымен жарыққа шығардық. Аудио жинаққа Жамбыл облысында туған халық композиторлары мен қазіргі заман сазгерлерінің шығармалары, осы өңірде көп орындалатын халық әндері мен есімі елге таныс әнші, күйшілері енді.

Таратып айтсақ: Қазақтың әні мен күйі – халқымыздың көне заманнан бері қалыптасқан асыл қазынасы, ұлттың бекзат болмысы, жүрек сыздатқан сағынышы, мұң-шері, қызық-қуанышы десек, «Халық әндері» деп аталатын I дискіге Жамбыл өңірінде көп орындалатын халық әндері топтастырылды. Қазақтың өнер әлеміндегі Алатаудай асқақ ақын, кербез композитор Кенен Әзірбаевтың кейінгі ұрпаққа қалдырған өлмес мұрасы Қазақстан өнер шеберлерінің орындауында II дискіге жинақталды. Бесігін ән тербеген Қаратау – саусағынан саз төгілген дәулескер күйшілердің де мекені. Қарт Қаратаудың қойнауы – Қорқыттан қалған сарынды жаңғыртып, Ықыластай ұлымен халқының құлағын қобыз күйлеріне қандырған жер. Сондықтан III диск дәулескер күйші Ықылас Дүкенұлының күйлеріне арналды. Қара домбырасымен ел тарихын шежіредей сарнатқан Байсерке мен Сүгір күйлерінен бастау алып, дәстүрлің жалғасы іспетті қазіргі саз, жаңа заман күйлерінің таңдаулы нұсқалары Жамбылдық әнші, күйшілердің орындауларында «Жамбыл күйшілері» және «Сырлы әуен» деген атаулармен IV және V дискілерге енді. Жамбыл жері – ежелден тарихи, мәдени-рухани мұралардың қайнар көзі ғана емес, талай таланттарды тудырған алтын бесік. Жамбылдан шыққан ақын, жазушы, актерлерді атамағанның өзінде, композиторлар мен әншілер есімі бұл күнде алты Алашқа мәлім. Осы орайда Жамбыл өңірінен шыққан сазгерлер әндері VI, VII дискілерге топтастырылып, әншілер орындауындағы шығармалар «Жамбыл жұлдыздары» деген атаумен VIII дискіге жинақталды.

Қарт Қаратау – ұлтымыздың тағдыр талайына талай мәрте куә болған тарихы терең өлке. Сөйтіп осынау өлкеден бастау алған рухани байлығымызды көпке паш етіп, қазақтың рухани мұрасын арттыру мақсатында жинақталып, Жамбыл облысының асыл мұра – ән, күй қазынасын барынша мол қамтыған бұл антология тұңғыш рет шығарылды. Бұл істің басы-

қасында шашауын шығармай ұйымдастырып, Болатбек жүрді. Елге, туған жерге өз асыл мұрасын жарыққа шығарып, рухани айналымына қосудан артық қандай қызмет маңызды деп ойлайсыз?!

Ал өзі туып-өскен Сарысу ауданының тоқсан жылдық мерейтойына лайықты тарту ретінде Болатбек «Сарысу өңірінің музыкалық мұрасы» антологиялық жинағын шығарып, табыс етті. Жинаққа Жамбыл облысы Сарысу ауданында туған халық композиторлары мен қазіргі заман сазгерлерінің шығармалары, осы өңірде көп орындалатын халық әндері мен есімі елге таныс әнші, күйшілер енді.

Сарысу өңірі –Ықыластай ұлы күйшімен халқының құлағын классикалық қобыз күйлеріне қандырған жер. Сондықтан I дискі дәулескер күйші Ықылас Дүкенұлының күйлеріне арналып, радиохабарлар берілген. Қара домбырасымен ел тарихын шежіредей сарнатқан Сүгір күйлерінен бастау алып, дәстүрдің жалғасы іспетті күйлердің таңдаулы нұсқалары сарысулық күйшілердің орындауларында «Сарысу күйшілері» деген атаумен II дискіге енді. Мұнда сарысулық күйшілердің шығармашылық портретін ашатын радиохабарлар да берілді.

Сарысу өңірі – ежелден тарихи, мәдени-рухани мұралардың қайнар көзі ғана емес, талай таланттарды тудырған алтын бесік. Сарысудан шыққан композиторлар мен әншілер есімі бұл күнде алты Алашқа мәлім. Осы орайда, Сарысу өңірінен шыққан, қазақ өнерінде қайталанбас қолтанба қалдырған композиторлар Илья Жақанов пен Тынышбай Рахым әндері III, IV дискілерге топтастырылып, біртуар әншілер: Амангелді Сембин мен Сәуле Жанпейісованың орындауындағы шығармалар V-VI дискілерге жинақталды. Ал «Сарысу композиторлары мен әншілері» атты VII-VIII дискілерге Сарысу өңірінің талантты өнерпаздарының шығармалары енгізілді. Сөйтіп Жамбыл облысы Сарысу ауданының асыл мұра – ән, күй қазынасын барынша мол қамтыған бұл антологияның идея авторы ретінде ұйымдастырып, Болатбек Төлепберген бауырымыз тұңғыш рет шығарды. Жобаға жазушы, композитор, өнер зерттеушісі, Қазақстанның Еңбек Ері, Қазақстанның және Қырғызстанның еңбек сіңірген мәдениет қызметкері, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Халықаралық Жамбыл атындағы сыйлықтың лауреаты Илья Жақанов ағамызды кеңесші етіп тартты. Ал бұл сегіз дискіден тұратын CD жинақ – асыл қазынамызға жанашырлық танытып, жарыққа шығаруға Сарысу өңірінің тумасы, ҚР Президентінің «Парыз» байқауының жүлдегері, белгілі меценат, кәсіпкер Жеңіс Тоғызақбаев демеушілік жасады.

Елімізде аудандық көлемдегі өңірдің музыкалық антологиялық жинағы болып алғашқы рет шыққан «Сарысу өңірінің музыкалық мұрасы» жинағының таныстырылымдарын Болатбек ауданда, Алматы мен Астана қалаларында өткізді. Тұсаукесер ән-жыр кешіне ауданнан шыққан жазушылар, қоғам қайраткерлері, саясаткерлер қатысып, ризашылықтарын білдірсе, әншілер мен күйшілеріміз өнерлерін ортаға салып, шараның маңызын арттырған болатын. Жалпы, бұл жобаны аудан жұртшылығы, өңірден шыққан зиялы қауымымыз жылы қабылдап, алғыстарын жаудырды.

Осындай игілікті істерімен туған жеріне қызмет етіп келе жатқан Болатбек Төлепберген інім де елуді еңсеріпті. Жайылманың жампозына ұрпақ үшін өлмейтұғын ісің, өнегеліңбегің елене берсін, елінің жігері, қоғамның тірегі болған азамат деңгейіне жет деген жерлестер атынан тілек қосамын!

*Жамбыл облыстық «Ақ жол» газеті,
3 ақпан, 2024 жыл*

Бақытжан Сатершинов,
Философия ғылымдарының докторы,
профессор

ҚАЗАҚҚА ҚАНДАЙ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ҚАЖЕТ? НЕМЕСЕ ҰСТАЗЫНА АДАЛ ШӘКІРТ

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетіне қарасты Философия, саясаттану және дінтану институтының директоры, ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор Әбдімәлік Нысанбаев ағамыз 2009 жылы «Шалқар» радиосының бас редакторы, журналист, шәкірті, ізденуші Болатбек Төлепбергенмен таныстырды. Әбекең Болатбектің ғылыми жетекшісі екен. Тақырып ертеректе бекітіліпті. Ғылыми еңбегі дайын. Институт басшысының жұмысы көп, тікелей жетекшілік етуге уақыт тапшы. Маған өзімен бірге жетекшілік етіп, жас ғалымның жұмысымен тікелей айналысу тапсырылды. Зерттеу нысаны – өте маңызды, әлі күнге дейін өте өзекті. Бұл мақаламызда аталған тақырып қазіргі қоғамымыз үшін де аса маңызды болғандықтан, автордың еңбегін таразылап, тарқатып айтуды жөн санадық.

Басында бірден «Ғылымнан жырақта жүрген жігіттің қадамы қалай болар екен?» деген күдік келгені рас. Бірақ сол кезге дейін Болатбек бірнеше кітап шығарып, бірқатар тарихи тақырыптарды қаузап үлгеріпті. Ұлттық мәселелер турасында өз авторлығымен және құрастыруымен шығарған кітаптарымен таныстырды. Еңбектері – публицистік сарында болғанымен, көтерер жүгі ауыр, тарихи тағылымды дүниелер. Алдымен жарық көрген бірқатар кітаптарымен танысып шықтым. Сосын ғылыми жұмысын оқып, кеңесімді айтып, ширату тұрғысындағы іске кірістік.

Болатбектің әлеуметтік философия мамандығы бойынша философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы: «Қазақстандағы ұлттық идеяның рухани-адамгершілік негіздері (*әлеуметтік-философиялық талдау*)» деп аталады. Тақырыпқа дендеген сайын, өте ауқымды әрі күрделі екені көріне бастады. «Ғылымнан тыс жүрген ізденуші неліктен осындай өзекті мәселені зерттеуге алды екен?» деп тағы ойладым. Дегенмен, Болатбекпен сөйлесіп, диссертациялық жұмысын толық оқып шыққан соң, ол ойымнан айныдым. Ізденушіге тақырып таныс әрі оң жамбасына келеді екен.

Ұлттық идея туралы ғылыми әдебиеттерде, бұқаралық ақпарат құралдарында, ауыз-екі әңгімелерде де өте көп айтылады. Еліміздің тәуелсіздік алу кезеңінде, яғни 1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың басында ұлттық идея тікелей тәуелсіздік идеясымен байланыстырылды және бұл ұлттық рухани құндылықтардың негізгі салаларын (*мысалы, тіл мен діл, дәстүр мен мәдениет, ұлттық сана мен ұлттық тарих және т.б.*) қамтып, тіпті сол кездегі партиялар мен қозғалыстар атауларының өзінен оның мазмұны аңғарылып тұрды: «Азат», «Азамат», «Желтоқсан», «Невада–Семей», «Қазақ тілі» және т.б. Тура осы мәселелер Болатбектің зерттеп жүрген еңбектерінде қамтылыпты. Алайда, кейінірек, ұлттық идея ұстындары жоғарыдан ұлттық жобалар мен бағдарламалар түрінде түсіріле бастады және бұлар көбіне әлеуметтік-экономикалық сипатта болды, мысалы: «Қазақстан – 2030», «Интеллектуалды ұлт қалыптастыру», «Әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарына кіру» және т.б. Ұлттық тәуелсіздік тақырыбынан бұлай ауытқушылық еліміздің мәдени әртектілігінен де туындады.

Осы мәселеден елімізде ұлттық идея ма, әлде жалпыұлттық идея ма, қазақ идеясы ма, әлде қазақстандық идея ма деген пікірталас туындады. Осы кезде аталған мәселені жіті зерделей алатын Болатбек секілді практик зерттеушіге тақырып сеніп тапсырылған екен. Осы уақытта ғылыми әдебиеттегі пікірсайыс ұлттың саяси-азаматтық және этно-мәдени түсінігінің арақатынасынан туындады. «Ел бірлігі» доктринасының қоғамда қайшылықты пікірлер тудырғаны да бұл тақырыптың әрі өзектілігін, әрі маңыздылығын алға тартты.

Иә, кандидаттық диссертация осы даулы әрі өзекті мәселеге арналды. Тақырыптың

атауы мен бұл бағытта таңдалуы да кездейсоқ емес. Болатбек Төлепберген есімі 1990 жылдардың ортасынан мерзімді баспасөз беттерінде өзінің публицистикалық мақалаларымен таныла бастады. Ұлттық мәдениет пен қоғамдық өмірдің алуан қырын қамтығын бұл еңбектер 2004 жылы жарияланған «Көшкен күннің бояуы» деген жинақта берілді. Сонымен қатар 2006 жылы «Біз білмейтін желтоқсан» кітабы жарық көрсе, 1986 жылғы желтоқсан көтерілісінің 20жылдығына арнап шыққан 10 томдық «Желтоқсан –86» жинағының авторларының бірі. Төл тарихымыздағы қаралы беттердің бірі – тоталитаризм тұсындағы қуғын-сүргіннің 70 жылдығына арнап «1937–2007:Тауқымет пен тағзым» жинағын, «Алаш» партиясының құрылуы мен Алашорда үкіметінің 90жылдығына арнап, «Мәңгі жас – Алаш идеясы» ғылыми-публицистикалық зерттеулер кітабын жариялады. Сондай-ақ 2009 жылы «Ұлтым» деп соққан жүректер» жинағын, 2010 жылы «Желтоқсан қарлығаштары» кітабын жарыққа шығарды. Яғни, Болатбекке бұл тақырып таңсық емес, керісінше оның ондаған жылдар бойғы ізденісінің желісін құрайды, сондықтан осы мәселе бойынша диссертация қорғауға ниет етуі – заңдылық еді. Себебі «ұлттық идея» – өзінің көптен бері зерттеп жүрген тақырыбы.

Болатбектің сол кезде ұсынған жұмысы – қазақстандық қоғамдағы жоғарыда сипатталған өзектілікке өзіндік жауап беруімен түсіндірілді. Оның үстіне бұл мәселе әлеуметтік-гуманитарлық ғылымда біздің институттың атқарған ғылыми қолданбалы зерттеулерінде де кеңінен сөз болғанымен, елімізде философиялық тұрғыда арнайы әрі терең зерттеле қоймағандығын да ескеру қажеттігі көрініс берді. Ұлттық идеяның рухани-адамгершілік қырларын әлеуметтік-философиялық тұрғыда қарастырған аталған диссертация отандық ғылымда осы мәселеге қатысты сұранысты қанағаттандырды, сондай-ақ қазақ ұлттық идеясының эволюциясында қарастырғандықтан, қазақтың және классикалық мәдени мұраны игерумен байланысты мемлекеттік бағдарламаларға да қатысы бар еді.

Жалпы, жұмыс құрылымы өзара байланысты екі бөлімнен тұрды: бірінші бөлімі ұлттық идея феноменінің теориялық-әдіснамалық және рухани сабақтастық қырларына арналса, екінші бөлімінде қазіргі қазақстандағы ұлттық идеяның қалыптасуы мен орнығуы әлеуметтік-философиялық қырынан талданды. Болатбек ғылыми жаңалық мәртебесіне ие бірқатар нәтижелерге қол жеткізді. Алдымен, «ұлт», «халық», «идея» түсініктерінің философиялық мән-мағыналарын аша отырып, «ұлттық идея» ұғымы және оның мазмұны мен зерттелу сипатын талдай келе, зерттеудің әдіснамалық, тұжырымдамалық негіздерін айқындады. Одан ары қазақ халқының рухани және тарихи-әлеуметтік дамуы аясындағы ұлттық идеяның эволюциясы тарихи қырынан да, логикалық қырынан да зерделенді. Қазақ ұлттық идеясының дамуында ХХ ғасыр басындағы Алаш идеясы оның шырқау шыңы ретінде түсіндіріліп, оның ұлттық сипаты анықталды. Тағы бір ұтымды тұсы – ізденушінің осы уақытқа дейін белгісіз болып келген мәліметтерді келтіре отырып, Кеңестік дәуірдегі ұлттық идеяның трансформациялануын талдауы. Сондай-ақ тәуелсіз Қазақстандағы ел бірлігі мәселесінің рухани негіздері осы жайтқа қатысты пікірталастарды салыстыру арқылы пайымдады. Еңбек жаһандану жағдайындағы Қазақстандағы ұлттық идея мәселесінің болашағы, оған қатысты тың тұжырымдармен түйінделді.

Ұлттық идея тақырыбы соңғы кездері әлемде ұлттық жаңғырудың салдарынан, сондай-ақ біздің еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуімен даулы да өзекті мәселелердің біріне айналды. Бастапқыда адамдардың бірігіп әрекет жасауынан басталған қарапайым арақатынастар біртіндеп күрделі қауымдастықтар мен қоғамдық жүйе қалыптастырып, мемлекеттердің пайда болуына алып келеді. Қазақтар ұлт болып қалыптасты ма, қалыптаспады ма, ол – басқа әңгіме. Бірақ егер біз қазақ елінің дербес, тәуелсіз мемлекет болуына мүдделі болсақ, онда біз болашақтың темірқазығы – ұлттық идеяны анықтап, заңдастырып бекітуіміз және осы бағыттағы ұстанымыздан ауытқуға жол бермеуіміз қажет. Әлемдегі мемлекеттердің саяси ұстанымының, яғни ұлттық идеяларының өзегі барлық мемлекеттерге тән бір ортақ заңдылыққа бағынады. Автор осындай аса нәзік те өзекті мәселені салқынқандылықпен саралады, тақырыптың астарына байыппен бойлады.

Зерттеу жұмысында Болатбек қарастырып отырған мәселенің тұжырымдамалық-әдіснамалық негіздерін ашу үшін, ұлттық идея ұғымы және оның мазмұны мен зерттелу сипатына тоқталып, «ұлт» пен «идея» түсініктерін философиялық талдау арқылы анықтайды. Бұл тұста «идея» мен «ұғым» түсініктерінің диалектикалық байланыстарына, «ұлт» пен «халық» ұғымдарының айырмашылықтарына тереңірек талдау жасайды. Иә, маркстік әдебиеттерде көп кездесетін ұлттың бес белгісіне (*тілдің, діннің, мәдениеттің, территорияның, шаруашылық үрдісінің*) түбегейлі келісуге болмайды. Мысалы, яһудейлерде ғасырлар бойы территориялық, шаруашылық бірлік болған жоқ, тіпті тілдерінен де айрылып қалды, сонда да ұлттық бірегейлігін жоғалтқан жоқ. Әдетте, ұлттық біріктіретін бір құндылық болады, оны өз ұстанымында автор еңбегінде анық көрсетеді.

Одан ары Болатбек қазақ халқының рухани және тарихи-әлеуметтік дамуы аясындағы ұлттық идеяның эволюциясын қарастырады. «Атамекен», «Жерұйық» идеяларын жіті сипаттап, жүйелі бір қырынан алып талдайды. Автордың бұрыннан бері жете зерттеген, арнайы айналысып, кітаптар жариялаған ХХ ғасыр басындағы қазақтың Алаш идеясының ұлттық сипаты терең талданған. Қазақтың көрнекті зиялыларының бірі – Мұстафа Шоқай сынды қайраткерлердің ұлт жөніндегі көзқарастарын келтірген. Бұл мәселеге қатысты ол өз мақаласында Ницшені сынап, Кант пен Фихтеге сілтеме жасайды. Әрине, Мұстафаның «Алаш» идеясынан гөрі, «Түркістан» идеясына жақын болғанымен де автор мұны назардан тыс қалдырмайды.

Ең маңызды деген қазіргі Қазақстандағы ұлттық идеяның қалыптасуы мен орнығуы мәселесінің түп-тамыры кешегі кеңестік дәуірдегі ұлттық идеяның трансформациялануын қарастырудан бастайды. Болатбек кеңестік дәуірдегі диссиденттік қозғалыс пен жастар ұйымдарының астыртын қызметіне қатысты, сондай-ақ желтоқсан көтерілісіне орай көпшілікке беймәлім көптеген мәліметтер келтіре отырып, қызықты тарихи материалдар ұсынады. Зерттеу жұмысының келесі нәтижесі тәуелсіз Қазақстандағы ел бірлігі мәселесінің рухани негіздерін айқындаумен сипатталады. Мұнда да соңғы онжылдықтарда еліміздегі ұлттық идеяның көтерілуі мен қойылуы сөз болады, бірақ бізге ұлттық идея керек пе, әлде жалпыұлттық идея керек пе, бұл қазақ ұлтынан туындауы қажет пе, әлде жалпықазақстандық ұлттан туындау тиіс пе, қазіргі ұлттық идеяның мазмұны неде болуы керек деген даулы мәселелерде автор өз ұстанымын айқын білдіреді. Еңбектегі соңғы нәтиже жаһандану жағдайындағы Қазақстандағы ұлттық идея мәселесінің болашағын талдаумен сипатталады.

Жалпыұлттық идеяны аспаннан іздемей, еліміздің өз даму тарихынан, төл мәдени қозғалыстарынан іздеген автор тек мұнымен шектелмей, оларды кең және ауқымды философиялық талдаудан өткізіп, жалпы адамзаттық философиялық даму аясында қарастырған. Ол «этнос», «ұлт», «менталитет» ұғымдарының айырмашылығын және арақатынасын терең зерттеген. Тарихи талдауға келсек, автор, әсіресе Алаш дәуірінің қайраткерлерінің қыр-сырын ашып берген. Өзі «Мәңгі жас – Алаш идеясы» кітабының авторы. Мұндай кәсіби мамандану да зерттеу құнын көп жоғарылатқан.

Автор алған тақырыбын білікті және жан-жақты көрсеткен. Бұған автордың талантты журналист екендігі де біраз сеп болған шығар. Әрине, кейде журналисттік суреттеме философиялық талдаудан басым, бірақ бұл әлеуметтік философия мамандығы бойынша тақырып, сондықтан бәрі орынды. Егер нақтырақ айтсақ, автор мақсатына жеткен, ұлттық идея тақырыбын, оның тарихи, саяси және философиялық дамуында ашқан. Негізгі ғылыми тұжырымдары да кесек және көлемді, оның ең бастысы: кез келген ұлттық идеяның мәні оның біріктірушілік күші мен ыдыратуға қарсы ықпалында екенін атап көрсеткен.

Зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік маңызы зор, қазіргі мәдени, саяси дискуссияларға бағыт беретін дәрежеде. Себебі Қазақстандағы ұлттық идеяның адамгершілік-рухани негіздерін әлеуметтік-философиялық тұрғыда қарастыратын бұл зерттеу жұмысы әлі де терең зерттеле қоймаған, өзекті жұмыс. Болатбек терең және жеткілікті түрде материалдарға талдаулар жасап, ғылыми еңбекті үлкен шығармашылықпен игерді. Тақырыптың зерттелу

деңгейін кеңінен ашуға тырысты. Жалпы, жұмыстың кіріспесі еңбектің бағыт-бағдары мен зерттеу барысында автордың қол жеткізген ғылыми нәтижелері жөнінде біршама тиянақты мағлұматтар береді, өзектілігі жақсы ашылды.

Автор зерттеу жұмысына өзек болып отырған «ұлттық идея» түсінігін анықтап, оның мазмұны мен сипатына теориялық-әдіснамалық тұрғыда тоқталды. Оны дәйектеуде тәуелсіздік алғаннан бергі қабылданған ресми құжаттарға, Философия және саясаттану институты ұжымының еңбектеріне тоқталып, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жасалған еңбектерге талдау жасады. Зерттеуші одан ары ежелгі прототүріктік кезеңнен қазіргі тәуелсіз Қазақстанға дейінгі аралықта үзілмей келе жатқан ұлттық идеяны ашып көрсетеді. XX ғасыр басында ұлттық сананың оянуына қарай қазақ зиялылары, Міржақып Дулатұлы «Оян, қазақ!» идеясымен халыққа ой тастады, соның нәтижесінде Алаш қозғалысы басталды және Алаштың әлеуметтік, саяси және тұлғалық белсенділігі мен еркіндігі ұлттық идея ретінде ұсынылады.

Автор кеңес дәуіріндегі ұлттық идеяның бой көрсетуіне кері әсерін тигізген факторларға, ұлттық жастар ұйымдарының іс-әрекеттеріне қатысты көп материалдар жинаған. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне байланысты тың материалдар ұсына отырып, қазақ тарихындағы ұлттық рухы мен ұлттық идеясы аспандаған асқақ сәттерінің бірі екендігін нақты дәлелдей білген. Ғасырлар бойы армандаған тәуелсіздікке қол жеткеніне қаншама жылдар өтсе де, бүгінде ұлттық идея қалыптастыру мәселесі әлі де шынайы нақтылыққа айналмағаны айтылады. «Дегенмен, ұлттық рухты, намыс пен жігерді асқақтата түсу керек, осы мәселелер ұлттық идеяның өзегін құрайды» дейді автор. Әрі жаһандану жағдайындағы ұлттық идея мәселесінің болашағы да назардан тыс қалмайды.

Қазақстандағы ұлттық идея қалыптастырудың рухани-адамгершілік негіздерін зерттеудің тек ғылым мен философия үшін ғана емес, тәуелсіз мемлекетіміздің дербес рухани дамуы үшін де теориялық және тәжірбиелік маңызы жоғары. Болатбек Төлепбергеннің зерттеу барысында алынған ғылыми нәтижелері мен тұжырымдары осы тақырыпқа қатысты болашақ зерттеулерге түрткі бола алады, сондай-ақ оларды жоғары және арнаулы орта оқу орындарында оқытылатын философия, әлеуметтік философия, мәдениеттану және қазақ мәдениетінің тарихы мен философиясы, қазіргі Қазақстан тарихы сияқты пәндер мен арнайы курстарда пайдалануға болады. Сондай-ақ еліміздегі стратегиялық мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруға өзіндік үлесін қоса алады. Себебі барлық талаптарға сай, құнды, теориялық және қолданбалы деңгейі жоғары еңбек болып табылады.

Біз сөз еткен еңбек 2010 жылы ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Ғылым кеңесінде қаралды. Ғалымдарымыз еңбекке оң бағасын беріп, қорғау сәтті өтті. Ең бастысы, «ұлттық идеяға» қатысты соңғы кезде жазылған бірегей, құнды жұмыс екені айтылып, жоғары баға берілді. Болатбек Төлепберген ғылым саласында жұмыс істемегендіктен Ғылым және білім министрлігі Ғылым комитетінің сарапшы комиссиясына шақырылып, Астанаға барып, құзырлы органның сұрақтарына жауап беріп, екінші рет өз жұмысын қорғап шықты. Осындай мандай тер, үлкен еңбекпен келген «философия ғылымдарының кандидаты» ғылыми дәрежесін алған соң да, тоғайып, тоқтап қалмады. Таңдап алған тақырыбы бойынша жұмысын жалғастыра берді, ғылымға қызмет етті. 2011 жылы кандидаттық диссертациясын «Ұлттық идея – тәуелсіздік тұғыры» атты кітап етіп шығарып, Алматыдағы Ұлттық кітапхана мен Астанадағы Ұлттық Академиялық кітапханада таныстырылымын ұйымдастырды. Аталған шара ғалымдар, саясаттанушылар, саясаткерлер арасында «Бізге қандай ұлттық идея қажет?» деген пікірталасқа ұласты. Кандидаттық жұмысын қорғап қоя салмай, ғылыми еңбегін кітап етіп шығарып, соның негізінде үлкен шара ұйымдастыру «ғылымға қызметтің» жарқын үлгісі дер едім. Бұдан кейін де автордың 2015 жылы «Біз осы не бітіріп жүрміз?», 2017 жылы «Алаш жолы», 2022 жылы «Азаттық аңсаған» және биылғы жылы «Алаң жұрт» кітабы жарық көрді. Бұл Болатбектің ғылымға кездейсоқ келмегенін көрсетсе керек. Қайта ғылымға жолы қиысып, осындай жігіттің келгені олжа болды деп ойлаймын.

Сонымен қатар Болатбек өзінің кәсіби қызметімен қатар, ғалым ретінде де, ұстаз ретінде де білім-білігін өз тәжірибесімен бөлісіп келеді. Ғалым ретінде халықаралық және республикалық ғылыми журналдарға мақалалар жарияласа, ұстаз ретінде студенттерге дәріс оқып, шәкірт тәрбиелеуде. Қызмет бабымен Астанада тұрған жылдары Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Журналистика және саясаттану факультетінде аға оқытушы, қазір Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Журналистика факультеті Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасының аға оқытушысы ретінде дәріс оқиды.

ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор Әбдімәлік Нысанбаев пен шәкірті Болатбек Төлепберген тоқсаныншы жылдары танысып, содан бері ағалы-інідей араласқан. Әбекеннің мерейтойларында ұстазының мерейін асырып, мақала жазса, былтыр Әбдімәлік Нысанбайұлы өмірден озғанда «Қазақ әдебиеті» газетіне «Әкесін ақтап алған академик» деген мақала жариялап, радиохабарлар ұйымдастырып, ұстазын ұмытпай, шәкірттік парызын да өтеген-ді. Ұстазға құрмет деген осындай-ақ болар.

ҚР Президентінің БАҚ саласындағы сыйлығының лауреаты, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығы мен Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері, ҚР Мәдениет қайраткері, философия ғылымдарының кандидаты, «Шалқар» радиосының директоры Болатбек Төлепбергеннің бір қыры – ғылымға қатысты еңбегіне мақаламызда шолу жасадық. Жақында елуді еңсерген шәкіртімің бұл еңбегінің уақыт өткен сайын маңызы арта бермек. Алдағы уақытта да осы бағытта жұмысын жалғастырып, ұлттық идеямызды ұлықтау барысындағы еңбектері еленіп, еңсесі әрдайым биік бола берсін деген тілек қосамын!

*«Айқын» газеті,
1 ақпан, 2024 жыл*

**Зейнәбіл Айдарбеков,
Философия ғылымдарының докторы,
профессор**

ТӘУЕЛСІЗДІК ТҰҒЫРЫ – ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

Ғылыми ортада жүрген соң, түрлі жобалар қаралып, түрлі тақырыптар қорғалып жатады. Әрине, бәрі есте қала бермейді. Бұрын талқыға түспеген, кездесе бермеген қызықты дегендері көңіл түкпірінде қалып қояды. Сондай бір жұмысты 2010 жылы кездестірдім. «Қазақстандағы ұлттық идеяның рухани-адамгершілік негіздері (әлеуметтік-философиялық талдау)» деп аталатын диссертациялық еңбек. Авторы – қаламгер Болатбек Төлепберген деген жігіт екен. Жетекшілері – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетіне қарасты Философия, саясаттану және дінтану институтының сол кездегі директоры, ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор Әбдімәлік Нысанбаев ағамызбен философия ғылымдарының докторы, профессор Бақытжан Сатершинов әріптесім.

Талқыға түскен диссертация – ұлттық идея мәселесі қазақстандық қоғамдық сананы үнемі мазалап келе жатқан өзекті тақырыптардың бірі. Әрі әлі күнге дейін өзекті. Жұмысты қорғау процесі барысында талқылаулар ұзаққа созылып, қызу пікір алмасулар болды. Бейресми түрде пікір білдірушілер қарасы да қалың еді. Рецензенттер де орынды сын-пікірлер білдірді. Диссертация сәтті қорғалуы үшін ондағы ұғымдар лайықты жұмыс істеуі мен барлық жанама ұғымдар негізгі ұлттық идея түсінігін ашып тұруы керектігі айтылды.

Әрбір кезеңнің ұлттық идеясының өз түсінігі бар. Мысалы, ерте түркі дәуіріндегі Орхон-Енисей жазбаларынан және түркі ойшылдарының ілімдерінен көрінетін, Алтын Орда дәуіріндегі қазақ-ноғай жырларынан аңғарылатын, отаршылдық кезеңдегі қилы заман және зар-заман ақын-жырауларының шығармашылығынан байқалатын, ұлттық ояну кезеңіндегі Алаш қозғалысы мен идеясынан көрініс табатын және ақырында тәуелсіздік тұсында қоғамдық топтастырушы идеялардан тамыр тартатын ұстындар. Осы кезеңдердегі ұлттық идея ұғымының

эволюциясы, яғни логикалық пен тарихилықтың бірлігі аталған еңбектен айқын аңғарылыпты.

Жалпы, жұмыстың теориялық деңгейі жоғары, нақты. Ұлттық идеяны талдаудағы автордың білімі мен ұстанымы маған ұнады. Ұлттың философиялық және саясаттанулық түсінігіне тереңірек талдау жасалған. Өйткені ұлттық идеяның түбірін ұлт құрайтыны айтпаса да түсінікті. Философия тарихындағы ойшылдардың ұлт туралы көзқарастарын көбірек келтіргендіктен де зерттеудің ғылыми қуаты артқан.

«Алаш» идеясы мен қозғалысына Болатбектің жеке әрі мейлінше кең тоқталғаны қызықтырды. Бұл түсінікті де, өйткені «Алаш» идеясын қазақ ұлттық идеясының шыңы деп қарау керек. Бүгінгі күні біз Алаш қайраткерлерінің қалдырған мұрасын түгел игердік деп айта алмаймыз және олардың көзқарастарын жаңаша қайта бағалау –отандық ғылым мен философияның алдындағы кезек күттірмейтін міндеттердің бірі. Өткен ғасырлар мен ағымдағымыңжылдықтардың тоғысындағы тарихи және әлеуметтік-мәдени ахуалдың көптеген ұқсас белгілері бар, сондықтан да Алаш көсемдерінің көтерген ұлттық идеялары қазіргі кезде де өзекті. Осы тұжырым және басқа да көптеген көкейтесті ойлар зерттеу жұмысында орнықты орын алғаны қуантты. Жұмыс–бірнеше, тіпті ондаған жылдар бойғы ізденістің нәтижесі екен.

Жалпы, бұл еңбек мемлекет үшін де, қоғам үшін де, ғылым үшін де сұранысқа ие әрі маңызды, әрі өзекті тақырып екендігі даусыз. Сондықтан ұлттық идеяның адамгершілік-рухани негіздерін әлеуметтік-философиялық тұрғыдан зерттеу –маңызды шаруа. Зерттеу тақырыбының өзектілігі мен оның ғылыми жаңалығы, жалпыеліміздің келешек дамуына қатысты мемлекеттік бағдарламалармен тығыз байланысты.

Ұлттық идея –мақсат пен мұраттың тұтастығы. Ұлттық идея –бұл қоғам құндылықтарын анықтайтын мұрат. Қазақстанда өз еліңді гүлдендіруге, келер ұрпаққа қолайлы жағдай жасауға тырысу ұлттық идеяға айналды. Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы – тарихтың толқынында өзінің ұлттық «МЕН» дегізерлік қасиетін түсінуге тұңғышрет енді ғана мүмкіндік алып отыр. Бірақ бұл мүмкіндік қана: ол шындыққа, тек қазақтардың ғана емес, барлық қазақстандықтардың жаппай санасына орныққан фактіге айналуы–өмірлік мәні бар шындық.

Ұлттық «менді» қалыптастыратын тетіктер мен ықпалдар сан алуан. Оған көшедегі қаптаған жарнамалардан бастап, енді ғана дүние есігін ашқан сәбидің құлағына естілетін ән мен үнге дейін кіреді. Солардың бәрінің басон қосатын, бәрін өгіздей өрге сүйрейтін құдірет– Ұлттық Идея деп. Білгеніміз жөн. Ойы–онға, санасы–санға бөлініп отырған қазаққа ортақ ұлттық идеяны таба қою оңай міндет емес. Ол әлі күнгедейін табылған да жоқ. Ал қажеттігін отансүйгіш рухтағы әрбір қазақстандық азамат сезініп отырғаны айдай ақиқат.

«Армансыз адам –қанатсыз құспен тең» дейді халқымыз. Ендеше ұлттық идеясыз қала берсек, қанатсыз ұлтқа айналарымыз сөзсіз. Ұлттық идеяны таппайынша, елде жүріп жатқан реформалар қарын тойдырудың ғана міндетін атқарып шығатындай көрінеді. Ұлттық идеясы жоқ Қазақстанда өмір сүру қазақтан басқаның бәріне майдай жағатын шығар, бірақ түптің түбінде өкініште қалатыны – қазақтар. Өзін-өзі жарылқамағанды басқалар ұшпаққа шығарады деудің ешқисыны жоқ. Көлдей жайылып келе жатқан жаһанданудың табанында жаншылып қалмау үшін де ұлттық идеяның өзектілігі мен қажеттігі күн санап артып келеді. Демек, арап отыруға болмайды.

Қазақстанның тәуелсіздік барысында ұлттың өзіндік бірегейлігі мен елдің мәдени тұтастығы да осы ұлттық идеяны қалыптастырумен байланысты. Жаһандану жағдайында толық тәуелсіздікке жету үшін ұлттық дүниетанымдық қайнарларды қайта қалпына келтіре отырып, қоғамның өзіндік тарихи санасын қалыптастыру керек. Тақырыптың осындай өзектілігі авторды осы бағытта ғылыми зерттеу жұмысымен айналысуға сеп болғаны анық. Жұмыс арнаулы әдебиеттер мен дереккөздерді лайықты қолдана отырып, тарихи-мәдени мұраны, аталған тақырыпқа қатысты қазіргі гуманитарлық білімді мұқият зерттеу негізінде жазылған екен.

Сонымен, жұмыстың жаңалығы мен ғылыми нәтижелерін саралап-сараптап көрейік.

Бірінші нәтижеде Қазақстандағы ұлттық идеяны қалыптастыруға ықпал ететін рухани-адамгершілік негіздердің тарихи-мәдени алғышарттары анықталып, оны зерттеудің тұжырымдамалық және әдіснамалық негізгі мәселелері негізделеді, екіншісінде ұлттық идея түсінігі ұлт, халық, этнос, идея, рух және т.б. философиялық рефлексияның ең маңызды деген категорияларымен қатар қарастырылып, қазақ халқының рухани мәдениетінің дамуы аясындағы ұлттық идея көтерілуінің әлеуметтік-философиялық астарлары зерделенеді, үшіншісінде жиырмасыншы ғасырдың басындағы ұлттық ояну кезеңіндегі қазақ зиялыларының отарлық езгіден құтылудың, тәуелсіз ғұмыр кешудің бірден-бір жолы – дербес мемлекет, яғни автономия құру керектігін күн тәртібіне қойып, күрес жүргізудің ұранын «Алаш» ұлттық идеясының төңірегіне жұмылдырғаны анықталады, төртінші нәтижеде ұлттық идея мәселесінің кеңестік дәуірде «жабық тақырып» болғаны, құжаттардың басым бөлігі зерттеушілер үшін әлі күнге дейін қолжетімсіз болып келгені, бұл құпиялылық таңбасы бар кеңестік режимге оппозициялық және бөтенойлы, ұлттық мәселеге қатысты сыни қоғамдық-саяси көңіл-күйдің қазақ интеллигенциясы мен жастары арасында, әсіресе формалды емес жастар қозғалыстары арасында кеңінен таралғаны зерттеу жұмысында ҚР ҰҚК арнаулы мемлекеттік мұрағаттың және басқа да мекемелердегі мұрағат материалдары негізінде дәлелденеді, бесіншісінде елімізде ұлттық идеяны қалыптастыру мен дамытуда Президенттік институт пен мемлекеттің қосар үлесі мол екендігі және қоғамдық пікірталастың өзегіне айналған кейбір мәселелердің мысалы, одан ары рухани дамуды қамтамасыз ететін елдің бірегейлігінің үлгілерінің билік тарапынан туындатылып отырғаны бағамдалады, ал алтыншы нәтижеде жаһанданудың жатжерлік ықпалдарына қарсы тұрудың бір тетігі – ұлттық идеяның рухани-адамгершілік негіздерімен сипатталатын дәстүрлі мәдени мұраны игерумен, ұлттық құндылықтарды сақтаумен және отансүйгіштік пен патриотизмді оятумен түсіндірілетіні түйінделді.

Енді Болатбектің еңбегінде зерделенген бұл әрбір ғылыми тұжырымының түйіндері мен қорытындыларының дәйектелуі мен шынайылығына назар салсақ. Автор зерттеудегі негізгі ұғымдарды талдайды, олардың әлеуметтік-философиялық түсінігін береді, ұлттық идеяның қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдары мен арнаулы ғылыми әдебиеттердегі сарапталуын зерделейді. Талдау барысындағы жыл сайынғы мемлекеттік маңызды бағдарламалар мен ұлттық жобалар еңбектің негізгі дереккөздерін құрайды. Қазақ халқының рухани және тарихи-әлеуметтік дамуы аясындағы ұлттық идеяның эволюциясын ашу үшін қазақ тарихының әрқилы кезеңдеріндегі ұлттық идеяның көтерілуі пайымдалады. Ұлттық идеяға қатысты Ө. Нысанбаев, Ғ. Есім, М. Құл-Мұхаммед, А. Сейдімбек, М. Қойгелдиев, Х. Әбжанов және т.б. ғалымдардың құнды пікірлерінің маңыздылығына тоқталады.

Жоғарыда айтқандай, еңбектегі ерекше айтар, көңіл тоғайтатын жаңалық – «Алаш» идеясының мазмұны мен мәнінің ашып көрсетілуі. Алаш қозғалысының көрнекті өкілдері – Ө. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабай, М. Дулатұлы және т.б. алашшыл қайраткерлердің өмірі мен шығармашылық қызметтері, жүргізген күрестері мен қайғылы тағдырлары арқылы өрнектейді. Алаш идеясының заңды жалғасын автор одан әрі сабақтайды. Кеңестік дәуірдегі қазақ халқының басына келген антропогендік апатты бағамдау және тоталитаризмге қарсы ұлттық рухтағы жастар қозғалысының, 1950–1980 жылдары заңды түрде әділет мекемелерінен тіркеуден өтпеген жас буын өкілдерінің қоғамдық және саяси ұйымдары, партиялар мен топтарының – Қарағандыдағы жастардың ЕСЕП («Елін сүйген ерлер партиясы»), Павлодардағы «Жас ұлан» бірлестігінің, Алматыда құрылған «Сары-Арқа» тобының, «Жас қазақ», «Тайшұбар» және Мәскеуде оқып жүрген қазақ студенттерінің «Жас тұлпар» ұйымының қызметін, Хасен Қожа-Ахмет, Махмет Құлмағамбетов, Азамат Жәкібаев тәрізді диссиденттердің әрекетін, сондай-ақ «Желтоқсан» оқиғасы сынды құбылыстарды талдайды.

Болатбек Төлепберген еңбегінің қорытындысында: «Қазақ халқының рухани мәдениеті мен тарихи санасын жаңғырту барысында әлемдік жалпыадамзаттық рухани құндылықтармен қатар, қазақ халқының да философиялық мұрасын игеру қажет» деген тоқтамға келеді.

Жаһанданудың ұлттық рухани мәдениеттерге ықпалын, елімізге тән даму ерекшеліктерінен мінсіз саяси үлгі құруды бүкілдүниежүзілік трендтермен ұштастыруды, ұлттық идеология құру мен отаншылдық рухты егуді талдау арқылы дәйектеледі.

Автордың еңбегінде сараланған әрбір ғылыми тұжырымының түйіндері мен қорытындыларының жаңалығы бар. Өйткені ұлттық идея туралы, оның мәні мен мазмұны жөнінде бұқаралық баспасөзде де, арнаулы әдебиеттерде де көп сөз болды, дегенмен олардың зерттелу деңгейін автор өз ұстанымы бойынша талдайды. Ал халқымыздың тарихи және мәдени дамуы барысындағы ұлттық идея ұғымдарының жетілуі рухани-адамгершілік тұрғыда еңбектеалғаш рет арнайы зерделенген. Басты жаңалық – «Алаш» идеясын қазақ ұлттық идеясының даму тарихындағы ең маңызды да өзекті етіп көрсетудегі автордың ойлары мен пікірлері тың екенін атап өту керек. Осы Алаш идеясының заңды жалғасы кеңестік кезеңде тыйым салынып келген ұлттық бағыттағы қозғалыстар мен ұйымдардың жасырын саяси әрекеттеріне қатысты көпшілікке белгісіз болып келген мұрағат материалдары мен қызықты мәліметтер келтіріліп, сараланады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақыттағы Қазақстандағы ұлттық идеялар туралы көп айтылып, ұсынылып, жазылып, туындаған түрлі пікірталастар жеткілікті таразыланған. Автор ғаламдасу жағдайындағы ұлттық мәдениет пен төлтума құндылықтардың сақталуына байланысты соны әрі жаңашыл түйіндер мен тұжырымдар жасаған.

Қазақстандағы ұлттық идея қалыптастырудың рухани-адамгершілік негіздерін зерттеудің тек ғылым мен философия үшін ғана емес, тәуелсіз мемлекетіміздің дербес рухани дамуы үшін де теориялық және тәжірбиелік маңызы жоғары. Зерттеу барысында алынған ғылыми нәтижелер мен тұжырымдар осы тақырыпқа қатысты зерттеулерге бағыт-бағдар бергені анық. Еңбекті жоғары және арнаулы орта оқу орындарында оқытылатын философия, әлеуметтік философия, мәдениеттану және қазақ мәдениетінің тарихы мен философиясы, қазіргі Қазақстан тарихы сияқты пәндер мен арнайы курстарда пайдалануда. Сондай-ақ еліміздегі стратегиялық мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруға да өзіндік үлесін қоса алады.

Болатбек Төлепберген аталған еңбегін Философия, саясаттану және дінтану институтында сәтті қорғаған соң, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің арнайы комиссиясына – Астанаға шақырылып, екінші рет өз жұмысының жаңалығын дәлелдеп берді. Кандидаттық диссертациясын «Ұлттық идея – тәуелсіздік тұғыры» атты кітап етіп шығарып, ғалымдар, қоғам қайраткерлері, саясаттанушылар қатысуымен пікірталас ұйымдастырды. Ұлттық идея бағытында жазған бұдан кейін де жиырмаға жуық кітабы жарық көрді. Таңдап алған тақырыбын теориялық тұрғыдан таразылап қоймай, оны іске асырушы практик ретіндегі жұмыстары өз алдына. Қоғамдық ұйым құрып, Алматы қаласы Ішкі саясат басқармасының қолдауымен бірқатар ұлттық жобаларды жүзеге асырды.

ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор Әбдімәлік Нысанбаевтың мерейтойларында мерейін асырып, мақала жазса, былтыр Әбдімәлік Нысанбайұлы өмірден озғанда ол кісі туралы естелік мақала жариялап, радиохабарлар ұйымдастырып, ұстазын құрмет тұтып келеді. Болатбек інімнің осы бір шәкірттік ізеті мен үлкенге құрметіне ішің жылиды.

ҚР Президентінің БАҚ саласындағы сыйлығының лауреаты, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығы мен Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері, ҚР Мәдениет қайраткері, философия ғылымдарының кандидаты, «Шалқар» радиосының директоры, білікті ұйымдастырушы, қарымды қаламгер Болатбек Төлепберген ініміз де осындай ізгілікті ізімен елудің белесіне шығыпты. Ендеше, қазақтың ұлттық идеясын ұлықтау жолындағы ісі берекелі, құмыры мерекелі болсын деген тілек қосамын!

*«Алматы ақшамы» газеті,
9 ақпан, 2024 жыл*

«ШАЛҚАРМЕН» БІРГЕ ШИРАҒАН

Әр үйдің төрінде тұратын желідегі радио архаизмге айналып, тұрақты тыңдаушысынан ажырағалы бүгінгі интернет иіріміне батқан кей балаға радио дегеніңіз «машинадағы музыка» есебінде қабылданады. Радиохабарын арнайы тыңдамайтын телефонға тәуелді ұрпақтың бұл қылығы кешірімді секілді мән бергіміз келмейді-ақ. Бірақ ақпарат тарататын құралдар арасында жан жадырататын көңіл хошын сыйлай отырып, оқиға ортасында жүріп, тәулік жаңалығын жылдам жеткізіп беретін радионың маңызы бұдан төмендеп қалмайды. Бала түгілі, үлкеннің өзі радио құралына темір тұлпарын тізгіндеп жол үстінде сапарлап жүрген кезінде ғана көбірек құлақ төсеп тыңдайтыны өтірік пе?!

Көліктің ішіне саз саулап, ән-әуенге елітіп келе жатқанда, кенет арасынан айшықты ұлттық ажары бар, ел үшін маңызы зор, әр адам білуге тиіс салмақты әңгіме айтатын ақылды әңгімеші кезіге кетсе, Құдайдың жарылқағаны дей бер. Жаттанды мәтін емес, қоғам күткен, замана талап еткен тірі сөзді тыпыр етпей тыңдап отырып, бетке алған нысанаға дейін жетектеп әкелетін бейтаныс тілшінің шеберлігі мен беделді мейман шешендігін радиожурналистикадағы кәсіби деңгей өлшеміне балап, жаһандану кезеңіндегі жаналғыштарға төтеп беріп, жанының сірілігін көрсетіп, тайталасып келе жатқаны үшін радио шіркіннің өміршендігіне риясыз кейіппен бір риза боласың сондайда.

Көп көлікте радио сайрап тұр. Жол үстінде жүйіткіген сауатты қазақтың дені Қазақрадиосын қосады. Түйме қуалап отырған саусақ «Шалқарды» да іле кетеді. Радио толқындағы тілшілердің даусынан тәуліктің қайнап тұрған шағынан хабар таратып отырғандай ширақтық білініп, елең-алаңда тұрып жұмысына бара жатқан адамның ұйқысын шайдай ашады. Таңғы уақыт па, ақшам мезгілі ме, оларға бәрібір, радионың тіршілігі уақытпен санаспайтын күн мен түнді сабақтастырған мазасыз қарекет. Ал осы қайнаған ортаның жұмысын үйлестіріп, тыңдаушыға сапалы хабар мен мазмұнды бағдарлама ұсыну – басшы құзырындағы міндет. Еліміздің түкпір-түкпіріне тікелей эфирде қызмет ұсынып отырған «Шалқар» радиосы жарты ғасырдан астам тарихында алағай да бұлағай тағдыр кешсе де, таза ана тілімізде хабар тарататын ұлттық өр рухынақылау түсірмей келеді. Шекара тарс жабық тұрған кезде де қазақтың арман-аңсарын шетке жеткізген «Шалқар» радиосының ұлт үшін, рас, орны бөлек. Байтақ республика жұртының құлақ құрышын қандыратын Шалқардай шығармашылық ордасының болуы–ұлтымыз үшін олжа. Міне, осы ұлттық мұратты бәрінен биік қойған кешегі тұлғалар ісіне адалдық танытып, солардың жүріп өткен ізінз аманға сай айшықтай түскен Қазақ радиосы директорының орынбасары – «Шалқар» радиосының директоры, Президент сыйлығының лауреаты, философия ғылымдарының кандидаты Болатбек Төлепбергеннің тыңдарман жүрегін рухани азықпен толтыру жауапкершілігін абыройлы жалғастырып келе жатқанына да бірталай жылдың жүзі болды.

Сонау Сарысу ауданы Жайылма ауылындағы орта мектептің оқушысы болып жүргенінде, күнделікті мерзімді басылымдарды үзбей оқитын Болатбек бір күні «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінде жарық көрген журналист Бауыржан Омарұлының жастар жетекшісі Ғани Мұратбаев туралы «Біздің Ғани» атты мақаласын қызыға оқиды. Мәссаған, өзі де дәл сол кезде үздік оқушылармен бірге Мәскеуге саяхаттап барғалы жатыр. Дереву мақалада келтірілген Ваганьков қорымындағы Ғани Мұратбаев бейітінің дерегін жазып алады. Сол сапарда жастар көшбасшысы зиратын тауып, тағзым етеді.

Болатбектің үлкен қасиеті – еңбекқорлығы. Қаламы қашанда қайраулы тұрады. Өзі құрдас-замандастарының қатарында тез оңатын әсіреқызылдың қызығын қуғаннан ада, сауық-сайраннан гөрі, ой баққан орнықтылығын, жұмысты қолға алғанда тас-түйін дайындықпен

кірісетінін, нені болса да, салмақты саралап, зерделейтін парасат-пайымының молдығын, мық шегедей мығым мінезін төңірегінде жүргендер тегіс мойындайды. Өңгімеге тартқан адамын жанының жылы шуағына орап, алғыр ойдың иесі екенін аңғартып тұрады. Аз сөйлеп, көп іс тындыратын қасиетімен журналистикада бірталай биік белестерді бағындырып келеді.

Біздің студенттік өміріміз тәуелсіздікпен қатар қанат қағып, бірге самғап, бірге өрілгендіктен болар, тоқырауға ұшыраған алқашқы тауқыметке толы жылдар еті тірі студенттердің біразын журналистика ісіне ертерек араластырды. Түске дейін оқып, түстен кейін жұмыс істеп, кешке кезекшілік атқарып, шығармашылығы ерте шымырлаған сол шоғырдың бел ортасында Болатбек те жүрді. «Жас Алаш», «Өркен», «Журналист» газеттерінде теріс-бұрысты батыл жазып, оқырманына жастай танылды. Қай сала болса да, қат-қабат жұмысы жетіп-артылады, ал өзіне ғана тән ерекшелігі бар, көзге көрінбейтін машақаты көп радио саласына Болатбек газет редакциясында шындалып барып, қадам басты.

Әсіресе заманның тар құрсағында ұзағырақ тұншығып жатып, тәуелсіздікпен бірге толғағы жетіп, жарық дүниеге келген ұлттық идея, ақтандақ тақырыптарға қарай бет бұрды. Отарлықтың отына күйген рухтың шалажансар қанаты шындықпен ғана емделетінін түсінді. Шындық өлсе – қазақ өледі, өмір өледі. Бұл – үлкен азаматтық һәм кәсіби жауапкершілік. Қазақ тарихының шежіресінде қасіретпен жазылған ашаршылық, іле-шала жаппай жүргізілген саяси қуғын-сүргін, жазалау науқаны, ең бергісі Желтоқсанға байланысты өз зерттеуін жүргізуді бастап, талай-талай дауылды қасқайып қарсы алып, қара емендей бойынан өткізсе де, жығылмаған тамыры терең тарихтың келер ұрпақ үшін тағылымын ескеріп, ендігі асыл мұраттың арқауын осы тараптан тапты. Қазақтың жүрегін қан жылатып кеткен Желтоқсан көтерілісінде жауыздықпен жанышталып, тапталған жастардың өмірін өртенде өскен гүл тәрізді қайта бұр жарғызып, көктету үшін, тағылған айып, жағылған күйеден ақтау үшін көп жылдар архив ақтарды. Жалпы, Болатбек Төлепберген ұлттық мәселелер, тарихи ақтандақтар мен демократия принциптері жайында өз авторлығымен және құрастыруымен 20-ға жуық кітапты жарыққа шығарды. «Көшкен күннің бояуы» публицистикалық кітабы, «Біз білмейтін Желтоқсан», «Желтоқсан – 86» онтомдық естеліктер, құжаттар, мақалалар жинағы (*құрастырушы автор*), «1937 – 2007: Тауқымет пен тағзым» жинағы, «Мәңгі жас – Алаш идеясы», «Ұлттым» деп соққан жүректер», «Желтоқсан қарлығаштары», «Ұлттық идея – тәуелсіздік тұғыры», «Қасиеттім – Желтоқсан!», «Біз осы не бітіріп жүрміз?» атты кітаптарын ұсынды. Бұған қоса, қиыр жайлап, шет қонған қандас ағайындар туралы түсірген «Сүйікті менің Отаным» және «Тәуелсіздік бесігін тербеткен» атты деректі фильмдердің авторы атанды.

Жазып, зерттеп жүрген дүниелері «құрғақ публицистика» болып қалмауы үшін ғылыми тұрғыдан дәйектеуге тырысып, 2010 жылы «Қазақстандағы ұлттық идеяның рухани-адамгершілік негіздері» атты тақырыпта Ұлттық ғылым академиясы Философия және саясаттану институтында кандидаттық диссертация қорғады.

Бүгінде Болатбек Төлепберген басқарып отырған «Шалқар» радиосы ұлттық арна атына сай қазақтың ұлттық музыкасы мен төл өнерін, ұлттық мәдениеті мен әдебиетін, бабалар мұрасы – қазақтың әні мен күйін, ретро музыкасын, өткеннен сыр шертетін «Алтын қордағы» асыл қазыналарды насихаттауға түбегейлі бет бұрды. Тіпті радио форматына сай жасалған имидждік роликтері, музыкалық әрлеу, сүйемелі тұтас ұлттық бағытта жаңаланғаны – үлкен еңбектің нәтижесі. Жаңарып, жаңғырып жатқан уақыт жылдамдығына ілесіп, еңбекті ел кәдесіне жаратып, рухани игілікке айналуына қол жеткізуден, қабілет-мүмкіндікті қапы жібермей, қайырлы еткеннен артық қандай нығмет болсын?! Сын естісе – сынбай, мақтаса – мастанбай, еңбек үшін жаралған ер екеніне бүкіл елін иландырып, бір күн еңбек жасамаса, екі қолын қайда қоярын білмей аласұратын Болатбек әріптестің тынымсыз ізденіспен келген толысқан шағынан шығармашылығы жаңа сапаға ауысып, бұрқылдап қайнай түсетініне кәміл сенеміз.

«Егемен Қазақстан» газеті,
5 ақпан, 2024 жыл

**Оңғар Кұрал,
Ақпарат саласының үздігі,
Қазақстан Журналистер одағының мүшесі**

АЛАШ СӨЗІН АРДАҚТАҒАН АЗАМАТ

ҚР Президентінің БАҚ саласындағы сыйлығының лауреаты, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығы мен Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері, ҚР Мәдениет қайраткері, публицист, философия ғылымдарының кандидаты, «Шалқар» радиосының директоры, әріптесіміз Болатбек ТӨЛЕПБЕРГЕН туралы үзік сыр.

2008 жылы қарашаңырақ Қазақ радиосынан ұлттың үнжариясына айналған «Шалқар» радиосы өз еншісін алып, радио-редакция ретінде бөлініп шыққан болатын. Қай-қашаннан екі радио да орта және ұзын толқындарда эфирге шықса, бертін келе екі радио да FM жиіліктерінде хабар тарата бастады. Сол жылы тамыз айында Болатбек Төлепберген осы «Шалқар» радиосының бас редакторы қызметіне тағайындалды. Бұдан бұрын газет-журналдарда істеген әрі кітаптары арқылы танытын әріптесіміздің радионың жұмысын қалай алып кетер екен деген ой қылаң бергені рас. Сөйтсек, ол «Азаттық» радиосында да қызмет жасап, ысылып, саланың жұмысын бір кісідей игерген кәсіби журналист екендігін танытты, мойындатты. Елдегі ғана емес, батыс радиоларының да жұмыс істеу тәсілі қандай болатындығына әбден қаныққандығын көрсетті.

Әдетте, «Шалқар» радиосында да қыркүйек айында жаңа маусым басталады. Аз уақытта Болатбек Төлепбергеннің жетекшілігімен «Шалқардың» роликтері, бағдарламалары мен музыкасы жаңа маусымда ұлттық арна атына сай соны тыныспен шыға бастады. Әсіресе, жаңадан әуе толқыны арқылы тарай бастаған «Қазақ бол!» деген сүйекті хабарының жөні бөлек болды. Сол кездегі бас директорымыз Нүсіпхан Қыстаубаев аға алғашқы хабарды эфирден тыңдай алмағандықтан, жазбасын арнайы алдыртып тыңдап, ерекше ұнатып, апталық лездемеде алғысын білдірген еді. Сонда «Шалқардың» эфирінде өзгеше леп, ерекше жаңалық пайда болғанын мақтанышпен айтқан. Сол кездерде басқа да әріптестеріміз эфирдегі оң өзгерістерді қолдап, қуаттайтындықтарын білдіріп жатты.

Бір сөзбен айтқанда, Болатбек Төлепберген қызметке кіріскен бойда радионың сапалық деңгейін көтеруге көп еңбек сіңірді. «Қазақ бол!», «Алаш арыстары», «Тұлғалар тағылымы» және жастардың «Біз жанбасақ...» сынды бағдарламаларын әуе толқынына шығарып, «Шалқар» радиосына жаңа тыныс әкелді.

Осылайша әп дегенде жақсы серпінмен басталған жұмыс өз жалғасын таба түсті. Болатбек бұрынғы кезде жазылып, кейінгі ұзақ жылдар тоқтап қалған радиотеатр жанрын жандандырды. «Қыз Жібек» және «Алпамыс батыр» жырларының негізінде дайындалған радиоқойылымдар тыңдарман тарапынан оң бағасын алды. Бұл күнде Қазақ радиосының журналисі Толқын Сұлтан сол жақсы бастаманы сәтті жалғастырып келеді деуге болады.

«Бітер істің басына, жақсы келер қасына» демекші, Бөкеңнің радиоға келуімен бұған дейін бұйығы қалыпта келген тақырыптардың сеңі сөгіліп, батыл көтеріле түсті. «Шалқар» ұлттық арнасында Алаш қозғалысы мен Алаш қайраткерлері, 1937-1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргін мен 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі туралы шындықтар суыртпақталып, тыңдарман назарына ұсынылды. Радио үшін тосындау болғанымен, Болатбектің айналысып жүрген осы тақырыптары жөн-жосығымен қаузалып, сауатты да салмақты түрде эфирден беріле бастады.

Болатбек Төлепберген басқарып отырған «Шалқар» радиосы 2008 жылы Мәдениет және ақпарат министрлігі ұйымдастырған «Мемлекеттік тіл және БАҚ» конкурсының бас жүлдесін жеңіп алып, «Үздік радио» атанған болатын.

2012 жылы күзде «Қазақстан» телерадиокорпорациясының құрамындағы барлық

телерадио құрылымдарымен бірге «Шалқар» радиосы да Алматыдан Астана қаласындағы заманауи үлгіде салынған «Қазмедиа орталығына» қоныс аударды. Орталықта жоғары деңгейдегі шығармашылықпен жұмыс істеуге барлық жағдай жасалған. Жаңа орында жатырқамай, Болатбек те белгілі сатирик, қоғам қайраткері Көпен Әмірбек ағасымен бірге ұжымның жұмысын үйлестіре білді. Жетілген сандық технологияны игеру арқылы радионы мультимедия сапына қосуда жаңа талап деңгейіне сай қызмет етті. Яғни, шығармашылықпен қатар, заманауи үлгідегі ғимараттың соны технологиясын игеру үдесінен шыға білді.

«Шалқар» радиосының эфирі Астанадан шығуымен қатар, хабарлардың тақырыбына да өзгеріс енгізілді. Елорда тынысынан сыр шертетін күнделікті «Елім менің» және Парламент депутаттарының мінбесі «Депутат сағаты» сынды хабарлар ұйымдастырылды. Эфирден Астана тынысы ерекше сезіле бастады. Жаңа қалада радио қызметкерлері де жаңаша серпінмен ақпараттық, танымдық, музыкалық, т.б. хабарларды әзірледі. Сол тұстарда Болатбек Қазақ радиосы Бас директорының орынбасары – «Шалқар» радиосының директоры қызметіне кірісіп, Қазақ радиосының да бағдарламаларының сапалы әзірленуіне ұйытқы болды.

Елордада халықаралық байланыстарға да ерекше көңіл бөлінді. 2014 жылы Бөкең арнайы Қырғыз еліне сапарлап, Қырғыз телерадиокорпорациясы президентінің сол кездегі орынбасары, Қырғыз радиосының директоры Қайрат Иманәлиевпен екі жақты байланыстарды дамыта түсу, шығармашылық-тәжірибе алмасу бойынша уағдаласты. Түркияның ТРТ телерадио корпорациясымен орнатылған шығармашылық байланыстардың арқасында Бөкең 2016 жылы сол елдегі аталған ең ірі медиа құрылымның Анталияда ұйымдастырылған семинарында тағылымдамадан өтті. Бұл халықаралық байланыстар елдегі радиоларымыздың шығармашылық тұрғыдан дамуы үшін ерекше серпін бергені анық.

Журналист Б.Төлепбергенді идеялар ошағы деп айтуға болады. 2017 жылы «Шалқар» ұлттық радиосында Бөкеңнің ұйытқы болуымен ашылған «Ән-домбыра» музыкалық-танымдық хабары (*жүргізушілері Сәрсенғали Жүзбай мен Жасұлан Наурызбайұлы*) баспа, радио және интернет журналистикасы саласы бойынша «Үркер» ұлттық сыйлығын жеңіп алды. Яғни, байқаудың «Үздік радиобағдарлама» аталымы бойынша «Ән-домбыра» бағдарламасы үздік деп танылды. Сонымен қатар 2016 жылы «Қазақстан» ТРК «Жыл таңдауы» номинациясы бойынша «Үздік радиобағдарлама» сыйлығымен, 2018 жылы ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың «Алғыс хатымен» және 2021 жылы Ақпарат және қоғамдық даму министрі А.Балаеваның «Алғыс хатымен» марапатталды.

Радионың «Алтын қоры» – асыл қазына. Болатбек осы «Алтын қордың» мүмкіндігін «Шалқар» радиосының эфиріне сәтті пайдаланып келеді. Қордағы дүниелерді сол күйінше бере салса, бүгінгі, әсіресе жас буын қабылдай бермейді. Кешегі асыл мұрамыз тек қана аға ұрпаққа арналмаған. Оны қазіргі жас ұрпақтың тыңдауы, бойына сіңіруі – аса маңызды. Осы мақсатта «Алтын қордағы тұлғалар дауысы» атты тарихи тұғаларымыздың дауыстарынан жасалған роликтер сериясы тыңдарман назарына ұсынылды. Тек эфирден беріп қоймай, әлгі жастарды тыңдату үшін аталған роликтің бейне нұсқасын дайындап, әлеуметтік желілерге жүктеді. Бұл роликтің әлеуметтік желідегі нұсқасын көрермен ерекше ықыласпен қабылдады. Дәл осы жолмен ел есінен шыға бастаған «Алтын қордан ән тыңдайық!», «Алтын қордан күй тыңдайық!» атты ескілікті ән-күйлерді насихаттау мақсатындағы роликтер сериясын да радиодан тыңдап, әлеуметтік желілерден көріп, тыңдарман-көрермен жылы қабылдады деп ойлаймыз.

Ал «Сөзтаным» айдары бойынша әзірленген қазіргі күнделікті қолданыс айналымынан шығып қалған, өмірі естіп көрмеген бейтаныс көне сөздеріміз туралы роликтер сериясы мен «Асыл мұра» атты ұмытыла бастаған салт-дәстүрімізден сыр шертетін роликтер сериясының орны тіптен бөлек болды. Өйткені «Шалқар» радиосы тек ақпарат құралы ғана емес, ұлтты тәрбиелейтін, жоғын түгендейтін, ұмытылған дүниесін есіне салып, ұйқыдағы сананы оятып отыратын қызметін жете түсінген Болатбек осындай қысқа да нұсқа роликтер арқылы жатырқауық жадымызды жаңғыртып отыруды мақсат тұтқан болатын. Аталған тақырыптардың

әрқайсысына ұзын-сонар хабар арнап отырмай-ақ, қысқа дүниені қажет тұтатын қазіргі қоғамның сұранысына орай осындай шағын дүниемен-ақ үлкен мәселені ұғындыруға болатындығын ұтымды пайдалану шеберлік емес пе?!

«Шалқар» радиосының негізгі эфирі 2020 жылдың 1 қыркүйегінен қайта Алматыдан шыға бастады. Бұған дейін ұлттық арнаны Астанадан шығарып келген Болатбек сегіз жылдан соң, оңтүстік астанаға қайта оралды. Эфир өзгерсе де, мақсат өзгерген жоқ. Ұлттық арнаатына сай жаңа маусымнан әдеттегінен қазақтың дәстүрлі музыкасы мен төл өнерін, ұлттық мәдениеті мен әдебиетін, бабалар мұрасы – қазақтың әні мен күйін, сағындырған ретро музыкасын, өткенімізден сыр шертетін «Алтын қордағы» асыл қазыналарын насихаттау қашан да басым бағыт болып қала бермек. Яғни, «Шалқар» радиосының контенті де, музыкасы да таза бұрынғыша ұлттық бағытты ұстанды. Эфирден берілетін музыкалары: тек дәстүрлі музыка, халық әндері, күй, жыр, толғаулар, оркестрде орындалған күйлер, термелер мен ретро музыка т.б. Ал эстрадалық музыкаға арналған бағдарламаларда ғана эстрадаға өңделген халық әндері мен қазақы сипаттағы эстрадалық әндер беріледі. Тиісінше бұл кезеңде де Бөкеңнің жетекшілігімен ұлттық радионың форматына сай имидждік роликтері, подложкалар, жаналықтар роликтері т.б. ұлттық сипатқа басымдық беріліп, жаңғырды, жаңаланды.

Тағы бір айта кетерлігі – журналист, зерттеуші, алаштанушы Болатбек Төлепбергеннің ұйымдастырушылық қабілеті Қазақ радиосының ғасырлық мерейтойы кезінде айрықша көрінді. 2021 жылы «Қазақ радиосына – 100 жыл» тарихи-деректі фотоальбомының негізгі құрастырушыларының бірі ретінде ерекше көзге түсті. Сонымен қатар радио ардагері, әнші, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Алтын Иманбаеваның «Ғасыр құрдасы – Қазақ радиосы» атты екі томдық кітабына демеуші тауып, жарыққа шығарып, радио ардагерлерінің де, әріптестерінің де алғысына бөленді.

Былтырғы жылы Алматыда «Шалқар» радиосының тікелей эфир студиясына Қазақстанның халық артисі, диктор Әнуарбек Байжанбаевтың 100 жылдық мерейтойы құрметіне орай, дауылпаз диктордың атын беру туралы ұсынысы қолдау тапты. Студияны заманауи тұрғыда жөндеуден өткізуді Бөкең белгілі кәсіпкер, меценат, қазіргі қазақтың атымтай жомарты Дулат Тастекеевпен келісіп, ол басқаратын ASSYLTAС қоғамдық қорының демеушілігімен жүзеге асырды. Осылайша өткен жылдың мамыр айында «Шалқар» радиосында қазақтың үні – «Алтын дауысы» атанған Әнуарбек Байжанбаев атындағы студияның сол кездегі сала министрінің қатысуымен салтанатты жағдайда лентасы қиылды. Алдағы биік белестерді Бөкең бастаған ұжым енді заманауи студияда қажырлы еңбегімен, үздіксіз ізденуімен бағындыра береді деп үміттенеміз.

2023 жылғы мерейтойлық шаралар аясында Бөкең тағы бір жақсы істің ұйытқысы бола білді. «Шалқар» радиосының жанашырына айналған атпал азамат Дулат Тастекеевтің ASSYLTAС қоғамдық қорының демеушілігімен Қазақстанның халық артисі, диктор Әнуарбек Байжанбаев атындағы дикторлар байқауын ұйымдастырды. Байқауға қатысқан 17 мен 35 жас аралығындағы кәсіби журналистермен қатар, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Журналистика факультетінің ұстазы және еліміздегі бірқатар ЖОО студенттері мен мектеп оқушылары жүлдегер атанып, ақшалай сыйақымен марапатталды, сол арқылы жас дикторлардың жаңа легі айқындалды.

Жалпы, Болатбек Төлепбергеннің ұлттық радиомыздың тізгінін ұстауы тегін емес және кездейсоқтық емес деп ойлаймын. Бұлай дейтініміз, ол тоқтап қалмай, үнемі өзін рухани тұрғыдан дамытып, ізденіп келеді. 2010 жылы ҚР Ұлттық Ғылым Академиясы Философия және саясаттану институтында академик Әбдімәлік Нысанбаевтың жетекшілігімен философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін сәтті қорғап шықты. Диссертация тақырыбы: «Қазақстандағы ұлттық идеяның рухани-адамгершілік негіздері» деп аталды. Ғылымдағы бұл ізденісі ұлттық радионы сапалық тұрғыдан жаңғыртып отыруға, дамытуға үлкен ықпалы болғанын арнаның біз шолып өткен тынысынан байқамау мүмкін емес. Бұған Бөкеңнің ұлттық мәселелер, тарихи ақтандақтар және демократия принциптері туралы өз авторлығымен және

құрастыруымен жиырмаға жуық кітапты жарыққа шығарғанын ескерсек, еліміздегі тек қана мемлекеттік тілде ұлт руханиятын ұлықтайтын бірегей арна—«Шалқар» радиосы сынды ұлттық үнжарияны Болатбек Төлепберген сынды азаматтардың басқаруы заңдылық деп есептейміз.

Осындай белестерге Бөкең ұзақ жылғы қажырлы еңбегімен, үздіксіз ізденуімен қол жеткізіп келе жатқаны анық. Бөкең басқаратын ұжым —«Шалқар» радиосы алдағы уақытта да ұлағатты істердің ұйытқысы болып, қазақ елінің өсіп-өркендеуі жолында абырой биігінен көріне беретініне, ақпарат айдынында да әрқашан *бола беретіні* несеніміз кәміл! Биыл осындай нәтижелерімен, жемісті еңбектерімен мерейлі 50 жасқа келіп отырған Болатбек Төлепберген досымызға, қадірлі әріптесімізге зор денсаулық және шығармашылық табыстар тілегіміз келеді!

*«Ана тілі» газеті,
1 ақпан, 2024 жыл*

**Кенжебек Тұманбайұлы,
Қазақстан Журналистер одағы
сыйлығының лауреаты**

БІЗДІҢ КУРСТЫҢ БӨКЕҢІ

Біздің кезіміздегі арман да бөлек еді, шіркін... «Алматы барсам, әйдік оқуға түссем, әке-шешемді, ауыл-аймақты қуантсам» деп жалғаса жөнелетін арманмен жағаласып жүріп, Алматыдан бір шыққанымызды аңғармай қалыппыз. 1991 жылдың жазы еді. Сен тұр, мен айтайын деп жан-жақтан дес бермейжеткен, шабыт қысқан ақын, ойға шомған кіл данышпандар сыртынан ғашық болған КазГУ-градтың ат шаптырым ауласының табалдырығын жасқаншақтап аттадық-ау. Оқуға түскен шоғыр мәзбіз, мәреге жетпей сүрінгендер көздің жасын бір сығып, шетте мұнайыңқырап тұр. Қасына жақындап, жұбатуға да бата алмайсың. Себебі, бұл жағдай өзіміздің басымыздан өткен. КазГУ-градта шалқайыңқырап жүру үшін, жарты жыл бойы қабағы көп ашыла бермейтін әкеңнің қас-қабағына қарағыштап, «пом чабан» болып, одан қалды әскер қатарында екі жыл керзі етік сүйретіп, әзер жеткен қуаныш еді. Айналасында жанкүйер боп, қолпаштап жүрген бір қора халқы бар кербездеу бір бала бізге кірпиязданып қарап қояды. Қуанғанын да, мұнайғанын да білдірмейді екен. «Сарысудан Болатбекпін» деді қолын созып. Біз де создық. Бұл сол жылы мектепті күміс медальға бітіріп, арман арқалап келген Болатбек Төлепберген деген шырақ екен. Алғашқы таныстығымыз осылай басталған.

Бір топ курстастар КазГУ-град асханасының шұбатылған кезегінде тұрғанда, ол папкасын қолтығына қысып, әл-Фараби даңғылына қарай кетіп бара жататын. Пушкинканы бетке алғанын сезетінбіз. Үшінші курсқа жетпей, атынан ат үркетін «Өркен», «Жас Алаш», «Қазақ әдебиеті» газеттеріне жарты ставкаға жұмысқа тұрды. Сол кездегі күйіп тұрған, қазір жапатармағай жарыса айтып жатқан көптеген мәселелерді жалықпай зерттеп, бұрқыратып тұрып жазды. Студент шіркінді жарылқап көрмеген стипендиясына қосымша көмек болатын жұмыс тапқанына қызыға қараймыз. Ізденуден гөрі, қайдағы-жайдағыны әңгіме етіп, жатақханада жалпайып жатқанымызға өзіміз кінәліміз. «Т.Қожакеевтің көктемдегі тепкісіне шыдасак, диплом қалтада. Содан кейін де үлгереміз» деп өзімізді осылайша жұбатамыз.

Құдайшылығын айтсақ, Алматыға келесала Қызыл Туы асқақтай желбіреп тұрған Кеңес өкіметінің құрдымға кеткенін көзімізбен көрген біздің курстан алғашқы танылған — осы Болатбек Төлепберген еді. Ол әлгі басылымдармен байланысын, ірілі-ұсақты мақала жазғанын қанағат тұтпады. Сыншылар тарапынан әділ бағасын алған кей әдеби шығармалары басқа-басқа қалам ұстауды арман тұтқан талайлардың қолы жетпеген «Қазақ әдебиеті» газеті мен «Жұлдыз» журналында жарқ ете қалды. Көп кешікпей журфактың студенттері арасында «Атамұра» корпорациясы тағайындаған Оралхан Бөкей атындағы стипендияны тұңғыш

иеленгенде біз бұл жаңалыққа онша көп таңдана қойғанымыз жоқ. Курстың қыз-жігіттері жатақханада таң атқанша тойлап, талай тілектер ақтарылып еді. Одан кейінгі оның аяқ алысы оқырмандардың назарында деп ойлаймын.

Бөкеңнің қаламынан туған, әр жылдары жарық көрген кітаптарының атына үңілейікші. «Көшкен күннің бояуы», «Біз білмейтін желтоқсан», «Желтоқсан– 86», «1937–2007:Тауқымет пен тағзым», «Мәңгі жас – Алаш идеясы», «Ұлтым» деп соққан жүректер», «Желтоқсан қарлығаштары», «Ұлттық идея – тәуелсіздік тұғыры», «Қасиетім– Желтоқсан!», «Біз осы не бітіріп жүрміз?», «Алаш жолы», «Азаттық аңсаған». Қызыл империяның тұсындағы азаттықты аңсап алаңға шыққан жастардың жанына жалау болсам деген ойы – әлгіндей дүниелердің өмірге келуіне әсер етсе керек. Көзі көгеріп, қолы сынғаны былай тұрсын, рухы тапталғандай болған желтоқсаншыларды қалам ұстағандардың арасында індетте зерттеген бір адам болса, ол да – осы Болатбек Төлепберген. Олар жайлы деректі фильмде түсірді, дөңгелек үстел, халықаралық конференция керек пе, бәрін ұйымдастырып, шапқылап жүргені. Енді бірде Желтоқсан көтерілісін ұйымдастырушы Құрманғазы Айтмұрзаев жайлы дерек іздеп, Ақтөбенің қиян түкпіріндегі Байғанин ауданына аттанып бара жатады. Кейіпкерінің жан-дүниесін зерттей түсу үшін, архивтің шаң-тозаңын да аямай жұтыпты. «Азаттық аңсаған» деректі хикаятын оқысаң, қадірін біліңкіремей жүрген азаттық шіркіннің бағасын бағамдай түсесің. Иығын жұлып жеп, жұтып қойғысы кеп тұрған жаһандану дәуірінде қайтсек алдыңғы сапта тұрған жұрт қатарлы ел боламыз деген ойлары жақында баспа бетін көреді деп жоспарлап отырған «Алаң жұрт» атты кітабында да кеңінен айтылған екен.

Мылтықсыз майдандай болып елестейтін журналистиканың қай саласында еңбек етпесін, ол өзінің ұлттық құндылықтарға деген ұстанымынан айнып көрген жоқ. Қайбір жылы Ұлттық Ғылым Академиясы Философия және саясаттану институтында қорғаған философия ғылымдары кандидаттығының тақырыбы да осы ұлттық мәселелердің баспасөз бетінде көтерілуі болатын.Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті немесе Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетінде дәріс оқып тұрып та, қоғамда әлі де болса шешімін таппаған тарихи ақтандақтар секілді мәселелерге ат басын бұра береді. Бұл оның алған бетінен қайтпайтын табандылығы болса керек.

ҚР Президентінің БАҚ саласындағы сыйлығының лауреаты, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығы мен Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері, ҚР Мәдениет қайраткері, философия ғылымдарының кандидаты, «Шалқар» радиосының директоры, курстасымыз Болатбек Төлепберген ердің жасы – 50-ге толыпты. Анасы Мінәй Жаханқызының қолынан талай дәм татқанбыз. Айналасына жымия қарайтын, дастарқаны жиылмаған, етек-жеңі молынан пішілген қамқор жан еді. Ақырын аяңдап, діттеген арман-мұратына аптықпай жетіп келе жатқан Бөкеңнің шуақты күндері көп болып, шұрайлы туындыларымен оқырмандарын қуанта берсін демекпін.

*«Үш қоңыр» газеті,
2 ақпан, 2024 жыл*

Бекжан Әшірбаев,
ақын, Ақпарат саласының үздігі,
«Дарын» мемлекеттік жастар сыйлығының лауреаты

АҚТАҢДАҚТАР АЛАУГЕРІ

Болатбек Төлепберген есімі қазақ журналистикасында өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдардан бері ұшқыр публицист, қарымды қаламгер, кәсіби маман ретінде жақсы таныс. Олай дейтініміз, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Журналистика факультетін оқып жүріп-ақ, бірқатар республикалық басылымдарда салмақты мақалалары жиі жарық көрді. Біздің Бөкеңмен таныстығымыз осы кезден басталды. Содан бергі шығармашылық тыныс-тіршілігі көз алдымда. Әрі сол студент кезден кәсіби қызметін алдымен қаламын қатайтып алу мақсатымен «Өркен» және «Жас Алаш» газеттерінен қарапайым тілшіліктен бастаған болатын. Аз уақытта тілі жатығып, шеберлігі шыңдалғандығынан хабар беретін ойлы мақалалары мен өткір материалдары нөмір құрғатпай шығып жатты.

Талапты жасты тани білген бірқатар басылымдар бірінен соң бірі студент тілшіні қызметке шақыра бастады. Осы ретте «Қазақ әдебиеті» газетінің бөлім меңгерушісі, «Зерде» және «Жалын» журналдары бас редакторының орынбасары қызметінде жүріп, журналистиканың қыр-сырын меңгерген ол ізденімпаз ұйымдастырушылығымен де көзге түсе бастады және аталған басылымдарда алғашқы әңгімелері жарық көрді. Әдеби туындылары үшін 1993 жылы Қазақстан Жазушылар одағы мен «Атамұра» баспасы тағайындаған жазушы Оралхан Бөкей атындағы тұңғыш стипендия иегері, 1996 жылы «Сорос – Қазақстан» өткізген жас жазушылар бәйгесінің иегері атанды. Және де 1996 жылы жарық көрген «Сорос – Қазақстан – Дебют» кітабына әңгімелері жарияланды. Әрі өзі жаңалықтар жанрынан гөрі салмақты талдаулар жасай алатын публицистік қырымен таныла түсті. Сарапшы ретінде республикамыздың түкпір-түкпіріндегі және жалпы қоғамымызда қордаланып қалған мәселелерді жұртшылықтың талқысына салды.

Ауыз сусыз отырған шағайдағы ауылдардан бастап, жоғары биліктегі кейбір шенеуніктердің келеңсіз іс-әрекеттерін жіпке тізген мақалаларының өзектілігі мен өткірлігін бүгінге дейін көзі қарақты қауым ұмыта қойған жоқ. Алғашқы кезде түрлі тақырыптарды қаузады. Саясат пен экономика, әдебиет мен өнер сынды тақырыптарға қалам тартып, кейіннен өз бағытын айқындады. Нәтижесінде тарихи ақтаңдақтар тақырыбы турасында өз авторлығымен және құрастыруымен жиырмаға жуық кітапты жарыққа шығарды. Бұл – өткір публицистің, ізденімпаз да шыншыл қаламгердің өз жолын табуы. Берілу формасы жағынан да, көтерілген мәселенің маңыздылығы тұрғысынан да Бөкеңнің шығармашылығының жаңалығы да сол, сонылығында еді. Осы ретте автордың еңбектері мен кітаптарының бірқатарына шолу жасауды жөн көрдім.

Тұңғыш «Көшкен күннің бояуы» публицистикалық кітабын 2004 жылы жарыққа шығарып, оқырманның ықыласына бөленді. Аталған кітапқа алғы сөз жазған жазушы, сол кездегі «Ана тілі» газетінің бас редакторы, Қазақстан Республика Президентінің бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы Президент сыйлығының иегері Мереке Құлкенов: «Автор елдегі түрлі қалыптасу деңгейін өткеріп келген саяси үрдістерге үн қосып қоймай, байыпты саралаған, өнердің ішіндегі ең ұшқыры әрі әлеуметтік қуаты зор кино өнері болғанымен бізде оның кенже қалу себептеріне үңілген, тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы әдебиеттегі іркіліс пен серпіліс сырларына бойлап, жас мемлекетіміздің іргетасын қалап жатқан бірден-бір күш – жас буын, жаңа ұрпақтың арман-аңсарынан бастап, сандаған қордаланған проблемаларына сараптама жасаған. Жалпы алғанда, бұл жинақтан автордың осы аталған мәселелер тұрғысындағы қоғамда туындап отырған өзекті мәселелерге жауап іздеп, оқырманға зәру деген тың тақырыптарды тауып, қаузауы байқалады. Сондықтан да бұл кітаптағы автордың өзіндік ізденістері мен батыл сараптамалары оқырмандарына жол табады деген ойдамыз»

деген ақжолтай үкілі үміт бүгінде орындалғандай.

Публицист Болатбек Төлепберген – қазақ жастарының шынайы азаттық үшін күрес тарихына, осы жолдағы жеке тұлғалардың ерлігі тақырыбына қалам тартып келе жатқан қаламгер. Оның кітаптарының ішіндегі көлемді де салмақтысы аталған тақырыпқа арналған. 2006 жылы жарық көрген «Біз білмейтін желтоқсан» кітабы мен «Желтоқсан– 86» он томдық естеліктер, құжаттар, мақалалар жинағында» (*құрастырушы авторы*) ол желтоқсан көтерілісінің шығу себебі мен оның ішкі мазмұнына, көтеріліске тікелей қатысқан халықтың қаһарман ұл-қыздарының куәліктері арқылы бойлайды.

Автордың «Біз білмейтін желтоқсан» кітабына «Ерлік тарихқа ерекше көзқарас» тақырыбымен алғы сөз жазған ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Кеңес Нұрпейіс: «Болатбек Төлепбергеннің «Біз білмейтін Желтоқсан» еңбегі – үлкен ықыласпен және мұқият оқып шығатын дүние. Бұл еңбектің осыған дейін Желтоқсан тақырыбына арналған жекелеген мақалалар мен зерттеулер түрінде оқырмандарға ұсынылған жариялымдардан айтарлықтай ерекшеліктері бар. Егер айтылған тақырыпқа байланысты осы кезге дейін жарияланған еңбектерде желтоқсан көтерілісіне қатысушылардың негізінен озбырлық билік жүйесінен көрген қорлығы мен шеккен азабы туралы айтылса, Болатбек Төлепберген өзінің алдына сол қорлық пен азап «тәлкегіне қаймықпай қарсы тұра білген, өршіл рух пен өміршең идея – ұлттық мүддені алға сүйреген» қаһарман ұл-қыздарымыз туралы сыр шертуді мақсат етіп қойған» деп, әділ бағасын берген.

Иә, Алаш қозғалысынан терең тамыр тартып, 1986 жылғы жастардың желтоқсан көтерілісімен тұйықталатын тағлымы зор тарихи бірзділігімен ерекше «Мәңгі жас – Алаш идеясының» бүгінгі жаңа буын, жас ұрпаққа берер сабағы турасында ойлану қажеттігін Болатбек өз туындыларында әлденеше рет жазған. Жазып қана қоймай, сол кітаптарының аясындағы ауқымды мәселені қазақтың «мүйізі қарағайдай» қайраткерлерінің қатысуымен республикалық үлкен алқа қотан мәжіліс деңгейіне көтеріп жіберетін. Соның бірі–2008 жылы, 23 қазанда Болатбек Төлепбергеннің «Мәңгі жас–Алаш идеясы» атты кітабының таныстырылымы аясында өткен «Алаш» қозғалысына 90 жыл: Ұлт-азаттық күресіндегі жастардың орны» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияда кіл алаштанушылар еңбекке жоғары бағасын берген. Соның бірі де бірегейі – Қазақстан тарихшылар қауымдастығының төрағасы, ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Мәмбет Қойгелдиев автордың «Мәңгі жас–Алаш идеясы» еңбегіне жазған алғы сөзінде: «Кітап – ХХ ғасырдың түрлі кезеңдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстар арасындағы өзара логикалық байланысты ұтымды баяндауымен бағалы. Тамаша публицистің қолымыздағы кітабы, тақырыбы жағынан өзгешелеу. Бұл арада сөз Алаш идеясы мен ол идеяны өз қызметіне арқау еткен жеке тұлғалардың қызметі мен тағдыры жөнінде. Болатбек Төлепбергеннің жаңа кітабын оқырман қауымға ұсына отырып, осындай Алаш идеясымен сусындаған туындылар көбірек болса екен деп тілеймін» деген ғалымдық, ағалық ақжарма тілегін білдірген болатын.

Осы ретте еңбек неге «Мәңгі жас–Алаш идеясы» деп аталды?» деген заңды сауал туындайды. Автор Алаш тақырыбын жан-жақты қырынан, ең бастысы, қандай қозғалыс, қандай идея екендігін жіті зерделейді. Осылайша Алаш тақырыбы жаңа қырынан ашылады. Ол Алаш идеясы – жас идея екендігі. Яғни, Ахмет Байтұрсынұлы мен Әлихан Бөкейхан бастаған ағалардың алқауындағы кіл «сен тұр, мен атайын» деген айбарлы алаштық жастардың ісіндегі ірілік пен жастық жігер-қайраттың барын автор басым бағыт етіп алып, жүйелі зерделейді.

«Ұлт тағдыры» қозғалысының төрағасы, саясаткер Дос Көшім екеуі 2009 жылы «Ұлтым» деп соққан жүректер» атты анықтамалықты жарыққа шығарды. Ағаларымыздың ұлты үшін күрескен асыл істерін тарихта қалдыру мақсатындағы еңбек өз міндетін орындады. Жинаққа Халифа Алтай ақсақалдан бастап, жүздеген ұлт жанашырларының өмірбаяндары енді. Олардың «Үлгі тұтатын тұлғалары» мен «Жастарға айтар тілегі» ерекше әсер қалдырды.

Қажырлы еңбектің нәтижесінде жарық көрген «Ұлтым» деп соққан жүректер» атты анықтама түріндегі кітапшаны дайындауға үлкен еңбек сіңірген Болатбек Төлепбергенге деген үлкен алғысын Дос Көшім кітапшаның алғы сөзінде жазған болатын.

2011 жылы оқырманына «Ұлттық идея – тәуелсіздік тұғыры» атты ғылыми жанрдағы еңбегін ұсынды. Автор көтеріп жүрген тақырыбын публицистикалық тұрғыдан таразылап қоймай, оны ғылыми тұрғыдан да жүйелеуді, негіздеуді жөн деп тапты. Автор Алаш идеясын, яғни қазақ елінің ұлттық мұрат-мүддесін қорғау жолында өмірге келген қоғамдық қозғалыстарға байланысты өз тұжырымдарын оқырман назарына ұсынады. Еңбек XX ғасырдың түрлі кезеңдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстар арасындағы өзара логикалық байланысты ұтымды баяндауымен бағалы. Автордың тұжырымынша, Алаш идеясы бұл белгілі бір топтың еркімен өмірге келе салған жасанды, сондықтан да өткінші құбылыс емес. Ол – ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, яғни ол – қазақ ұлтының түрлі тарихи кезеңдерде өмірлік мүддесін білдіріп отыратын манифест бағдарлама.

Жоғарыда айтып кеткендей, Болатбектің басты тақырыптарының бірі – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі. Бұл тұрғыда бірнеше кітап шығарды. Соның ішіндегі 2012 жылы жарық көрген «Қасиеттім – Желтоқсан!» кітабының жөні бөлек. Кітапқа «Желтоқсан көтерілісі – асқақ тарих» тақырыбымен алғы сөз жазған ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты, Желтоқсан көтерілісіне қатысушы Нұртай Сабиянов: «Тәуелсіздік жолы – ауыр жол. Сол жолдағы айтулы оқиға – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі. Бұл ұлы құбылысты кең көлемде насихаттау, жас ұрпақтың одан тағылым алуына жете мән беру – біздің қасиетті парызымыз. Осы тұрғыдағы еңбектің мақсаты – асқақ тарих – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі туралы жақсы дүниені рухани айналымымызға қосу. Тәуелсіздігімізді баянды ету жолында жастарымызды тарихи тұрғыда тәрбиелеуге үлес қосу» деген мақсатты алға тартып, еңбекке жоғары баға берген.

Ал 2015 жылы жарық көрген Болатбек Төлепбергеннің «Біз осы не бітіріп жүрміз?» атты публицистикалық еңбегі ұлтымыздың кешегісі мен бүгінгісіне арналған. Атап айтқанда, Алаш қайраткерлерінің ел тарихындағы алатын орны мен тәуелсіздік толғауы – қазіргі әлеуметтік болмыс пен санадағы ұлттық идея арақатынасын зерделеген. Сонымен қатар қазақтың ортақ құндылық бастауын жасау және жас ұрпақ бойына отансүйгіштікті сіңіру мәселелері аталған еңбекте жан-жақты көрініс тапқан.

Елді дамудың сапалы жаңа деңгейіне шығаратын басымдықтар мен ұлттық идеяны іздестіру мәселесі, қазіргі уақытта ұзақ мерзімдік ұлттық идеологияны айқындаудың қажеттілігі аталған еңбекте лайықты тұрғыда талданған. Автордың тілі жатық, ойы түсінікті, қаламгерлік қарымы айшықты. Бұл еңбек туралы «Ұлттық идеяны ұғынықты талдаған туынды» деп баға беріп, пікір жазған автордың ғылым жолындағы ұстазы ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор Әбдімәлік Нысанбаев төмендегі ойымен кітаптың қоғам үшін маңыздылығын атап көрсетеді.

«Кітап – публицистикалық әрі ғылыми-танымдық еңбек дер едім. Басты тақырып – Ұлттық идея мәселесі. Автор ұлттық идеяға деген қажеттілікті жаһандану жағдайындағы қоғам мен мемлекеттің алдында тұрған бірнеше міндеттермен түсіндіреді. Автор бүгінде ұлттық идеяға деген мұқтаждықты айқын аңғартады. Әрі ұлттық идея мақсаттар мен құндылықтардың шашыраңқылығы мен белгісіздігін жойып, біртұтас қоғамдық сана қалыптастыруға игі ықпал ете келе, ұлтты топтастырудың көпқырлы міндетін жүзеге асыруға жарамды екенін автор алға тартқан».

Болатбек Төлепбергеннің 2017 жылы «Алаш жолы» атты кітабы жарық көрді. Автор Алаш қозғалысы мен Алаш идеясы туралы пайымдарын, яғни қазақ елінің ұлттық мұрат-мүддесін қорғау жолында өмірге келген қоғамдық құбылыстарға байланысты өз тұжырымдарын оқырман назарына ұсынған. Алаш идеясымен сусындаған аталған туынды XX ғасырдың түрлі

кезеңдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстар арасындағы өзара логикалық байланысты ұтымды баяндауымен бағалы.

Әсіресе жастарымызға қажетті тарихи танымдық туынды – «Алаш жолы» кітабы көпшіліктің көңілінен шыққаны анық. Бұл автордың ғылыми әрі публицистикалық еңбегінде жалпы өткен ғасырдың басындағы бұрқ етіп көтерілген Алаш қозғалысының эволюциялық даму үрдісі мен оның бүгінгі күнге берер тағылымы таразыланған. Және де «Алаш қайраткерлері кімдер?» деген сұраққа жауап табарыңыз да анық. Атап айтқанда, Алаш қозғалысының көшін бастаған Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан және Міржақып Дулатұлы бастап, сол кезде енді ғана ақыл тоқтатқан жас толқын ізбасарлары да қамтылған.

Автор Алаш тақырыбын жіті саралауға тырысқан. Зерттеудің бір тұсында: «Бұған қоса Алаш қозғалысының нәтижесінде пайда болған I Жалпықазақ съезін Мұстафа Шоқай «Ұлы түркі халықтарының мызғымас бірлігін көрсететін сахынаға айналды» деп баға береді» дейтіні бар. Халық қамы мен ел бірлігі үшін, әділеттілік пен жасампаздық үшін арпалысқан Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатұлылардай жайсаңдарымыздың көздеген мақсат-мұраттары да, идеялары да іштей астасып жатқандығын көрсетеді. Күллі қазақтың, барша түркі әлемінің тұтастығын армандаған Мұстафа Шоқай қалай дегенде де өз замандастарымен қанаттас еді.

Енді кітаптың құрылымына аз-кем тоқталсақ. Төрт тараудан тұратын еңбектің «Алаш қозғалысы һәм Алаш идеясы» деп аталатын бірінші тарауында тақырып ғылыми-публицистикалық тұрғыдан талданады. Ондағы «Қазақтың саяси пікірінің тарихы – қазақ жастарының тарихы...» деп аталатын бірінші бөлімінде Алаш қозғалысы тарихи тұрғыдан таразыланса, «Алаш идеясы: Қандай идея?» деп аталатын екінші бөлімде Алаш идеясы философиялық тұрғыдан зерделенеді. Ал «Алаш орда» Үкіметінің мүшелері, Алаш арыстары, Алашшыл жастар атты екінші тарауда Алаш қайраткерлерінің өмірбаянына жеке-жеке тоқталады. «Алашқа қызмет» атты үшінші тарауда автор тақырыпқа сай Алаш мәселесінде атқарған нақты істерінен хабар беретін жобаларды, құжаттарды, хаттарды т.б. топтастырған. Бұдан автордың тек аталған тақырыпта тек зерттеуші ғана емес, Алаш мәселесінің нағыз білгірі әрі насихаттаушысы екенін аңғартады. Және де «Ұлтым» деп соққан жүректер» деп аталатын соңғы тарауда автор кешегі Алаш қайраткерлерінің ізбасарлары іспетті бүгінгі ұлт ісіне бей-жай қарай алмайтын ағалары туралы мақалаларын ұсынған.

«Ұлтқа қызмет ету – ұлы іс» екенін Алаш қайраткерлерінің ұлт үшін атқарған қызметін автордың «Алаш жолы» атты кітабынан қарап отырып анық көзіміз жетеді. Бұл еңбектен Алаш қозғалысын, Алаш орда үкіметінің қызметін білсем, зерделесем, тоқысам, үйренсем деген көзіқарақтыға, әсіресе жастарға алар ғибрат жетіп артылады.

Кітап Алаш қозғалысы мен Алаш автономиясына 100 жыл толуына арналып шығарылған. Кітаптың бір ерекшелігі, Алаш қайраткерлерінің суреттерімен безендірілген. Ал аталған кітапқа алғы сөз жазған Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ҚР Еңбек сіңірген заңгері, заң ғылымдарының докторы Бекет Тұрғараев: «Жастарымызға қажетті тарихи танымдық туынды – «Алаш жолы» кітабы көпшіліктің көңілінен шығады деген ойдамын. Бұл еңбекте өткен ғасырдың басындағы бұрқ етіп көтерілген Алаш қозғалысының эволюциялық даму үрдісі мен оның бүгінгі күнге берер тағылымы таразыланған. Және де «Алаш қайраткерлері кімдер?» деген сұраққа жауап табарыңыз да анық» деген туынды туралы толымды ойларымен бөліседі.

2022 жылы желтоқсанда Бөкейнің «Азаттық аңсаған» кітабының тұсаукесері өтті. Автор «Азаттық аңсаған» деректі хикаятында Қазақстандағы Саяси репрессия тақырыбын өзек етіп алған. Еңбекте репрессия тұзағына түскен бүтіндей бір Айтмұрзаевтар әулетінің тағдыры арқау болған. 1937 жылдардағы репрессияның қанды шеңгеліне іліккен Шамақан Жәлік Айтмұрзаев аталарының басына түскен қасіретін ұрпағы – балалары, немерелері, шөберелері де зардабын көргендігі баяндалған. Ал атасының үшінші ұрпағы – 1986 жылғы Алматы қаласындағы Желтоқсан көтерілісін ұйымдастырушылардың бірі – Құрманғазы Айтмұрзаевтың қилы өмірі турасында да автор ой толғайды. Кітапта сол кездегі Алматы

қаласындағы Театр және көркемсурет институтының студенті Құрманғазы Айтмұрзаевтың кезінде репрессияға ұшыраған атасы турасында, өзінің достарымен бірге Желтоқсан көтерілісін тікелей ұйымдастырып, түрменің кермек дәмін татқаны жайында және одан кейінгі кезде азаматтық ұстанымын көрсеткен қайсар азаматтың тағдыры туралы сыр шертіледі. Сондай-ақ автор Желтоқсан көтерілісіне қатысты мағлұматтарды да нақты деректермен дәйектейді, желтоқсандық қаһарман кейіпкерінің болмысын ашуға ұмтыла отырып, Желтоқсан көтерілісінің беймәлім қырларын баяндайды.

Еңбек жалпы тарихшыларға, репрессия тақырыбына, желтоқсан көтерілісіне қызығушылық танытқан барша оқырманға, қалың қауымға, жастарға, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Автор тарихи ақтандақтар мәселесін бүгінгі көзқарас тұрғысынан жіті саралаған, жете зерттеген. Кітап кейіпкерінің тағдыр талайы мен тағылымынан жұртшылыққа, әсіресе жастарға алар тәлімі жетерлік кітап қарапайым тілмен жазылған.

Қаламы жүйрік жазушының жақында «Атамұра» баспасынан «Алаң жұрт» туындысы жарық көрмек. Кітапта автордың деректі хикаяттары, әңгімелері және әдеби сын мақалалары енген екен. Деректі хикаяттарда автор тарихымыздың ақтандақ беттеріндегі нақты мәліметтерге сүйене отырып, кейіпкерлерінің тағдыр талайын баяндап, қазақ елінің ұлттық мұрат-мүддесін қорғау жолында өмірге келген қоғамдық құбылыстарды айна қатесіз оқырман назарына ұсынады. Көркем әңгімелерінде жастардың бойындағы психологиялық өзгерістерді суреттесе, әр жылдары жазылған әдеби сын мақалалары да оқырманын бей-жай қалдырмайды.

Алаш қайраткерлері туралы, 37 жылдардағы репрессия мәселесі жайлы және 1986 жылғы желтоқсан көтерілісі турасында жүйелі түрде басылым беттерінде тың дүниелерін ұсынып жүрген автор 2010 жылы ол аталған жұмыстарын ғылыми тұрғыда негіздеп, Ұлттық Ғылым Академиясы Философия және саясаттану институтында философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін табысты қорғап шықты.

Теле-радио саласының маманы ретінде де бірқатар теле-радио бағдарламалар жасады. ҚР Президенті телерадио кешенінің редакторы болып, көптеген деректі фильмдерді түсіруге қатысты. Сондай-ақ ол өз авторлығымен еліміздегі тұрақтылық пен татулық, толеранттық пен түсіністік туралы «Сүйікті менің Отаным» және «Тәуелсіздік бесігін тербеткен» деректі фильмдерін көрерменге тарту етті. Сапалы туындыларымен ел дамуына толымды үлес қосып жүрген Бөкең Қазақстанның бұқаралық ақпарат саласында да жемісті еңбек етіп келеді. Қаламгерлік қабілетімен танылған ол бірқатар республикалық басылымдарда басшылық қызмет атқарды.

ҚР Президентінің БАҚ саласындағы сыйлығының лауреаты, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығы мен Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері, ҚР Мәдениет қайраткері, философия ғылымдарының кандидаты, «Шалқар» радиосының директоры, курстасым-досым Болатбек Төлепберген биыл елудің белесіне осындай толайым табыстармен көтерілуде. Қазақтың руханиятына, мәдениетіне, тарихына жанашыр қаламгер, ғалым ұлдарының бірі Бөкеңетөрге шықса – төбедей, төбеге шықса – төредей биікке жете беріңіз деген тілек қосамын!

*«Қазақ үні» газеті,
29 қаңтар, 2024 жыл*

Ермахан Шайхыұлы

ТЫРНАҚАЛДЫ ТУЫНДЫ ОҚЫРМАНҒА ЖОЛ ТАРТТЫ

Таяуда «Елорда» баспасынан жас журналист Болатбек Төлепбергеннің «Көшкен күннің бояуы» атты жинағы жарық көрді. Бұл кітап – талантты да талапты әріптесіміздің тырнақалды туындысы. Аталған басылымда автордың әр жылдарда бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрген публицистикалық шығармалары мен ой-толғамдары топтастырылған. Кітап «Аяқталған аңыз», «Ұлттық кино – ұлттық қауіпсіздік», «Біздің ұрпақ адаспайды», «Бәріміз де үлкен балалар секілдіміз» атты төрт бөлімнен тұрады.

– Болатбек университет қабырғасында оқып жүрген алғашқы курстардан-ақ беделді басылым беттерінде көріне бастады. Әрі бірнешеуінде еңбек жолын бастап, сол студент кезінің өзінде екі бірдей журнал бас редакторының орынбасары қызметін атқарып үлгерді. Енді бүгін қарасақ, бұл бір жағынан оның қаламгерлігімен бірге, іскерлігіне білдірілген әділ сенімдей әсер қалдырады. Әрине, ең бастысы, сол кезден өзіне жақын тақырыптарды терең талдауға ден қойған оның шеберлігін ұдайы шыңдауға деген ыждағатты ықыласы да жеміссіз болмады, – дейді «Ана тілі» газетінің бас редакторы Мереке Құлкенов жинаққа енген алғы сөзінде.

Жалпы алғанда, бұл басылымдағы әріптесіміздің өзіндік ізденістері мен астарлы ойлары талғампаз оқырмандардың жүрегіне жол табады деп сенеміз.

*«Айқын» газеті,
5 қазан, 2005 жыл*

Әлібек Бақытбекұлы

ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНЕ ҚАТЫСТЫ КІТАП

15 желтоқсан күні Алматыда 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына қатысып, қудаланғандардың тізімі жарияланған публицист-журналист Болатбек Төлепбергеннің «Біз білмейтін желтоқсан» кітабының тұсаукесері болды. Кітаптың алғы сөзіне пікір жазған тарихшы, академик Кеңес Нұрпейісовтың пікірінше, жарық көріп отырған еңбектің осыған дейінгі еңбектерден айтарлықтай ерекшеліктері бар.

Академик Кеңес Нұрпейісов «Бұған дейін желтоқсан тақырыбы бойынша шыққан еңбектерде желтоқсандықтардың көрген қорлығы мен шеккен азаптары ғана баяндалды, – дей келіп, – автор «Біз білмейтін желтоқсан» кітабында осы олқылықтардың орны толып, оқиғаға қатысқан қазақтың қыз-жігіттері туралы жан-жақты мәлімет берілді, – дейді. Тарихшы, сонымен қатар кітаптың үлкен жаңалығы бар екендігін де айтады.

– Бұл кітаптың басқа шығып жатқан еңбектерден ерекшелігі, мұнда таяқ жеген, жәбір көрген, 1 күннен 8 күнге дейін, бір жылдан бірнеше жылға дейін сотталғандары бар, барлығы 840-тан астам адамның тізімі берілген. Сонымен қатар Желтоқсан оқиғасы кезінде рухы биік қазақ жастарына қиянат көрсеткен адамдардың да есімдері көрсетілген, – дейді Кеңес Нұрпейісов.

Кітап авторы Болатбек Төлепберген осы еңбекті жазуда желтоқсан қаһармандарының көп болғандығын көрсетуді мақсат еткенін, 1986 жылғы оқиғаға баға беруден аулақ болып, оқиғаны алаңға шыққандардың өз аузымен айтқызығанын айтады:

– Бұл кітапта 40-тан астам адамның естеліктері, 1000-ға тарта желтоқсандықтардың тізімі жарияланған. Кім, қалай қатысты, қандай құжаттарға негізделі отырып сотталды деген сияқты. Біз білетін желтоқсанның алда екендігі, тақырыптың тың екендігі тұрғысынан келдік.

Кітапты бір жылдан астам уақыт жазған автордың айтуынша, бүгінгі таңда желтоқсан тақырыбына қалам тартып, зерттеймін дегендердің жұмыстарына бөгеттер кездесіп отырады.

– Бұл тақырыпта кедергілер бар. Мысалы, осы кітап жазу барысында Ұлттық қауіпсіздік комитеті, Прокуратура басшылығына хат жаздық. Бірақ біздің сауалымыз қанағаттандырылмай, суреттерді басып шығаруға рұқсат берілмеді. Алматының архивтерінде осыған қатысты көптеген құжаттар бар. Сол архивтердегі құжаттар әлі де дұрыс жарық көрмей жатыр. Оған рұқсат алу өте қиын, – дейді Болатбек Төлепберген.

Ал тарихшы Кеңес Нұрпейісов желтоқсан оқиғасына кедергілердің болуы, оның саясатпен астасып жатуына байланысты деген пікір білдіреді.

– Шындық әлі айтылған жоқ. Бұл шындықты айтқызбайтын адамдар бар. Өйткені сол кезде үлкенді-кішілі лауазымды қызметтерді атқарып жүрген адамдардың біразы, сол қызметтерді әлі де атқарып жүр. Егер толық шындық айтыла қалса, кімнің кім екені білініп, олардың беделі түсіп қалуы мүмкін, – дейді Кеңес Нұрпейісов.

Ал желтоқсан оқиғасына қатысқан Гүлнәр Байбосынова жаңа кітаптың құнды екендігін айта келіп, мынадай пікір білдіреді.

– Менің ойымша, Болатбек Желтоқсан оқиғасы туралы шындықты көрсетуге тырысқан. Желтоқсан оқиғасының 85 пайызы осы кітапта көрініс тапты деп ойлаймын. Жалпы, біз–желтоқсандықтар қазір бақыттымыз. Біз туралы кітаптар шығып, ескерткіш ашылды, – дейді Гүлнәр Байбосынова.

«Біз білмейтін желтоқсан» кітабы –1986 жылғы желтоқсан көтерілісінің 20 жылдығы қарсаңында жарыққа шығып отырған екінші кітап. Бұдан үш күн бұрын Алматыда «Желтоқсан –86» атты 10 томдық кітаптың тұсаукесері өткен болатын. Оны құрастырушылар бұл оңтомдықта кезінде Желтоқсан көтерілісіне қатысқан азаматтарды жазалап, кейін марапатталып, қазір билік басында жүрген адамдардың аты-жөндері тұңғыш рет аталғанын айтқан еді.

*«Азаттық» радиосы,
15.12.2006*

Б. Дүйсен

ЕРЛІК ТАРИХҚА ЕРЕКШЕ КӨЗҚАРАС

Желтоқсан көтерілісінің 20 жылдығы қарсаңында «ҚазАқпарат» баспасынан Болатбек Төлепбергеннің «Біз білмейтін Желтоқсан» атты публицистикалық кітабы жарыққа шықты. Онда 1986 жылғы ызғарлы желтоқсан күндері ұлттық намысты ту еткен қаһарман ұл-қыздарымыз туралы сыр шертілген. Кітапта Желтоқсан дүмпуінің қалай басталғандығы, ол турасындағы зиялыларымыздың ұстанымы мен берген бағасы және Желтоқсан қаһармандарының тізімдері мен олардың естеліктері берілген. Автор Желтоқсан тарихына қатысты толыққанды мағлұматты сол желтоқсандықтардың өз аузымен айтуға тырыса отырып, Желтоқсанның бізге беймәлім қырларын қамтуды мақсат тұтқан.

Кітапқа берген «Ерлік тарихқа ерекше көзқарас» деген алғысөзінде академик Кеңес Нұрпейіс: «Болатбек Төлепбергеннің «Біз білмейтін Желтоқсан» еңбегі үлкен ықыласпен және мұқият оқып шығатын дүние, – дейді. – Бұл еңбектің осыған дейін Желтоқсан тақырыбына арналған жекелеген мақалалар мен зерттеулер түрінде оқырмандарға ұсынылған жарияланымдардан айтарлықтай ерекшеліктері бар».

Ал кітаптың ерекшеліктері ретінде көрнекті ғалым ағамыз автордың: 1) Озбыр билік жүйесі Желтоқсан көтерілісіне қатысушыларға көрсеткен қорлық пен шектірген азапқа қаймықпай қарсы тұра алған, өршіл рух пен өміршең идеяны – ұлттық мүддені биік ұстай білген қаһарман ұл-қыздарымыз туралы сыр шертуді мақсат етіп қойғанын; 2) кітапта авторлық монологтар мен пайымдаулардың өте аз орын алғандығын атайды.

Автор кітапта Желтоқсан көтерілісіне белсене қатынасып, сол үшін сотталған, абақтыда жапа шеккен 40-тан астам боздақтардың өздерін немесе бұл күндері арамызда жоқ – өмірден

озған желтоқсаншылардың отбасы мүшелері мен замандастарын сөйлетеді.

«Біз білмейтін Желтоқсан» кітабы бір-бірімен тығыз байланысты негізгі төрт бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім «Желтоқсан қалай басталды?», екінші бөлім «Зиялылар не деді?» деп аталса, үшінші бөлімге сотталған, қуғын көрген желтоқсандықтар мен олардың жақындарының естеліктері топтастырылған, төртінші бөлімге «Желтоқсан қаһармандары кімдер?» деген тақырып беріліп, оның құрамына көтерілісшілерден сотталғандардың, мерт болғандардың, желтоқсаншыларға араша түскені үшін әртүрлі зәбір көргендердің деректері берілген. Фотокүжаттар қатары да мол. Кітаптың ғылыми-танымдық және тәрбиелік мәні зор.

*«Ана тілі» газеті,
21 желтоқсан, 2006 жыл*

Алмас Жумабаев

СВИДЕТЕЛИ ИСТОРИИ

В канун Дня Независимости в Национальной библиотеке РК была презентована книга писателя, публициста, исследователя Болатбека Төлепбергена «Біз білмейтін Желтоқсан», посвященная 20-летию декабрьских событий 1986 года.

По словам автора, на написание книги его подвигло стремление дать объективную историческую правду о декабрьских событиях, пробудить в читателе чувство гордости за прошлое своего народа и страны.

Книга состоит из четырех частей, включающих воспоминания, очерки, интервью, рассказы участников декабрьских событий, их переписку с родными и близкими. Это кропотливый исследовательский труд, в котором широко представлены исторические факты, биографические данные, письма.

Согласно архивным данным трагедия на площади унесла жизни десятков молодых людей. Участников декабрьских событий можно назвать истинными героями, проложившими путь к независимости республики.

*«Вечерний Алматы»,
21.12.2006*

«БІЗБІЛМЕЙТІН ЖЕЛТОҚСАН»

Жуырда «ҚАЗАқпарат» баспасынан журналист Болатбек Төлепбергеннің «Біз білмейтін Желтоқсан» атты еңбегі жарық көрді. Желтоқсан тақырыбына байланысты осы кезге дейін жарияланған еңбектерде Желтоқсан көтерілісіне қатынасушылардың негізінен озбырлық билік жүйесінен көрген қорлығы мен шеккен азабы туралы айтылса, Болатбек Төлепберген өзінің алдына сол қорлық пен азап «тәлкегіне қаймықпай қарсы тұра білген, өршіл рух пен өміршең идея – ұлттық мүддені алға сүйреген» қаһарман ұл-қыздарымыз туралы сыр шертуді мақсат етіп қойыпты.

Кітаптың тағы бір ерекшелігі – онда авторлық монологтер мен пайымдаулардың өте аз орын алғандығы. Оның орнына сол қанды оқиғаны көзбен көріп, сол оқиғаға қатынасқан, сол үшін сотталған, жапа шеккен 40-тан астам боздақтардың өздері немесе бұл күндері арамызда жоқ, өмірден озған желтоқсаншылардың отбасы мүшелері мен замандастары сыр шертеді.

«Біз білмейтін Желтоқсан» кітабы негізінен 4 бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім «Желтоқсан қалай басталды?» десе, екіншісі – «Зиялылар не деді?» деп аталады. Үшінші бөлімде қуғын көрген желтоқсандықтар мен олардың жақындарының естеліктері берілсе,

төртінші бөлімде Желтоқсан қаһармандары сөз болады. Кітапқа қосымша ретінде ұсынылған көптеген фотоқұжаттар шертер сыр да аз емес.

*«Түркістан» газеті,
21 желтоқсан, №147, 2006 жыл*

Құттыбек Аймахан

«БІЗ БІЛМЕЙТІН ЖЕЛТОҚСАН» АТТЫ КІТАП ШЫҚТЫ

Ұлттық кітапханада атының өзі көп сыр ашып тұрғандай «Біз білмейтін Желтоқсан» кітабының тұсаукесер рәсімі өтті. Оған сонау 20 жыл бұрынғы көтеріліске қатысқан желтоқсандықтар, журналистер және оқырман қауым қатысты. Айта кетерлігі, кітап Алматы қаласы әкімдігінің қолдауымен оқырманға жол тартып отыр.

Жалпы, Қазақстан Жастар одағы сыйлығының лауреаты, публицист-журналист Болатбек Төлепбергеннің қаламынан шыққан «Біз білмейтін Желтоқсан» кітабы осыған дейін Желтоқсан тақырыбына арнап жазылған мақалалар мен зерттеулерден біршама ерекшеленетіні байқалады. Атап айтқанда, бұған дейінгі еңбектерде негізінен сол бір ызғарлы Желтоқсан күндері билік тарапынан жасалған озбырлықтар, жастардың көрген қорлығы мен шеккен азаптары қозғалып келсе, бұл кітапта сол қорлық пен азап тәлкегіне «қаймықпай қарсы тұра білген, өршіл рух пен өміршең идея – ұлттық мүддені алға сүйреген» (7-бет) қазақтың батыл жүректі ұл-қыздарының ерлік іс-қимылдарымен танысуға болады. Сондай-ақ аталған еңбектің тағы бір артықшылығы – автор онда монологтар мен пайымдауларға аз орын беріп, оның орнына сол бір рух оянған күндердің басы-қасында болғандарды сөйлеткен.

Кітаптың әлі сиясы кеппеген беттерін аударыстырып қарағанда, оның бір-бірімен тығыз байланысты төрт бөлімнен тұратындығы байқалады. Мысалы, бірінші бөлім – «Желтоқсан қалай басталды?», екінші бөлім – «Зиялылар не дейді?» деп аталса, үшінші бөлімде – қуғын-сүргін көрген, сотталған желтоқсандықтар мен олардың естеліктері, төртінші бөлімде – «Желтоқсан қаһармандары кімдер?» деген тақырып бойынша сотталған, қудаланған, қызметтен қуылған, жарақат алған желтоқсандықтардың тізімі беріліпті. Сондай-ақ кітап Желтоқсан көтерілісіне байланысты көптеген фотоқұжаттармен де оқырман ойын толықтыра түсетіндей.

Әрине, Желтоқсан тақырыбы қозғалатын қандай да болмасын жиында сөйлеушілердің көп болатыны белгілі. Аталған тұсаукесер рәсімі де солай болды. Осы орайда, айта кетерлігі, сол Желтоқсан көтерілісінен кейін 20 жыл өтсе де жаңа, тың деректердің әлі де қозғалуы болды. Мысалы, Желтоқсан қозғалысының тең төрағасы Аманжол Нәлібаев Желтоқсан көтерілісіне байланысты жиналған құпия материалдардың бәріне «30 жылға дейін жария етілмейді» деген белгі соғылғанын тілге тиек етсе, кезінде Желтоқсанға байланысты комиссияның мүшесі болған Төлеген Әлжанов – Желтоқсандағы шерушілерді басуға басқа қалалардан әкелінген әскери күштердің арасында «Новосибирск полкінің» де бар екенін баса айтты. Себебі, бұл полк түрлі төбелес әдістеріне арнайы үйретілген кілең жетім балалардан жасақталып, қатыгездігімен аты шыққан екен.

Осы орайда, сөзімізді түйіндей айтсақ, Болатбек Төлепбергеннің «Біз білмейтін Желтоқсан» кітабы сол бір 1986 жылдың ызғарлы күндерінен там-тұмдап сыр шерткенімен, содан бері арада 20 жылдай уақыт өтсе де әлі талай құпияның беті ашылмай жатқаны жөнінде амалсыз ойландырады екен. Сондықтан да жиналғандар Желтоқсанның тарих қойнауына кетіп бара жатқан сарғыш беттері қазақ халқының жүрегінде ұмыт болмасын деген тілекпен тарасты.

*«Алматы ақшамы» газеті,
21 желтоқсан, 2006 жыл*

«БІЗ БІЛМЕЙТІН ЖЕЛТОҚСАН»

Арада түп-тура жиырма жыл өтсе деасқак рухы айбындана түскен Желтоқсан көтерілісі қаһармандардың ерлігі туралы естеліктер жазыла берері хақ. Қара тырнағына дейін намыстың оты жарқылдап, «Тәуелсіздік» деген сөзді алғашқы болып ауызға алған Желтоқсанға қатысқан жігіттер мен қыздардың сезімі басы болса да, сол сезім елін сүюдің ғажап шынайлығымен сендіре алады. Жиырма жыл дегеннің өзі –тарих үшін қас-қағым сәт. Сол кезде саясат жүргізген адамдар отырғанда, ол шындықтың да кібіртіктеп айтылуы заңды болар. Осы өлшеммен алғанда Желтоқсанның шындығын айту да, бәлкім енді басталмақ. Ұлттық мүддені алға сүйреп, қайраты кеміп, қажыса да, азаматтық бейнесін жоғалтпаған азаматтар турасында сыр шертілуі бүгінгі қоғам үшін қажет-ақ. Желтоқсанның жиырма жылдығына тартылған тарту-таралғылардың бірі– Қазақстан Жастар одағы сыйлығының лауреаты, публицист журналист Болатбек Төлепбергеннің «Біз білмейтін Желтоқсан» атты еңбегі. Бұл кітаптың осыған дейін Желтоқсан тақырыбына арналған жекелеген мақалалар мен зерттеулер түрінде оқырмандарға ұсынылған жарияланымдардан айтарлықтай ерекшелігі бар. «Біз білмейтін Желтоқсан» кітабы бір-бірімен тығыз байланысты негізгі төрт бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім «Желтоқсан қалай басталды?»,екінші бөлім «Зиялылар не деді?» деп аталса,үшінші бөлімге сотталған, қуғын көрген желтоқсандықтар мен олардың жақындарының естеліктері топтастырылған, төртінші бөлімге «Желтоқсан қаһармандары кімдер?» деген тақырып беріліп, оның құрамына көтерілісшілерден сотталғандардың, мерт болғандардың, желтосаншыларға араша түскені үшін әртүрлі зәбір көрген *(бір күннен бір айға дейін түрмеге жабылған,қызметтен қуылған, жарақат алған, КОКП мен комсомалдан қуылған, тағы сол сияқты)* жалпы алғанда, 820-дан астам рухы биік, ұлтжанды азаматтардың тізімі берілген. Кітапқа қосымша ретінде ұсынылған көптеген фотоқұжаттар шертер сыр да аз емес.

Кітаптың бір ерекшелігі–автор монологтар мен пайымдауларға аз орын берген. Мұның орнына Желтоқсан көтерілісіне қатысып, сол үшін сотталған, жапа шеккен 40-тан астам боздақтардың өздері немесе бұл күндері арамызда жоқ, өмірден озған желтоқсаншылардың отбасы мүшелері мен замандастарын сөйлеткен. Тұсаукесер рәсіміне қатысқан, кітаптың алғысөзін жазған академик Кеңес Нұрпейістің сөзімен айтқанда «Желтоқсанға тұжырым бүгін жасалмайды». Бірақ бұл кітап – сол тұжырымдарды жасауға мүмкіндік беретін кітап».

*«Айқын» газеті,
16 желтоқсан, 2006 жыл*

Әйгерім Сауытбекова

ЖЕТПІС ЖЫЛ БҰРЫНҒЫ ТАУҚЫМЕТ ШЕЖІРЕСІ

Қала әкімдігінде 31мамыр саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне орай шығарылған «1937–2007. Тауқымет пен тағзым» атты кітабының тұсаукесер рәсімі өтті.

Биыл қазақ тарихындағы қасіретті кезеңдердің бірі болған, тоталитарлық жүйенің аса қатыгез саясатының нәтижесінде жүзеге асқан 1937 жылғы саяси қуғын-сүргінге 70 жыл толып отыр. Сондай-ақ елімізде 1997 жылдан бері аталып келе жатқан 31 мамыр – саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне 10 жыл толды. Осынау атаулы күндердің қарсаңында Алматы қаласы Ішкі саясат департаментінің қолдауымен жас жазушы Болатбек Төлепбергеннің «1937–2007. Тауқымет пен тағзым» атты кітабы қалың оқырманға жол тартты.

Кітапты шығарудағы мақсат – қазақ тарихының қойнауына зұлмат жылдар ретінде қуғын-сүргін сабақтарын кейінгі ұрпаққа жеткізу және ХХ ғасырдың 30-жылдарының соңындағы

ұлттың қаймағы болған азаматтарды қуғын-сүргінге ұшыратқан қоғамның қайшылықты қарекетін таразылау, тарихи жадыны жаңғырту.

Тарихи-танымдық «1937–2007. Тауқымет пен тағзым» атты бұл кітапта жүзге жуық оққа ұшқан азаматтардың өмірбаяндық анықтамалары мен қырыққа тарта құжаттар мен мақалалар үш бөлімге бөлініп берілген. Өмірбаяндық анықтамаларды қамтыған бірінші бөлім «Алаштың арыстары, 37-де опат болғандар» деп аталады. «Құжаттар» атты екінші бөлім – Елбасы Үндеуін, қаралы тізімді, мұрағаттық деректерді қамтыған. Ал «Мақалалар» деген үшінші бөлімде Алаштың арыстары мен олардың ұрпақтарының тағдырлары туралы мақалалар берілген.

*«Алматы ақшамы» газеті,
5 маусым, 2007 жыл*

Әсем Чапай

«ТАУҚЫМЕТ ПЕН ТАҒЗЫМ»

Биыл қазақ тарихындағы қасіретті кезеңдердің бірі болған, тотаритарлық жүйенің аса қатыгез саясатының нәтижесінде жүзеге асқан 1937 жылғы саяси қуғын-сүргінге 70 жыл толып отыр. Осынау азалы күннің қарсаңында Алматы қаласы Ішкі саясат пен жас жазушы, құрастырушы-автор Болатбек Төлепбергеннің ықыпалымен репрессия құрбандарына арналған «Тауқымет пен тағзым» атты кітаптың тұсаукесері болып өтті.

Автордың кітапты шығаруда алдына қойған мақсатының бірі–қазақ тарихының қойнауына зұлмат жылдар ретінде енген репрессия құрбандары ұмыт болмайәрі бұл зұлмат болашақта қайта орын алмас үшін кейінгі ұрпаққа жеткізу және ХХ ғасырдың 30 жылдарының соңындағы ұлтының қаймағы болған азаматтардың ел үшін еткен ерліктері қашанда тарихымызбен бірге екенін жаңғырту, –дейді.

Бұл құнды дүние бір жарым айда қолға алынып, жарық көрген. Кітаптың тұсаукесер рәсімінде сөз алған – ҚР ҰҒА академигі, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, тарих ғалымдарының докторы, профессор Кеңес Нұрпейіс:

–Бұл кітап саяси репрессияның алты кезеңінің тұтас тарихын қамтуға тырысқан әрі бұл кітаптан сіздер саяси қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ зиялылары жайлы көптеген құжаттарды таба аласыздар. Тарихта жазылған құжаттың бірі.

Сол секілді «1937–2007 Тауқымет пен тағзым» 70 жылдық тарихы бар саяси тақырыптың қаралы тізімдердің тарихи құжатқа енгізіп отыр. Үш бөлімнен құралған кітаптың тарихы маңыздылығы бар ерекше бастама, болашақта өз ауқымын толықтырмақ.

*«Қазақстан- Zaman» газеті,
1 маусым, 2007 жыл*

Сания Ибрагимова

ОНИ ЖИЛИ ПО СОВЕСТИ

Накануне Дня памяти жертв политических репрессий в Алматы состоялась презентация книги писателя БолатбекаТолепбергена «1937–2007 Тауқымет пен тағзым», посвященная 70-летию начала массового террора периода тоталитаризма. В мероприятии приняли участие известные деятели, видные ученые, эксперты, представители общественных организаций, родственники и дети репрессированных.

Организатором издания книги в рамках государственного заказа выступил департамент внутренней политики г. Алматы.

По словам автора и составителя сборника Болатбека Төлепбергена, задача книги, которая была выпущена тиражом в 2000 экземпляров, донести до широкой аудитории горькую правду событий давних лет, значимость и масштабность их трагичности.

Книга состоит из трех частей. Первая часть включает в себя биографии жертв репрессий, вторая состоит из документальных материалов, а третья – из статей, которые были опубликованы в разные годы.

Автор вступительной статьи к книге, академик НАН РК, профессор Кенес Нурпеисов, отметил, что самой главной задачей настоящего времени всегда будет восстановление исторической справедливости, политической реабилитации всех граждан, подвергшихся суровым жизненным испытаниям. И в этом смысл жизни всех последующих поколений. Жертвы политических репрессий – это обычные люди, пострадавшие за то, что хотели жить по правде и по совести. После презентации каждый ее участник получил на память экземпляр нового издания.

*«Вечерний Алматы»,
31 мая, 2007 г.*

«ТАУҚЫМЕТ ПЕН ТАҒЗЫМ»

Қазақ тарихындағы қасіретті кезеңдердің бірі болған, тоталитарлық жүйенің аса қатыгез саясатының нәтижесінде жүзеге асқан 1937 жылғы саяси қуғын-сүргінге 70 жыл толып отыр. Осынау азалы күннің қарсаңында Алматы қаласы Ішкі саясат департаментінің қолдауымен жас жазушы, құрастырушы-автор Болатбек Төлепбергеннің «1937–2007: Тауқымет пен тағзым» атты кітабы қалың оқырманға жол тартты.

Тарихи-танымдық «1937–2007: Тауқымет пен тағзым» атты кітабында берілген саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың жалпы тізімі, олар туралы қысқа да нұсқа мәліметтер, мақалалар мен түрліше құжаттар бірін-бірі толықтыра түседі. Және бір айта кетерлігі, мұндағы өмірбаяндық анықтамалық сол бір ұлт басына төнген зұлматта алғашқы болып қаймықпай қарсы тұрып, ажал тырнағына тап болған Алаш көсемдерінен басталуы заңдылық іспетті. Қысқаша айтқанда, бұл кітап жиырмасыншы ғасырдың басында ел болуды ойлап, еңсе тіктеп, етек жабуды мақсат тұтқан еркін ой мен Алаштың рухына деген тағзымға өзіндік үлес қосу жолында үлкен еңбек болғандығы анық.

*«Жас қазақ» газеті,
1 маусым, 2007 жыл*

Гюльнара Нурпеисова

КНИГА СКОРБИ

Вчера в акимате Алматы прошла презентация книги писателя и исследователя Болатбека Төлепбергена «1937–2007. Тауқымет пен тағзым». («Склоняемся перед вашей трагической судьбой»), посвященной 70-летию памяти жертв политических репрессий. Книга выпущена при поддержке городского акимата на казахском языке тиражом две тысячи экземпляров.

В нее вошли биографические, документальные материалы, статьи, фотографии, которые были опубликованы во многих печатных изданиях.

–Я являюсь автором-составителем этой книги. В ней собрана только объективная информация о трагически сложившихся судьбах, о мужестве и стойкости людей, – сказал

БолатбекТөлепберген.

Людей с трагической и яркой судьбой немало – Сакен Сейфуллин, Ильяс Джансугуров, Мухамеджан Тынышбаев, Ныгмет Нурмаков, Леон Атаянц, Темирбек Жургунов, Магжан Жумабаев, Ахмет Байтұрсынов, Алихан Бокейханов, Беимбет Майлин, Ораз Жандосов, Абдолла Розыбакиев, Казимир Стацкий, Иван Бересин и многие другие. О них, и не только о них, рассказывает книга «1937–2007. Тауқымет пен тағзым».

В презентации приняли участие общественные деятели и ученые, писатели и публицисты, а также дети и родственники репрессированных в конце 30-х годов. Все они получили на память книгу.

*«Казахстанская правда»,
31 мая, 2007 г.*

АЛАШ АРЫСТАРЫНА АРНАЛҒАН ШЫҒАРМА

«Мәңгі жас – «Алаш идеясы». «Алматы» баспа үйінен» жуырда ғана жарық көрген жаңа кітап осылай аталады. Көп жылғы публицистикалық зерттеулері мен мақалаларын тоғыстырған бұл еңбегінде публицист Болатбек Төлепберген қалың оқырманға қазақ елінің ежелден аңсаған ұлттық мұрат-мүддесін қорғау жолында туындаған қоғамдық құбылыстарға байланысты өз тұжырымдарын ұсынады.

Алаш идеясымен сусындаған жаңа туынды жиырмасыншы ғасырдың түрлі кезеңдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстар арасындағы өзара логикалық байланысты ұтымды баяндайды. Автор Алаш идеясы үшін күресті кешегі кеңестік билік жағдайында жалғастырған қоғамдық ұйымдар мен жеке азаматтардың қызметін құжаттық материалдар арқылы нақты көрсеткен. Сондай-ақ жаңа туынды бүгінгі қазақ жастарының саяси-әлеуметтік жағдайын да назардан тыс қалдырмайды. Қайта автор аталған тақырыпты тереңдей зерттеген.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, «Мәңгі жас – Алаш идеясы» – публицистикалық жанрдағы еңбек. Яғни, автор өз еңбегіне «елім деп туған» арыстардың ел үшін істеген қызметтерін арқау еткен. Біле білсек, Алаш идеясы белгілі бір топ құрған жасанды құбылыс емес, ол – ұлтпен бірге өмір сүретін, сол ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы. Ендеше, автордың Алаш идеясы – «талай тар жол, тайғақ кешулерді» бастан өткерген қазақ ұлтының сол тарихи кезеңдерінің куәсі. Рас, Алаш қайраткерлерін өмірден біржола ығыстырып тастауға көп күш жұмсаған кешегі Кеңес өкіметі өмірден өтісімен, Алаш арыстарының есімі қайта жаңғырды. Мұның өзі Алаш идеясының өміршеңдігін тағы бір нақтылай түседі.

Алаш қозғалысының қайраткерлері турасында сөз қозғағанда біздің белгілі тұлғаларды ғана білетініміз анық. Ал осы Алаш көсемдерінің басы-қасында көмекші болып, қозғалыс жұмысының бұқаралық сипат алуы жолында аянбай тер төккен ерлер үнемі тасада қала береді. Олай болса, сол азаматтар жайындағы деректердің рухани айналымға қосылуы – кезек күттірмейтін мәселе. Бүгінгі тәуелсіздігімізді алуға бастау болған «Алаш» партиясы басшыларының ғана емес, қатардағы мүшелерінің де елдік пен ерлік соқпағындағы сан тарау салиқалы істері –бүгінгі ұрпаққа өнеге. Осы тұрғыдан автор оқырман қауымға мүмкіндігінше Алаш арыстарымен қатар, «Алаш орда» үкіметінің белгісіз министрлері мен қатардағы қарапайым мүшелері және оларға қолқанат болған алашшыл жастардың да өмірдерігін ұсынады.

Бұл туралы Болатбек Төлепберген:

«Алаш қозғалысына қатысқан әрбір азаматтың өмірбаянында қазақ ұлтының бостандығы мен тәуелсіздігіне деген ұмтылыстың ұшқындары қылаң берері анық. Сондықтан

да олардың тізе қосуына түрткі болған бір ғана мәселе – қазақ ұлтының азаттық алу мәселесі. Осы тұрғыдан келгенде Алаш қозғалысына тікелей қатыспаса да, бірақ Алаш идеясын мақсат тұтып, қаймана қазақ қамы үшін еңбек етіп, елінің азаттығын аңсаған азаматтарды да қалыс қалдырмауды мақсат тұттық», – деп көрсетеді.

Әлбетте, көзі қарақты қауымға Алаш арыстарының қызметі, шығармашылығы мен ел үшін сіңірген еңбегі жақсы таныс. Ал бұл жерде автор Алаш арыстарының көлеңкесінде қалып, әлі күнге дейін жұртқа таныла алмай жатқан қарапайым алашшыл жастардың есімін жарыққа шығаруға көп көңіл бөлген. Не десек те, публицистің жаңа кітабы «Алаш» партиясының ірі құбылысқа айналған үлкен қозғалыс деңгейіне көтерілгендігі турасындағы тарихи мәліметтерді толықтыра түседі.

Болатбек Төлепберген – 1986 жылдың желтоқсанында империялық озбырлыққа қарсылық көрсеткен қазақ жастары жөнінде орнықты пікір білдіріп жүрген публицист. Осы еңбегінде де бұл жайында автор «сексен алтыда жастар алаңға алаңғасырлықпен шықты» деген жаңсақ пікірге нақты да нанымды фактілермен жауап береді.

Жалпы, Алаш арыстарын арқау еткен еңбек «Алаш қозғалысынан тәуелсіздікке дейін», «Алаш орда» үкіметінің мүшелері, Алаш арыстары, алашшыл жастар» сондай-ақ «Жасампаз идеяның жалғасы» деген үш негізгі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімге ғасыр басындағы қазақтың ұлт зиялылығына айналып, алашордалық алыптар шоғырын бастап, халқының қамын ойлағаны үшін жалған жала жабылып, жаза арқалаған Алашорда үкіметі мүшелерінің өмірбаяны өзек болса, аты аталып тұрғандай екінші бөлімге Алаш қозғалысының қайраткерлерімен қатар, аталған қозғалысқа тікелей қатыспаса да тілектестік білдіріп, елдің азаттығы жолында арпалысқан азаматтардың өмірдері берілген. Үшінші бөлімді алашшыл жастармен бірге сол кездегі жастар қозғалыстарына белсене қатысқан жетекшілердің мәліметтері толықтыра түседі. Бір сөзбен айтқанда, автордың діттеген мақсаты – Алаш идеясы, яғни азаттық жолында күреске түскен азаматтардың ешқайсысы да аталған еңбекте ұмыт қалмаған.

*«Нұр Астана» газеті,
30 қазан, 2008 жыл*

АЛАШ ИДЕЯСЫНЫҢ МӘНІ

Кеше Алматыдағы Тянь-Шань қонақүйінде Алматы қалалық Жастар саясатын дамыту мемлекеттік қорының ұйымдастыруымен Алаш қозғалысының 90 жылдығына орай «Ұлт-азаттық күресіндегі жастардың орны» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Онда Алаш идеясын жүзеге асырушы Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов және Міржақып Дулатов сынды қайраткерлердің тағлымы бүгінгі ұрпаққа үлгі боларлық іс екендігі және бүгінгі жастар сол идеяның бағасы мен мәнін терең түсінуі керектігі баса айтылды.

Конференция аясында журналист-публицист Болатбек Төлепбергеннің «Мәңгі жас – Алаш идеясы» кітабының тұсауы кесілді.

*«Қазақ әдебиеті» газеті,
24.10.2008 жыл*

Жақсыбай Самрат

АЗАТТЫҚ ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ЖАСТАР

«Ақыл–жастан, асыл –тастан» дейтін мақалды қазір айтқан адамды естуіңіз екіталай. Бірақ «Халық айтса, қалт айтпайды» дегендей, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан терең ойдың тұжырымы өзінің дұрыстығын әлі де дәлелдеп келеді. Соның айғағына

Болатбек Төлепбергеннің кітабын қолға алғанда көзіміз жете түсті.

Алаш идеясы – азаттық идеясы, ол басқа нокта киілген қандай сұрқай замандарда да халықтың санасынан арылмаған. Әсіресе, тұмсығы тасқа тимеген, бойларындағы қызуы қайнап тұрған жастардың арманы еді ол. Алаш идеясын шу дегеннен қолдап, жүректерімен қабылдағаны да содан. Жас зерттеуші, публицист Болатбек Төлепберген «Мәңгі жас –Алаш идеясы» деген жинағында оқырман назарын Алаш қозғалысының осы қырына аударады. Расында, Әлекең мен Ахандар негізін қалаған азаттық идеясын көтеріп, қатты қолдап кеткен кілең жастар еді. Ал оның идеологтары болған Мағжан, Смағұл, Әлімхан, Мұхтар, т.б. жасы сол кезде 30-ға жетпеген, 25-тен енді асқан боздақтар болатын. Демек, азаттық–жастар бойында жалындаған қанмен бірге жасасқан рухани қажеттіліктің жастары бойында КСРО-ның «кемелденген» кезінде де табылғанын, оған куә 60- жылдардағы «Жас тұлпардан» бастап, елімізде 20-ға жуық жасырын жастар ұйымдарының болғанын, ал жеке азаматтар арасынан, Хасен Қожа-Ахмет, Азамат Жәкібаев, т.б.шыққанын жазады. Кейінірек осы қатарда болған Махмет Құлмағанбетов жайлы да кітапта біршама деректер берілген. Жастар ұйымдары арасынан «Есеп партиясы», «Жас ұлан бірлестігі», «Сарыарқа» тобы, «Жас қазақ» ұйымы, т.б. туралы да әңгімеленген. Әсіресе, Қожа-Ахмет жөнінде көптеген деректер бар, соның ішінде дайындаған парақшалары, прокламациялары, мақалалары келтірілген. Коммунистік режим қанша жерден көмбек болса да азаттық идеясының өлмегенін, оған кешегі Ермейтану жастарының ерлігі, 86-жылғы Желтоқсан көтерілісі дәлел болғанын жазады автор. Осылайша Алаш идеясы –жастардың идеясы екені кітаптың өне бойында өріліп отырады.

Өзкітабында Болатбек Алаш қатарына еңбеген Сәкен Сейфуллин, Илияс Жансүгіровтердің де ұлт азаттығын аңсайтын болғандықтан, Алаш қозғалысын қолдағанын айтады, өйткені олар «табиғатында қалқына қай жақтан жақсылық болса, солай қарай аңсары ауып, икемденетін».

Сонымен бірге кітапта «Алаш орданың» алғашқы съезінің материалдары, бағдарламасы, сайланған басшылық құрамының тізімі, т.б. құжаттар жарияланған. Соңғы деректердің арасында 1919 жылы қырғыздың «Бұқара» атты саяси партиясының «Алашордамен» біріккені де бар. Қала берді репрессия жылдарындағы арыстарға жабылған жалалар мен айыптаулар туралы да кітапта біраз мағлұматтар берілген.

Кітаптың екінші бөлімінде «Алашорда мүшелері», алашшыл жастар өмірлері туралы анықтамалық деректер берілген. Ойлы оқырман бұлардың арасынан да бұрын өзіне бейтаныс болған неше түрлі фактілерге жолығары даусыз. Соңғы бөлімде автордың әркезде жазылған проблемалық мақалалары жинақталыпты. Солардың ішінде Алаш мүддесі үшін өмірінің соңғы күніне дейін аттан түспей, жалғыз өзі бір үлкен ұйымның қызметін атқарған аяулы Алдан Әйімбетов ағамыздан алған сұхбаты да бар. Алдан аға өзіне тән күлбілтелемей ашық, батыл айтатын әдетімен: «Қазіргі қазақ зиялыларының басым көпшілігі сатқын. Олар өз мүддесінің камын халық мүддесінен тым жоғары қояды. Жалпы, ешқандай халық тап қазақтар секілді мол сатқындардың ордасы болған емес» деген екен. Бұл да өмір шындығынан алынған бір үзік сыр.

«Жақсы кітап –жан азығы», бұл да жоғарыда айтанымыздай, ғасырлар тезінен өткен, өлмейтін өлшем. Болатбектің кітабында оқырман азаттықтың ауыр жолдары туралы көптеген, өте пайдалы әрі қызықты тың деректерге ұшырасады. Кітап –зерттеу жұмысы емес, публицистикалық жанрдағы еңбек. Алғы сөзін белгілі тарихшы, профессор Мәмбет Қойгелдиев жазыпты.

*«Егемен Қазақстан» газеті,
18 қараша, 2008 жыл*

ҚАЙСАР ҚЫЗЫ СЕН - ҚАЗАҚТЫҢ!

«Менің түсінігімше, ер адамдар тұрмақ, аң екеш аңдар да ұрғашысына мүйіз, я болмаса тұяғын көтермейді. Ал біз бәріміз аң емес, адамзаттың ұлы – адамбыз, сондықтан ер адам әйел затына қол көтеріп, қол жұмсауға тиіс емес, әуелі еш правосы жоқ» деп жазады Желтоқсан көтерілісінің қаһарманы Қайрат Рысқұлбеков өзінің түрмеден елге аманат етіп айтқан сөздерінің бірінде. Дәл сол күнге дейін қазақ қоғамына әйел теңдігін әперген Советтер Одағы болып дәріптеліп келген еді. Бәрі де өтірік екен. Бәрі де отардағы елді тұқыртып, тұзақтап ұстаудың амалы екен. Шындықтың беті ашылды. Бірақ біз Тәуелсіз мемлекетімізде өмір сүре отырып, Желтоқсан ақиқатын жете танып біттік дей аламыз ба? Бұл көтеріліс әлі де зерттелуі керек, бүгінгі жас ұрпақтың рухымен үндесіп қатар өмір сүруі керек. Тіпті, нағыз азат ойлы буын өз дәуірінің биігіне көтеріліп, ұлт қызметіне жарағанша, біздің Желтоқсан туралы әжік-гүжік әңгімелермен шектелуіміз де ықтимал. Алайда қазақтың сол кездегі намысы мен болашағының тағдыры қатар сын тезінде тұрған күндерді терең ұғуға деген талпынысты тежеу енді мүмкін емес. Осы ретпен баяндар болсақ, журналист, публицист, жазушы Болатбек Төлепбергеннің еңбегі – ерекше аталуға тиіс еңбек. Ол – соңғы жылдар ширегінде Желтоқсан жұмбағын шешуге барынша ден қойып жүрген қаламгер. Төменде Болатбек Төлепберген мырзаның «Желтоқсан қарлығаштары» атты кітабынан Желтоқсан көтерілісі кезінде дүниеден озған, сотталған, жаны мен тәні қатар жараланған қазақтың қайсар қыздары мен жастардың буырқанған ашу ызасын бек түсініп қолдаған, сонысы үшін қызметінен қатаң ескерту алып, қудаланған адамдардың тізімін беріп отырмыз. Тізімде, сондай-ақ Желтоқсандағы аруларды тергеген, сот үкімін шығарған заң қызметкерлерінің аты-жөндері де көрсетілген. Қараңыз, оқыңыз, қолыңызда бар деректермен тізімді толықтыра түсіңіз. Үн қатыңыз.

«Абай-ақпарат»

Abai.kz

15.04.2009 жыл

Назира Елеухан

АЛМАТЫДА «ЖЕЛТОҚСАН ҚАРЛЫҒАШТАРЫ» АТТЫ КІТАП ЖАРЫҚ КӨРДІ

Алматыда Желтоқсан оқиғасының 24 жылдығына арналған «Желтоқсан тағлымы» атты тақырыпта «дөңгелек үстел» отырысы мен «Желтоқсан қарлығаштары» атты кітаптың таныстырылымы болып өтті.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Саттар Мажитовтың айтуынша, ағымдағы жылы академик Манаш Қозыбаев бастаған «Қазақстан тарихы» атты бестомдық кітаптың соңғы томы жарыққа шыққан. «Қазақстан тарихы бірінші рет тәуелсіз мемлекетке жаңа көзқараспен жазылып шықты. Бесінші томға желтоқсан оқиғалары жайында материалдар кірді. Өкінішке қарай, тарихшылар барлық мұрағат құжаттарын ала алмай отыр. Менің ойымша, көтеріліске қатысқан әр адам тағдыры бойынша желтоқсан оқиғасын бүге-шүгесіне дейін зерттеу керек. Өйткені олардың әрбірі еліміздің жаңа тарихында ерекше орын алады. Желтоқсан оқиғасына қатысты оқиғаға саяси баға беретін, ақиқатын айтатын уақыт жетті деп ойлаймын», – деді ол.

«Желтоқсан қарлығаштары» атты кітаптың авторы Болатбек Төлепбергеннің айтуынша, кітап желтоқсан көтерілісіне қатысқан қазақ қыздарының қайсарлығына арналған. «Біз желтоқсан көтерілісіне қатысты толыққанды мағлұматты нақты деректермен қатар, сол желтоқсандық қыздардың өз аузымен айттыруға тырысып, желтоқсан көтерілісінің бізге беймәлім қырларын қамтуға ұмтылдық. Кітапқа көтерілістің тұтануына түрткі болған

жайттардан бастап, желтоқсандық қаһарман қыздардың тізімдері мен олардың естеліктері кірді. Бұл кітап сол тарихи оқиғаны зерттеудегі бір шеті ғана деп білемін»,—деді Болатбек Төлепберген.

Кітап «КИЕ» орталығында 1000 данамен жарық көрді. Кітапты жарыққа шығарған— «Жерұйық» қоғамдық бірлестігі.

*«ҚазАқпарат»,
11 желтоқсан, 2010 жыл*

Айгуль Турысбекова

В АЛМАТЫ ПРЕЗЕНТОВАНА КНИГА «ЖЕЛТОҚСАНҚАРЛЫҒАШТАРЫ»

Презентация книги «Желтоқсанқарлығаштары» и «круглый стол» на тему «Желтоқсантағлымы», посвященный 24-ой годовщине декабрьских событий, состоялись сегодня в Алматы.

По словам директора Института истории и этнологии им. Ч.Валиханова МОН РК, доктора исторических наук, профессора Саттара Мажитова, в текущем году вышла в свет последняя книга пятитомника «История Казахстана» – труд, начатый академиком Манашем Козыбаевым. «Впервые «История Казахстана» издана с точки зрения независимого государства. В пятый том вошли материалы о декабрьских событиях. Пришло время дать объективную политическую оценку этим событиям», – сказал С.Мажитов. Он убежден, что предстоит детальное изучение декабрьских событий с точки зрения судьбы каждой личности, потому что каждая из них занимает особое место в новейшей истории нашей страны. События 1986 года в Алматы положили начало демократическим преобразованиям не только в Казахстане, но и на всей территории бывшего СССР.

Автор книги «Желтоқсанқарлығаштары» Болатбек Төлепберген отметил, что эта книга посвящена девушкам, которые принимали участие в этих событиях. «Мы попытались охватить всех участниц, проживающих в разных уголках страны, проанализировать все материалы об их судьбах. Сегодня очевидно, что те события не были внезапным проявлением недовольства молодежи. Протестные настроения из-за недальновидной национальной политики, языкового вопроса зрели в недрах общества. И корни этих событий уходят в глубь самой тоталитарной системы. Эта книга является изучением только одной грани тех исторических событий», – подчеркнул Б.Төлепберген.

www.today.kz

11.12.2010

«ЖЕЛТОҚСАН ҚАРЛЫҒАШТАРЫ» АТТЫ КІТАП ЖАРЫҚ КӨРДІ

Алматыда Желтоқсан оқиғасының 24 жылдығына арналған «Желтоқсан тағлымы» атты тақырыпта «дөңгелек үстел» отырысы мен «Желтоқсан қарлығаштары» атты кітаптың таныстырылымы болып өтті.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Саттар Мажитовтың айтуынша, ағымдағы жылы академик Манаш Қозыбаев бастаған «Қазақстан тарихы» атты бестомдық кітаптың соңғы томы жарыққа шыққан. «Қазақстан тарихы бірінші рет тәуелсіз мемлекетке жаңа көзқараспен жазылып шықты. Бесінші томға желтоқсан оқиғалары жайында материалдар кірді. Өкінішке қарай, тарихшылар барлық мұрағат құжаттарын ала алмай отыр. Менің ойымша, көтеріліске қатысқан әр адам тағдыры бойынша желтоқсан оқиғасын бүге-шүгесіне дейін зерттеу керек. Өйткені олардың әрбірі еліміздің жаңа тарихында ерекше орын алады. Желтоқсан оқиғасына қатысты оқиғаға саяси баға беретін, ақиқатын айтатын уақыт жетті деп ойлаймын»,—деді ол.

«Желтоқсан қарлығаштары» атты кітаптың авторы Болатбек Төлепбергеннің айтуынша, кітап желтоқсан көтерілісіне қатысқан қазақ қыздарының қайсарлығына арналған. «Біз желтоқсан көтерілісіне қатысты толыққанды мағлұматты нақты деректермен қатар, сол желтоқсандық қыздардың өз аузымен айттыруға тырысып, желтоқсан көтерілісінің бізге беймәлім қырларын қамтуға ұмтылдық. Кітапқа көтерілістің тұтануына түрткі болған жайттардан бастап, желтоқсандық қаһарман қыздардың тізімдері мен олардың естеліктері кірді. Бұл кітап сол тарихи оқиғаны зерттеудегі бір шеті ғана деп білемін»,—деді Болатбек Төлепбергген.

Кітап «КИЕ» орталығында 1000 данамен жарық көрді. Кітапты жарыққа шығарған— «Жерұйық» қоғамдық бірлестігі

www.today.kz
11.12. 2010

Қанат Ескендір

ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ – ЕЛ САНАСЫ

Алматы қаласындағы Ұлттық кітапханада ҚР Президент сыйлығының лауреаты, мемлекеттік «Дарын» сыйлығының иегері, белгілі журналист Болатбек Төлепберггеннің «Ұлттық идея – Тәуелсіздік тұғыры» атты жаңа кітабының тұсауы кесілді.

Бұл монографиялық еңбекте қазақтың ұлттық идеясының қалыптасуы мен дамуы ел тәуелсіздігінің тұғыры әрі алғышарттарының бірі ретінде қарастырылған. Еңбек «Ұлттық идея феноменінің теориялық-әдіснамалық және рухани қырлары» және «Қазіргі қазақстандық қоғамды топтастырудағы ұлттық идеяның рөлі мен қызметі» деген бөлімдерден тұрады. Қазақстандағы ұлттық идеяның рухани-адамгершілік негіздері мәселесі әлеуметтік-философиялық білім тұрғысынан талданып, қазақ ұлттық идеясының тарихи-рухани қалыптасуы мен оның мазмұны болмыстық, рухани, этикалық, құндылық және әлеуметтік қырынан терең зерттелген.

Болатбек Төлепберггеннің «Ұлттық идея – Тәуелсіздік тұғыры» атты бұл кітабының бір ерекшелігі – әрбір адам баласы үшін аса құнды «ұлттық идея» ұғымын сонау түркі жұртынан, кешегі Алаш ұраны аясында еңбек сіңірген ерлердің үлгісінен таратып әкеліп, бүгінгі зымырай дамыған замандағы ішкі-сыртқы саясатпен әдемі ұштастыра, терең байланыстыра жазылуында және ұлтшылдық сарынмен жаһандану дәуірінде ұлттық идея мен идеологияның жаңа пішіндерін іздеуге деген ұмтылысында болса керек.

Аталмыш еңбектің тұсаукесерінде ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор Әбдімәлік Нысанбаев ұлттық идеяда халықтың түпкі мақсат-мүдделері көрініс табатын болғандықтан, оны қалыптастырғанда елдің өзіндік ерекшеліктері мен тарихи тағдыры ескерілуі қажет екендігі осы еңбекте жақсы көрсетілгенін және мұндай кітаптарды халыққа қолжетімді ету қажеттілігін айтты.

«Егемен Қазақстан» газеті,
18 мамыр, 2012 жыл

«АЛАШ ЖОЛЫ» АТТЫ КІТАП ЖАРЫҚ КӨРДІ

ҚР Президенті сыйлығының лауреаты, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығының иегері, ҚР Мәдениет қайраткері, философия ғылымдарының кандидаты Болатбек Төлепбергеннің «Алаш жолы» атты кітабы жарық көрді. Аталған кітапта автор Алаш қозғалысы мен Алаш идеясы туралы пайымдарын, яғни қазақ елінің ұлттық мұрат-мүддесін қорғау жолында өмірге келген қоғамдық құбылыстарға байланысты өз тұжырымдарын оқырман назарына ұсынған. Алаш идеясымен сусындаған аталған туынды ХХ ғасырдың түрлі кезеңдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстар арасындағы өзара логикалық байланысты ұтымды баяндауымен бағалы.

Әсіресе жастарымызға қажетті тарихи танымдық туынды – «Алаш жолы» кітабы көпшіліктің көңілінен шығары анық. Бұл белгілі публицист, философия ғылымдарының кандидаты Болатбек Төлепбергеннің ғылыми әрі публицистикалық еңбегінде жалпы өткен ғасырдың басындағы бұрқ етіп көтерілген Алаш қозғалысының эволюциялық даму үрдісі мен оның бүгінгі күнге берер тағылымы таразыланған. Және де «Алаш қайраткерлері кімдер?» деген сұраққа жауап табарыңыз да анық. Атап айтқанда, Алаш қозғалысының көшін бастаған Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов және Міржақып Дулатовтардан бастап, сол кезде енді ғана ақыл тоқтатқан жас толқын ізбасарлары да қамтылған.

Автор Алаш тақырыбын жіті саралауға тырысқан. Зерттеудің бір тұсында: «Бұған қоса Алаш қозғалысының нәтижесінде пайда болған I Жалпықазақ съезін Мұстафа Шоқай «Ұлы түркі халықтарының мызғымас бірлігін көрсететін сахынаға айналды» деп баға береді» дейтіні бар. Халық қамы мен ел бірлігі үшін, әділеттілік пен жасампаздық үшін арпалысқан Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатовтардай жайсаңдарымыздың көздеген мақсат-мұраттары да, идеялары да іштей астасып жатқандығын көрсетеді. Күллі қазақтың, барша түркі әлемінің тұтастығын армандаған Мұстафа Шоқай қалай дегенде де өз замандастарымен қанаттас еді.

Енді кітаптың құрылымына аз-кем тоқталсақ. Төрт тараудан тұратын еңбектің «Алаш қозғалысы һәм Алаш идеясы» деп аталатын бірінші тарауында тақырып ғылыми-публицистикалық тұрғыдан талданады. Ондағы «Қазақтың саяси пікірінің тарихы – қазақ жастарының тарихы...» деп аталатын бірінші бөлімінде Алаш қозғалысы тарихи тұрғыдан таразыланса, «Алаш идеясы: Қандай идея?» деп аталатын екінші бөлімде Алаш идеясы философиялық тұрғыдан зерделенеді. Ал «Алаш орда» Үкіметінің мүшелері, Алаш арыстары, Алашшыл жастар атты екінші тарауда Алаш қайраткерлерінің өмірбаянына жеке-жеке тоқталады. «Алашқа қызмет» атты үшінші тарауда автор тақырыпқа сай Алаш мәселесінде атқарған нақты істерінен хабар беретін жобаларды, құжаттарды, хаттарды т.б. топтастырған. Бұдан автордың тек аталған тақырыпта тек зерттеуші ғана емес, Алаш мәселесінің нағыз білгірі әрі насихаттаушысы екенін аңғартады. Және де «Ұлтым» деп соққан жүректер» деп аталатын соңғы тарауда автор кешегі Алаш қайраткерлерінің ізбасарлары іспетті бүгінгі ұлт ісіне бей-жай қарай алмайтын ағалары туралы мақалаларын ұсынған.

«Ұлтқа қызмет ету – ұлы іс» екенін Алаш қайраткерлерінің ұлт үшін атқарған қызметін белгілі публицист, философия ғылымдарының кандидаты Болатбек Төлепбергеннің «Алаш жолы» атты кітабынан қарап отырып анық көзіміз жетеді. Бұл еңбектен Алаш қозғалысын,

Алаш орда үкіметінің қызметін білсем, зерделесем, тоқысам, үйренсем деген көзіқарақтыға, әсіресе жастарға алар ғибрат жетіп артылады.

Кітап Алаш қозғалысы мен Алаш автономиясына 100 жыл толуына арналып шығарылып отыр. Мың дана таралыммен жарық көрген аталған кітап Алаш қайраткерлерінің суреттерімен безендірілген. Еңбек Алаш идеясына қызығушылық танытқан барша оқырманға, жастарға, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған.

*«ҚазАқпарат»,
11 желтоқсан, 2017 жыл*

ВЫШЛА В СВЕТ КНИГА «АЛАШ ЖОЛЫ»

Вышла в свет книга лауреата премии президента РК, обладателя государственной молодежной премии «Дарын», деятеля искусств РК, кандидата философских наук Болатбека Толепбергена «Алаш жолы».

Автором названной книги вниманию читателей предложены свои заключения озародившихся и развившихся на пути защиты национальных идеалов и интересов казахского народа идеи Алаш и движения Алаш и их аргументация. Упоенное идеями Алаш данное произведение ценно тем, что логически верно увязывает между собой национально-освободительные движения в различные периоды XX-го века.

Очевидно, что исторически-познавательная книга «Алаш жолы», особенно необходимая для молодежи, понравится большинству читателей. В своем научном публицистическом труде известный публицист, кандидат философских наук Болатбек Толепберген делает взвешанные оценки стремительно подымавшемуся в начале прошлого века движению Алаш, его эволюционному развитию, тенденциям, а также урокам, которые они могут дать сегодня. Вы также найдете ответы на вопрос «Кто были деятелями Алаш?». В частности, наряду с такими лидерами движения «Алаш» как Ахмет Байтурсынов, Алихан Бокейханов, Мыржакып Дулатов. Вы узнаете и о волне совсем еще юных их последователей.

Автор стремился к дифференцированному подходу к теме Алаш. В одном из своих исследований автор пишет: «В дополнение к этому, Первый Всеказахский съезд, как результат движения Алаш, Мустафа Шокай оценивает как «ставшим ареной, показывающей нерушимое единство великих тюркских народов». Показывает, как внутренне переполняют идеи, цели и задача национальной элиты, таких как Алихан Бокейханов, Ахмет Байтурсынов, Мустафа Шокай, Мыржакып Дулатов, боровшейся за единство народа, справедливость и самовыражение. Как бы то ни было, Мустафа Шокай, мечтавший об единстве всех казахов, всего тюркского мира, един со своими современниками.

Теперь немного о структуре книги. В труде, состоящей из четырех частей, в первой части под названием «Движение Алаш и идеи Алаш» тема рассматривается с научно-публицистической позиции. Если там в первой части под названием «История казахской политической мысли – история казахской молодежи» движение Алаш взвешивается с исторических позиций, то второй части под названием «Идеи Алаш: Какие идеи?» идеи Алаш исследуются с философских позиций. Во второй части под названием «Члены Правительства «Алаш орда», лидеры Алаш, молодежь – Алашевцы» подробно останавливается на биографии отдельных деятелей Алаш. В третьей части «На службе Алаш» автор в соответствии названию сгруппировал письма, документы, проекты и другие материалы, предоставляющие информацию о конкретных делах по вопросам Алаш. Отсюда становится ясным, что автор не только исследователь названной темы, но и настоящий знаток в вопросах Алаша и пропагандист. Также, в последней части под названием «В моем сердце – моя нация», автор предлагает статьи о последователях вчерашних деятелей Алаш и, которые не могут с безразличием смотреть на процессы происходящие сегодня в нации.

Рассматривая сквозь книгу известного публициста, кандидата философских наук

Болатбека Төлепбергена «Алаш жолы» всю проделанную во имя нации работу деятелей Алаш, мы ясно видим, что «Служение нации – это великое дело!». В этом труде больше чем достаточно примеров для тех, кто хочет знать и изучать деятельность Правительства Алаш орды, движения Алаш, научиться у них и подражать им, особенно для молодежи, в частности – казахской.

Книга, посвященная столетию движению Алаш и Алашской автономии, вышла в свет тысячным тиражем. Труд предназначен студентам высших учебных заведений, молодежи, читателям интересующимся идеями Алаш.

«ҚазАқпарат»,
11.12. 2017

Зейін ЕРҒАЛИ

АЗАМАТТЫҢ БЕРІК ҰСТАНЫМЫ

Тәу етер тәуелсіздік мерекесі қарсаңында мәдениет қайраткері, алаштанушы ғалым Болатбек Төлепбергеннің «Азаттық аңсаған» кітабының тұсауы кесілді. Көпшілік қауымға ұсынылған деректі жинақ – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі туралы. Басты кейіпкер – сол кездегі Алматыдағы Театр және көркемсурет институтының студенті, желтоқсаншы Құрманғазы Айтмұрзаев.

Кітапта кейіпкердің жолдастарымен бірге студенттік жатақханаларды аралап, жастарды қалай алаңға шығуға үгіттегені жазылған. Түрлі ұрандарымен азаматтық ұстанымын ашық жеткізген қайсар азаматтың түрменің кермек дәмін татқаны жайлы да сыр шертіледі. Бұған қоса автор Желтоқсан көтерілісіне қатысты мағлұматтарды да нақты деректермен келтіреді. Осылайша, қаламгер тәуелсіздікке ұмтылған қазақ баласының болмысын ашу арқылы көтерілістің беймәлім қырларын баяндайды.

– Автор Болатбек Төлепберген – Желтоқсан көтерілісін зерттеп жүрген азаматтардың бірі. Кітап – әдеби шығарма емес, архивтегі құжаттарға, тәуелсіздікке тегеурін берген сол күндер туралы фактілерге сүйеніп жазылған хроникалық детективтік шығарма. Жалпы, Желтоқсан көтерілісі ұлттық сана оянғанының көрінісі болды. Біздің алаңға шыққандағы себеп, әрине, Д. Қонаевтың хатшылықтан түсіп қалуы. Дегенмен, арғы жағында дініміз бен ділімізге қауіп төніп, ана тілімізде көшеде сөйлесуге ұялатындай жағдай кешкеніміз де әсер етті. Сондықтан ұйымдастыру жағын 4-5 студент түнімен институттарды аралап, үгіт-насихат жүргізгеніміз, олардың ерттеулі тұрған аттарына тек мінгізіп қана кеттік. Оған өздері дайын болды, – дейді Құрманғазы Айтмұрзаев.

Кітап жалпы тарихшыларға, репрессия тақырыбына, Желтоқсан көтерілісіне қызығушылық танытқан барша оқырманға, жастарға, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Автор тарихи ақтандақтар мәселесін бүгінгі көзқарас тұрғысынан жіті саралап, жете зерттеген. Кейіпкердің тағдыр талайы мен тағылымынан жұртшылыққа, әсіресе жастарға алар тәлім жетерлік.

Мың дана таралыммен жарық көрген кітап үш тараудан тұрады. Бірінші тарауда «Азаттық аңсаған» деректі хикаяты, екінші тарауда кітап кейіпкері туралы «Серке» деректі фильмінің сценарийі, ал үшінші тарауда автордың «Желтоқсан қаһарманы» Құрманғазы Айтмұрзаевты насихаттау барысындағы шаралардың материалдары берілген. Жалпы, кітаптың жарық көруіне демеушілік көрсеткен – кәсіпкер, белгілі меценат, Желтоқсан көтерілісіне қатысушы қаһарманның бірі, кітап кейіпкерінің досы Нұрлан Есқалиев. Айта кетейік, Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасында ұйымдастырылған іс-шараға Желтоқсан көтерілісі туралы халықаралық деңгейде жиын өткізген Сабыр Қасымов, Елтаңба авторының

бірі Жандарбек Мәлібеков, зиялы қауым өкілдері, желтоқсаншылар мен мектеп оқушылары қатысты.

*«Egemen Qazaqstan» газеті,
16 желтоқсан, 2022 жыл*

Рая Ескендір

«АЗАТТЫҚ АҢСАҒАН» КІТАБЫНЫҢ ТҰСАУКЕСЕРІ ӨТТІ

Алматы қаласындағы Жазушылар кітапханасында ҚР Президентінің БАҚ саласындағы сыйлығының лауреаты, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығы мен Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері, ҚР Мәдениет қайраткері, алаштанушы-ғалым, публицист, философия ғылымдарының кандидаты Болатбек Төлепбергеннің «Азаттық аңсаған» атты кітабының тұсаукесері өтті.

Автор «Азаттық аңсаған» деректі хикаятында Қазақстандағы Саяси репрессия тақырыбын өзек етіп алған. Еңбекте репрессия тұзағына түскен бүтіндей бір Айтмұрзаевтар әулетінің тағдыры арқау болған. 1937 жылдардағы репрессияның қанды шеңгеліне іліккен Шамақан Жәлік Айтмұрзаев аталарының басына түскен қасіретін ұрпағы – балалары, немерелері, шөберелері де зардабын көргендігі баяндалған. Ал атасының үшінші ұрпағы – 1986 жылғы Алматы қаласындағы Желтоқсан көтерілісін ұйымдастырушылардың бірі – Құрманғазы Айтмұрзаевтың қилы өмірі турасында да автор ой толғайды. Кітапта сол кездегі Алматы қаласындағы Театр және көркемсурет институтының студенті Құрманғазы Айтмұрзаевтың кезінде репрессияға ұшыраған атасы турасында, өзінің достарымен бірге Желтоқсан көтерілісін тікелей ұйымдастырып, түрменің кермек дәмін татқаны жайында және одан кейінгі кезде азаматтық ұстанымын көрсеткен қайсар азаматтың тағдыры туралы сыр шертіледі. Сондай-ақ автор Желтоқсан көтерілісіне қатысты мағлұматтарды да нақты деректермен дәйектейді, желтоқсандық қаһарман кейіпкерінің болмысын ашуға ұмтыла отырып, Желтоқсан көтерілісінің беймәлім қырларын баяндайды.

Кітаптың жарық көруіне демеушілік жасаған –кәсіпкер, белгілі меценат, ұлтжанды азамат, Желтоқсан көтерілісіне қатысушы қаһармандардың бірі, кітап кейіпкері Құрманғазы Айтмұрзаевтың досы Нұрлан Есқалиев.

Еңбек жалпы тарихшыларға, Репрессия тақырыбына, Желтоқсан көтерілісіне қызығушылық танытқан барша оқырманға, қалың қауымға, жастарға, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Автор тарихи ақтандақтар мәселесін бүгінгі көзқарас тұрғысынан жіті саралаған, жете зерттеген. Кітап кейіпкерінің тағдыр талайы мен тағылымынан жұртшылыққа, әсіресе жастарға алар тәлім жетерлік. Кітап қарапайым тілмен жазылған. Мың дана таралыммен жарық көрген аталған кітап көркем безендірілген.

Кітап үш тараудан тұрады. Бірінші тарауда «Азаттық аңсаған» деректі хикаяты, екінші тарауда кітап кейіпкері туралы «Серке» деректі фильм сценарийі, ал үшінші тарауда автордың «Желтоқсан қаһарманы» Құрманғазы Айтмұрзаевты насихаттау барысындағы шаралардан материалдар берілген.

Тұсаукесерге желтоқсан қайраткерлері, тарихшылар және зиялы қауым өкілдері қатысып, аталған еңбекке жоғары бағаларын берді.

*«Алматы ақшамы» газеті,
18 желтоқсан, 2022 жыл*

II бөлім

ҚАЗІРГІ БАСПА ІСІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН ӨНЕРІ

**Қоңыр Мухатаева,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер
кафедрасының доценті, ф.ғ.к.**

ОТАНДЫҚ АҚПАРАТ САЛАСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КІТАП ПАЛАТАСЫ

Еліміз егемендікке қол жеткізген соң, ұлттық кітап ісінің дамуында жаңа кезең басталды. Қазақ кітабы жаңа Қазақстанның қалыптасуы мен дамуына үлкен үлес қосты. Жаңа кезеңде баспалар жекеменшікке өтіп, репертуар қалыптастыруда еркін жолға түсті, бір сөзбен айтқанда демократиялық бағытта дамыды. Жетістіктер мен біраз кемшіліктерді айта отырсақта, жалпы баспа ісінің дамуын ТМД елдерімен салыстыра зерттесек, біз де көштен қалмай келе жатқанымызды көруге болады. Кітап басылымы жағынан Ресей, Украина, Беларусь мемлекеттерінен кейін келсек, мерзімді басылым жағынан үшінші қатарға орналасып қалатын жылдарымыз бар екен [1]. Бүгінгі күнде Қазақстанда кітап шығаруды жетілдіруде жаңа ереже қабылданатыны туралы талқылаулар болып жатыр. Ол, әрине заман талабы, қоғамға қызмет ететін кітап әркез даму, іздену жолында болуы керек. Қандай нәтижелер беретіні, әрине келешек көрсетеді. Ендігі айтайын деп отырғанымыз қай заманда болса да, баспа және ақпараттық қызметтер саласының ғылыми орталығы болып келе жатқан, Мемлекеттік Баспасөз мұрағатын сақтап отырған Қазақстан Республикасының Ұлттық мемлекеттік кітап палатасы мен баспалар арасындағы байланыс, ақпарат саласын, баспа ісін дамытудағы Кітап палатасының рөлі туралы болмақ.

Республикада баспа ісімен айналысатын барлық мекемелер, баспалар Ұлттық мемлекеттік кітап палатасымен тығыз қарым-қатынаста еңбек етіп келеді. Барлық баспа ісімен айналысатын мекемелер Кітап палатасында басылымдарына халықаралық стандартты тіркеу нөмірін алу үшін тіркеледі, әр баспаға халықаралық код белгіленіп, баспамен жұмыс істелінеді. 2022 жылғы Кітап палатасының базасында тұрған мәлімет бойынша Қазақстанда 240 баспа және баспа ісімен айналысатын мекемелер тіркелген.

Оның ішінде дәстүрлі (101), ЖОО баспалары (50), баспаханалар мен полиграфиялық кәсіпорындар баспалары (25), мемлекеттік мекемелердің баспалары (9), ғылыми-зерттеу мекемелерінің баспалары (15), қоғамдық ұйымдар мен қайырымдылық қор баспалары (4) және т.б. түрлері бойынша жіктелінеді.

Қазақстан Республикасы баспасөзі 2022 жыл: статистикалық жинағының мәліметі бойынша 2022 жылы таралымы 10 млн 037 мың 790 дананы құрайтын 4044 кітап және кітапшалар атауы тіркелген. 2022 жылы Кітап палатасына кітап өнімдерімен қатар, баспа өнімдерінің басқа да түрлері келіп түскен: 328 атаулы журнал басылымдары (2399 нөмір). Шыққан журналдар санын 2021 жылмен салыстырғанда 66 атауға (-5,9 %) кеміген, номері 329 санға азайған. Себебі кейбір журналдар әртүрлі себептермен жабылып қалған, кейбірі ғаламторлық сайт ашып алған, сол себептен журнал таралымы азайған. 577 атаулы газет басылымдары (29 219 нөмір), 80 атаулы бейнелеу өнері басылымдары, 30 атаулы ноталық басылымдар, 44 атаулы картографиялық басылымдардың міндетті даналары келіп түскен екен [2].

Мына төмендегі кестеден соңғы екі жылдағы баспа өнімдерінің Кітап палатасына келіп түскен міндетті даналары бойынша берілген мәліметімен таныса отырып, аздаған өзгерістер болып тұратынын көруге болады.

2022, 2021 жылдары шыққан баспа өнімдері

МЕРЗІМСІЗ БАСЫЛЫМДАР						
Басылым түрі	Басылым саны		Таралымы мың дана		Көлемі (мың)	
	2022	2021	2022	2021	2022	2021
Кітаптар мен кітапшалар	4044	5197	10037,36	12561,66	93035,61	111962,87 баспа өнімдерінің даму бағытын
Оның ішінде: Электрондық кітап	342	91	381,43	32,41	-	204,58
Карталар	44	32	73,00	15,16	260,50	15,24
Бейнелеу басылымдар	80	100	412,69	544,48	3536,31	5015,09
Нота басылымдары	30	42	60,58	20,75	659,85	568,63
МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАР						
	Басылым саны		Нөмірлер саны		Жылдық таралым (мың дана)	
	2022	2021	2022	2021	2022	2021
Журналдар	328	394	2399	2728	32052,72	41690,94
Газеттер	577	588	29219	29816	1319140,22	290773,14

Сондай-ақ Қазақстанда мемлекеттік тапсырыс бойынша «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы аясында «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің қолдауымен 2022 жылы 184 кітап жарық көріпті. Бұл көрсеткіш 2021 жылмен салыстырғанда 8 атауға артқан десек те, мемлекеттік тапсырыспен шығатын кітаптардың саны аз, көбейту мүмкіншілігін қарастырса құба-құп болар еді.

Міне, осылай Қазақстан баспа өнімдерінің бас есебін шығарып, библиография саласының дамуында үлесі бар осы салада жемісті еңбек етіп, баспа және баспа ісімен айналысатын мекемелермен қоян-қолтық еңбек етіп келе жатқан жетекші ұйымдардың бірі – Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік кітап палатасы.

Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік кітап палатасы дербес мекеме болып құрылған 1937 жылдан бастап, үкімет қаулысына сәйкес республикадан шығатын әрбір баспа өнімінің міндетті түрде жіберілуге тиісті тегін данасын алып отырады [3]. Себебі Кітап палатасының барлық жұмысы осы міндетті түрде тапсырылатын баспа өнімдерін (*кітап, газет, журнал, плакаттар, ноталық шығармалар т.б.*) дер кезінде жіберіліп отыруына тікелей байланысты [4]. Кітап палатасына келіп түскен баспа шығармаларына «міндетті дана» деген белгі-штамп соғылып, мемлекеттік тіркеуден өтеді. Одан әрі басылымдарды статистикалық

есепке алу, баспасөз шежіресіне енгізу, орталықтандырылған анықтама каталогтар жасау жұмысы жүргізіледі. Келіп түскен осы баспа өнімдерін қабылдап алғаннан кейін, Кітап палатасының басты жұмысының бірі – баспа шығармаларының жинақталған библиографиясын жасау.

Қазақстан баспасөз библиографиясының қолға алынуы туралы тарихқа көз салсақ, 1920 жылы 30 маусымда белгіленген библиография ісін Оқу ағарту халық комиссариатына беру туралы декреттің шығуымен байланысты болған. Осы декреттің негізінде Қазақстанның сол кездегі астанасы –Қызылордада 1927 жылы Республикалық кітап палатасы құрылады. Міне, сол кезден бастап, Кітап палатасы алғаш библиографиялық ұйымдастыру жұмысын бастаған. Бірақ жаңадан басталған Кітап палатасының жұмысына, оның маңызына мән беріп, ол кітапхана емес, қазақ баспасөзінің тарихын жасайтын мекеме деп қарамай, болашағына көз жібере қоймағандықтан болар, ол жұмысты кітапханалар атқарады деген тұжырыммен Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің 1931 жылғы 12 наурыздағы қаулысы бойынша, Республикалық кітап палатасы таратылып, оның қорындағы барлық баспасөз өнімі республикалық көпшілік кітапханасына тапсырылады. Осылайша жаңадан ғана жүйелі түрде жұмысын бастап келе жатқан библиография саласы өз жұмысын тоқтатады. «Библиография – бұл таңғажайып қызмет саласы: ол абсолютті дәлдікке, эрудицияға және барлық мағынада тиянақтылыққа тәрбиелейді. Онсыз әдебиеттану, өнертану, тіл білімі, тарих ғылымы ғана емес, басқа да ғылым дами алмайды. Бұл бүгінгі күнде мәдениетті өсіретін топырақ» деген анықтама бере отырып, көрнекті кітаптанушы ғалым Д.С.Лихачев библиографиясы дамымаған ел білім мен ғылымнан мақұрым қалатынын ескерткен. Барша ғылымның бастауында библиография ғылымы тұр. Ал қазақ баспасөзінің тарихын жасайтын библиография жүргізілмесе, оның тарихы да жасалмайтыны сөзсіз. Есептеу-тіркеу библиографиясы тек Одақ көлемінде ғана жүргізілді. Бүкілодақтық кітап палатасы, әрине Қазақстанда шыққан орыс кітаптарының ғана есебін жүргізді. Ал қазақ баспасөз өнімдерінің есебі жүргізілмей, нақты деректер болмаған. Баспасөз өнімдері реттелмеген, жіктелмеген, есебі де шығарылмаған. Соған көзі жеткен басқару мекемелері «Библиография – кез келген ғылымның әліппесі. Онсыз ешбір ғылыми жұмыс мүмкін емес...» деген белгілі кітаптанушы В.И. Межовтың да қағидасын еске ала отырып, Кітап палатасын қайта ұйымдастыруға мәжбүр болған.

Сол себепті 1937 жылы 19 шілдеде Қазақстан Орталық Атқару комитеті мен Қазақстан Халық комиссарлары советінің бірігіп қабылдаған қаулысына сәйкес Республикалық кітап палатасы қайта құрылды. 1938 жылы Қазақстан Халық комиссарлар советі «Республикалық кітап палатасы туралы ережені» бекітеді. Осы ережеге сәйкес Кітап палатасы өз жұмысын қайта жандандыра бастайды. 1927 жылғы құжаттар табылмағандықтан, Кітап палатасының құрылған күні 1937 жылғы 19 шілде болып айтылып жүр.

Бүгінгі күнде қазақ библиографиясының дамуын, өсуін біздің Кітап палатасымен байланыстырып, Кітап палатасынан бөліп қарау мүмкін емес болғандықтан, біздің әдебиеттану ғылымында кенжелеу дамып келе жатқан библиография ғылымы саласының кемшіліктері болсын, жетістіктері болсын, ол Кітап палатасына да әркез ортақ болып саналады.

Негізі, библиография ескі грек сөзінен шыққан. «Кітап жазу» деген мағынаны білдіреді, «библион» – кітап, «графо» – жазамын. Б.з.д. V ғасырда Грекияда кітапты көшіріп жазатын адамдарды библиографтар деп атаған. Ерте заманнан библиограф мамандығы жоғары бағаланып, құрметті мамандық ретінде есептелген, себебі кітап көшіріп жазу үлкен сауаттылықты, ұқыптылықты, сонымен бірге сәнді жазуды талап еткен. Көне ғасырлардан кейін, көп уақыт библиография термині қолданыстан шығып қалды. Тек XVII ғасырдың бірінші жартысында француз ғалымдары әдебиеттер тізімі деген сөздің орнына библиография сөзін пайдалана бастады. Келе-келе библиография көп мағыналық қырынан танылды. Міне, библиография ғылымы өте ұқыптылықты, білімділікті, жинақылықты талап ететін сала екенін оның о бастағы шығу төркінінің өзі көрсетіп тұр.

Кітап тарихын зерттеуші ғалымдарымыз Қазақстандағы баспа ісінің даму тарихы

өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарынан басталады деп зерттеп жүр. Сол жылдардан республикадағы баспа ісінің қарқынды даму кезеңі басталды. Еліміз егемендік алғаннан кейінгі жылдары да кітап атауы жылдан-жылға көбейіп, баспалар саны да өсіп келеді.

Кітап – халқымыздың мәдениеті мен дәстүрін сақтап, болашаққа жеткізуші материалдық құндылық болып табылады десек, Қазақстанда ұлттық кітап баспасын дамыту еліміз үшін әрқазір өзекті мәселе болуы керек.

Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік кітап палатасы елімізде шығарылған барлық баспа өнімдерін жинақтап, баспасөз мұрағатын құру арқылы халқымыздың рухани, мәдени құндылықтарын қалыптастыру және болашаққа жеткізу ісінде маңызды шаралар жасап отыр. Қазіргі кезде баспасөз мұрағатында 5 миллион данадан астам баспа өнімдері сақталуда. Сол келіп түскен міндетті даналар арқылы баспасөздің ғылыми библиографиясын, статистикасын жасап, баспа ісін дамытуда ұсыныстар, мемлекеттік, ғылыми-зерттеу орталықтарының сұрауы бойынша, тақырыптық, дәлелдемелік, қаламақылық анықтамалар дайындалады.

Ал енді баспасөз библиографиясы қалай жіктеліп жасалады, қандай дайындық жолдарынан өтеді десек, Қабылдау және бақылау бөліміне келіп түскен міндетті даналар мемлекеттік тіркеуден өткеннен кейін «Статистика» бөліміне өтеді. Ол бөлімде бар баспасөз өнімдерінің статистикалық мәліметтері алынып, жыл аяғында «Қазақстан Республикасының баспасөзінің статистикасы» көрсеткіші шығарылады.[2]. Статистикалық мәліметтерден өткеннен кейін баспасөз өнімдерінің міндетті даналары Мемлекеттік библиография бөліміне түседі. Ол бөлімдерде орыс және қазақ тілінде сұрыпталып, ғылыми библиографиясы жасалады. Республика бойынша шыққан кітаптар, кітапшалар (*республиканың тапсырысымен шетелде шыққан кітаптар да осында*) ай сайын екі тілде «Кітап шежіресі» және «Книжная летопись» деген атпен шығады [5]. Журналдарда, мерзімді шығатын басқа да жинақтарда жарияланған мақалалар көрсеткіші, қазақ, орыс тілінде ай сайын «Журнал мақалаларының шежіресі» – «Летопись журнальных статей», газеттерде жарияланған мақалалар көрсеткіші ай сайын екі тілде «Газет мақалаларының шежіресі» – «Летопись газетных статей» деген атаулармен шығып, республика кітапханаларына таратылады[6]. «Рецензиялар көрсеткіші» – жалпы республикадағы баспасөзде жарияланған рецензиялардың көрсеткіші жылына бір рет шығарылып тұрады. «Қазақстан Республикасының мерзімді және жалғаспалы басылымдар» шежіресінен оқырман республикадағы барлық мерзімді басылымдардың тізімімен таныса алады. Қазақстан туралы «Қазақстаника» көрсеткіші – әр тоқсан сайын шығатын ақпараттық басылым. «Қазақстан Республикасының кітап жылнамасы» көрсеткішіне ай сайын шығып тұрған «Кітап шежіресінен» алынып, жинақталады[7]. «Бейнелеу өнері, нота және картографиялар жылнамасы» да жылына бір рет шығарылады.

Сондай-ақ барлық келіп түскен кітаптардың, журнал, газет мақалаларының, сонымен бірге Қазақстан туралы шет елдерде шыққан мақалалардың картотекалары Анықтама-барлау бөлімінде жинақталып, осы бөлімде орталықтандырылған баспасөз каталогі жұмысы ұйымдастырылады. Барлық бөлімнен библиографиялық өңдеулерден өткен соң, міндетті даналар мұрағат қорына өтіп, мәңгілік сақталуы үшін Қазақстан Республикасының баспасөзінің бас мұрағат қорына жинақталады.

Баспа ісімен айналысатын мекемелер «Міндетті дана деген не, ол неге Кітап палатасына тегін жіберілуі тиіс?» деген сұрақ туса, мұны міндетті түрде білуге тиісті және сол міндетті даналардан осылайша баспасөз библиографиясы дайындалатынын да айтып өткен жөн.

Жыл сайынғы Кітап палатасы шығаратын статистикалық мәліметтерге жүгінсек, Қазақстандағы баспа жүйесі жақсы қарқынмен дамып келе жатқанын көреміз. Кейінгі жылдары тек қана Астана мен Алматыда ғана емес, Қазақстанның аймақтардағы қалаларында да жақсы баспалар жұмыс атқарып, сапалы кітаптар шығарылуда. Барлық аймақтағы баспалар да Кітап палатасымен тығыз шығармашылық байланыс жасап, міндетті даналарын үнемі жіберіп тұрады.

Баспа ісімен айналысатын әр мекеме, мейлі ол қандай меншік түрінде екендігінде қарамастан, әрбір шығарған басылымының тегін міндетті даналарын мәңгілікке сақталуына, баспасөз шежірелеріне шығуына, кейін мұрағат қорынан табылуына қызығушылық танытса, ең соңында өзінің атқарып отырған ісінің жемісін көріп, оқырманға жетуін ойласа, баспасөз өнімдерінің міндетті даналарын Кітап палатасына уақытылы жіберіп отыруы керек.

Ұлттық мемлекеттік кітап палатасы жылына 55-65 мың дана баспасөз өнімдерінің міндетті даналарын қабылдайды. Қазақстан Республикасының ғылыми библиографиясын, статистикасын, бас мұрағатын жинайтын бірден-бір ғылыми мемлекеттік мекеме болуы себепті де Кітап палатасы Қазақстаннан шығатын барлық баспа өнімін жинауға және сол рухани байлығымызды мәңгілікке сақтауға міндетті.

Кітап палатасы Қазақстан Республикасынан шығатын барлық баспа өнімдерін реттейтін мемлекетаралық стандарттар мен ұлттық стандарттардың талаптарына сай баспасөз өнімдерін бақылап отыратын да мемлекеттік мекеме болып саналады. Келіп түскен барлық баспа өнімдері стандарттар бойынша тексеріліп, сын-ескертпелері болса, дер кезінде басылым иелеріне хабарланып отырады.

Сонымен бірге Ұлттық мемлекеттік кітап палатасының Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1993 жылғы 6 сәуірдегі №270 Қаулысына сәйкес үш халықаралық орталыққа мүше болып еніп, халықаралық деңгейде қарым-қатынастар жүргізеді. Олар ISBN (International book system number) орталығы – Лондонда, ISSN (International standart serial numbering) орталығы – Парижде, ISMN (International Standard Music Number) орталығы – Берлинде. Осы Қаулымен Қазақстан Республикалық мемлекеттік кітап палатасы – Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік кітап палатасы мәртебесін алды[8].

Кітап палатасына мерзімді басылымдардың міндетті даналары «Бұқаралық ақпарат құралдары» туралы заңының 16-бабы бойынша тегін келіп түседі.

Кітап басылымдары «Мәдениет туралы» заңмен реттеледі.

Әдебиеттер:

1. Печать стран СНГ в цифрах / под общ.ред. Ж. Сейдуманова.– Алматы, 2018. – 50 с.
2. Қазақстан Республикасы баспасөзі 2022 жыл: статистикалық жинақ = Печать Республики Казахстан 2022 год: статистический сборник / жауапты шығарушы Г.К. Искендинова; құраст.: А.С. Қаскенова, М.А. Төлеубек. – Алматы: Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік Кітап палатасы, 2023. – 84 б.
3. Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» Заңы, 15 желтоқсан 2006 г. № 207–III.21
4. Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңы, 23 шілде 1999 ж. № 451-1.
5. Кітап шежіресі: Қазақстан Республикасының мемлекеттік библиографиялық көрсеткіші. Ай сайын шығады. –Алматы: Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік Кітап палатасы, 2023.– 45 б.
6. Газет мақалаларының шежіресі: Қазақстан Республикасының мемлекеттік библиографиялық көрсеткіші. Ай сайын шығады. –Алматы : Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік Кітап палатасы, 2023.– 60 б.
7. Қазақстан Республикасының кітап жылнамасы: мемлекеттік библиографиялық көрсеткіші. –Алматы: Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік Кітап палатасы, 2022.– 578 б.
8. Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1993 жылғы 6 сәуірдегі № 270 Қаулысы.
9. Плотникова И. Ю. Основы современной издательской деятельности: учебник /И. Ю. Плотникова, О. В. Климова; М-во науки и высшего образования РФ. – Екатеринбург: Изд-во Урал.ун-та, 2021. – 208 с.

**Назкен Жансерікова,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер
кафедрасының оқытушысы**

ТЕЛЕВИЗИЯ – ТӘРБИЕ ТЫНЫСЫ

Тәуелсіздіктің бұғанасын бекітіп, елдікті нығайтуға атсалысу – тележурналистиканың тікелей міндеті. Биліктің талабы мен халықтың тілегі бір арнада тоғысқан кезеңде, мемлекет мүддесі мен көрермен мүддесі де жақындаса түсіп отыр. Сөйтіп, қоғам сан алуан пікірлер тоғысы мен ой-идея еркіндігіне бет бұрғанда қазақ тележурналистикасы да осы бағытта алдыңғы шепке шығу қажеттігі айқындалды. Сан миллиондаған көрерменнің ғасырлар бойына қалыптасқан кеңестік түсінік пен ұғым идеясынан бірден арылуы да бірер жылдардың еншісіне сия қоймайды. Оған ондаған жылдар бойына сана-сезімі мен ойлау процесін демократияға қарай ойыстыруға оңтайлы тетік тапқан, дарынды, тегеурінді, аудиторияны сендіре әрі айтқанына ұйыта білетін талантты жүргізушілер шоғыры керек [1].

Қазіргі қазақ тележурналистикасының көпшілік бағдарламаларында ұқсастық пен қайталанулар орын алса да, оның мазмұндық-идеялық бағыты ұлттың бет-бейнесін танытып отырды. Телевизияның құрылу, қалыптасу, даму жолында кемшіліктер де, жетістіктер де молынан болды. Ол әр жылдардағы бағдарламаларда айқын көрініп, сараланып отырды. Алайда отандық тележурналистиканың қалыптасу кезеңіндегі телешығармашылықтағы кемшіліктер ретінде мыналар атап көрсетіледі:

- телехабарлардағы идея мен ойдың таяздығы;
- көріністік қатарлардың сүреңсіздігі;
- кейіпкер дүниесін ашудағы сценарий авторларының әлсіздігі;
- қажетті техникалық құралдардың болмауы;
- кәсіби журналист мамандардың аздығы.

Дегенмен, телехабарлардың тиімді тұстары қатарында:

- телепублицистердің бірте-бірте ізденіске түсуі;
- шығармашылық ұжымның қалыптаса бастауы;
- хабарларды түрлендіру мен жанрларды іздестіру;
- жиынтық хабарлардың пайда болуы секілділерді атап көрсетуге болады [2, 43-б.].

Телевизия – уақытпен бірге дамып, елмен бірге өзгеріп, қоғаммен тығыз бірлікте қанатын жая түсті. Жастық жалынды хабарлар тобы да экранға шықты. Қазақ телевизиясының көркемдік жағын басқарған С. Шәріпов Қазақ телевизиясының он жылдық табысын таразылай отырып, оның негізгі қызметін де айқын көрсетті [2].

Теледидардың басты мақсаты – аудиторияға ақпарат тарату, идеологиялық тәрбие мен насихат жұмысын жүргізу, саяси-мәдени, экономикалық саладағы хабарлар көлемін өсіру. Ақпараттық және өзге де саладағы хабарлар қатаң саяси сүзгіден өтіп, сюжетте де тәрбиелілікті көрсету талап етілді. Журналистер қауымы ақпараттың оқиғалығына баса назар аударып, республиканың халық және ауылшаруашылығы, еңбек ерлері мен мәдениет қайраткерлерін, партияның қаулы-қарарларына орай жоспарын орындаған ұжымдар мен еңбек озаттарын арқау етуі – өз шығармаларының жанрлық әрі пішіндік, мәтіндік өзгеше сипатынан көрінеді.

ҚР Мәдениет қайраткері, журналист Қуандық Шамахайұлының пікіріне сүйенсек, ақпараттық технология жоғары деңгейде дамыған қоғамда «Mass Media» және «Mass

communication» деген атаулардың тұрақты қолданылуы кездейсоқтық емес. Қазіргі күні әлем журналистикасының дамуын айқындайтын негізгі 4 фактор анықталған:

1. Жаһандану немесе глобализация (*ықпалды қызмет атқарушысы: жаңа ақпараттық технология, интернет журналистикасы, ақпараттық қатынастың жаңа құралдары мен бағыттары*);

2. Бұқарасыздандыру немесе демассовизация (*дәстүрлі БАҚ-тың ақпарат қабылдаушылары азайып, олардың түрлі топтарға бөлінуі, аудитория үшін таңдау жасау мүмкіндіктері кеңейгендіктен ақпарат қабылдаушыларды мақсаттарына қарай анықтау мүмкін болмауда*);

3. Орталықтандырылу немесе конгломерация (*БАҚ-тардың бір қолға шоғырлануы қарқын алып, бір ақпарат бірнеше арна арқылы көпке тарайтын болды*);

Қазіргі кездегі қазақ медиа жүйесінде жоғарыда аталған бағыттар белгілі деңгейде көрініс тауып отыр. Қай жағынан қарқынды өрістеу бағыты байқалып отырғанын анық аңғаруға болады. Олардың әрбіріне жеке-жеке тоқталайық:

Жаһандану үрдісі қазақ журналистикасында қалай көрініс тауып отыр? Бүгінде бізде БАҚ тек сан жағынан ғана өсіп отырған жоқ. Ақпарат құралдарының жаңаша түрлері де пайда болуда. Атап айтсақ, онлайн баспасөз, кабельдік телевизия, қысқа толқынды радио, смартфон немесе ұялы байланыстар арқылы ақпарат тарату, мобайлдық ақпарат қабылдауға мүмкіндік туып отыр.

Әрине, телеарналарымызда білікті мамандар да, солардың қолымен жасалған жақсы бағдарламалар мен хабарлар кеше де болған, бүгін де бар. Мәселен, қазақ қоғамындағы түрлі түйінді мәселелерді уақытында көтеріп, қоғамдық санаға қозғау салған Сағат Әшімбаевтың «Қарыз бен парыз» бағдарламасы, Жәнібек Кәрменовтің Ақселеу Сейдімбекпен бірге жүргізген халық әншілері мен әншілік дәстүр жайындағы хабарлары, беріректегі Қасым Аманжоловтың «Шынның жүзі» сияқты көптеген бағдарламалар көпшіліктің бүгінге дейін есінен кетпейді. Ел есінде қалатын осындай жақсы бағдарламалар қатарына көрермендерге бірден жол тапқан «Хабар» телеарнасынан көрсетілген марқұм Әшірбек Сығай жүргізген «Жансарайды» қосуға болады. «Қазақстан» телеарнасындағы Бейсен Құранбектің «Айтуға оңай» ток-шоуы – қоғамдағы өзекті мәселелерді қозғайтын ойлы бағдарламалардың бірі болды. Онда хабар жүргізушісінің үздіксіз ізденісін байқауға болады. «КТК» телеарнасындағы Жадыра Сейдеш жүргізетін «Жүрекжарды» авторлық бағдарламасының да тағылымдық мәні бар, «Астана» телеарнасындағы Әйгерім Сейфолла жүргізген «Сырласу» бастапқыда тәп-тәуір бағдарлама болды, кейінгі кезде жұртшылыққа айтары аз, әңгімелері біркелкі бола бастаған соң, оның да мәні кете бастады. Мұндай тәуір бағдарламалар бұлармен ғана шектелмейді. Дегенмен, қазір тұшынып көретін дүниелер сиреп кеткендіктен, теледидарды көп көрмейтін болдық. Негізінен жаңалықтарды, уақыт болып жатса, ғылыми-танымдық, талдамалық хабарларды, спорт жарыстарын көреміз. Теледидарға аз қарағанның өзінде телеарна тіліндегі кемшіліктер көзімізге көп шалынатын болып жүр. Бұл сөз болмай жүрген де мәселе емес. Телеарналар тілі жөнінде үздіксіз, жүйелі түрде жазып жүргендердің бірі – қаламгер Мырзан Кенжебай. Ол телеарна тілін арқау еткен «Телеарналар қазақ тілінің берекесін кетіруде» (aba1.kz), «Қазақ телевизиясы мазақханаға айналды» [23], «Телеарналар ұлттығымыздың айнасы болуы керек» [24], «Тілбұзар телеарналарға қашан тоқтау саламыз?» [25] деген мақалалар тізбегін жазды. Е.Жұматайдың «Шөпті де, шөңгені де әңгіме еткен тележурналистика кәсіби мамандарға зәру» [26]. Басқа да көптеген мақалалар жазылды. Тыңдар құлақ болса, айтылудай-ақ айтылып жатыр. «Нәтиже шықпаған соң, айтқаннан, жазғаннан не пайда?», «Басқалар жазып жатыр ғой» деп қарап отырмай, телетілдің бетін бері қаратуға қолымыздан келгенше атсалысу, мәселе көтеріп жүргендерге үн қосу қазақ тілінің қолданысына немқұрайды қарай алмайтын баршамыздың міндетіміз болғандықтан, біз де қолға қалам алып отырмыз.

2015 жылғы 16 қараша күні түс кезінде «Қазақстан» телеарнасынан «Бірге таңдаймыз!» хабарын көрдік. Хабарда әсіп пісіру, байпақ тоқу, түрлі-түсті жұмыртқа қуыру және «тай-бо» биі көрсетілді. Жұртшылыққа керек, пайдалы кеңестер беретін жақсы-ақ бағдарлама. Бұл тележурналды жүргізуші Нұрбигүл Егізованың өз хабарын қызықты, тартымды өткізуге деген жақсы ниеті, ынтасы, ізденімпаздығы да аңғарылып тұр. Алайда бағдарламасының сапасы арта түсу үшін тележурналистің тіліне де біршама мән бергені абзал. Біз қараған жарты сағаттан астам уақыт көлемінде хабар жүргізушісі «ардақты ағайын» сөз тіркесін 9 рет айтты. Ағайын, ел-жұртты ардақтағаны дұрыс қой. Алайда қаратпа сөзді қайта-қайта айта берген дұрыс емес. Оны хабардың басында не аяғында айтса жеткілікті еді. «Ағуыз», «дәмді ғылып» (*Нұрғұл ханым дәмді қылып...қуырдақ дайындап жатыр.13.01.16*) десе, сөзді анық айтпай қаламын деп ойлай ма, телехабар жүргізушісі «ақуыз» сөзі мен «дәмді қылып» тіркесіндегі «қ» әрпін барынша анық айтуға тырысты. «Осы ретте, тағы бір хабарласқан көрерменіміз бар екен, тыңдап көрейік», «Осы ретте мен бір ақпарат айта кетейін», «Хабарласқан көрерменіміз бар екен, тыңдап көрейік, осы ретте» деп орыс тіліндегі «в этой связи»-дің көшірмесін қайталай беруі де қазақ сөйлемінің әрін қашырып тұр.

Оның сөз арасында «Ардақты ағайын, біз тікелей эфирде» дегені – «Мы в прямом эфире» деген орыс сөйлемінің айна-қатесіз көшірмесі. Телехабар жүргізушісі «жаңағыдай» сөзін де жиі қайталады. Бұл да көруші мен тыңдаушыға жағымды әсер етпейді. Хабарға қатысқан байпақ тігушіге телехабар жүргізушісі «кетпей ме?» деу орнына, «Мына жері сөгітіліп кетпейді ме?» деп, «-ді» қосымшасын орынсыз, артық жалғады. Жұмыртқадан жасалған қоспаны бетке жағуға кеңес бере отырып, ол «Қатты көзге жақындатпаңыз» деп, сөздердің орын тәртібін бұзып қолданды. «Қатты көз» деген қандай көз? Қазақтың тілі мен әдебиетінде жиі ұшырасатын «нәркес көз», «бота көз», «мөлдір көз», «қой көз», «қысық көз», «балық көз», «шүңірек көз», «бадырақ көз», «нұрсыз көз» сияқты тұрақты, еркін тіркестерді тізіп айта беруге болады. Ал «қатты көз» – байқаусызда жасалған жаңа тіркес. Бірақ жаңаның ішіндегі сәтті жасалғаны деуге келмейді. Телехабарды жүргізушінің айтпағы «қатты көз», «жұмсақ көз» сынды көз түрлері емес, «көзіңізге тым жақындатпаңыз» деу болатын. Байқап-байқап сөйлесек, сөздерді орнымен пайдаланбау осындай сәтсіз «жаңалықтар» ашқызады. Хабарда көрсетілген таэквондо, бокс, аэробика мен би қимылдарының қоспасы саналатын «Тай-бо» туралы айта келіп, хабар жүргізуші «Жынданып тұрған кезде...» деген сөзді екі-үш рет қолданды. Бүкіл ел қарап отырған хабарда «жындануды» қоя тұрып, «ашуланғанда», «ашуланған кезде» десе, әдептен озбаған болар еді. 2015 жылғы 25 қараша күнгі эфирге шыққан хабарында тележүргізуші «Мен ойлап тұрмын, кішкентай бөпе қалай хабарласып тұр деп», «Менің бетім де құрғақтау болып келеді» деген орыс сөйлемінің үлгісіне салып пішілген «қазақшаларын» көпшілікке ұсынып жатты.

«Түнгі студияда – Нұрлан Қоянбаев» авторлық бағдарламасында студия қонағы әнші Шахизадаға осы бағдарламаның авторы «Сіз әжека болдыңыз ғой», «...Боровоеға барады» (25.11.2015) деді. Н. Қоянбаев қазақ тілінде жүретін хабарда қазақ сөзін будандастырмай, қазақтың жер атауын орысшалап, тілді шұбарламай «...әже болдыңыз», «жап-жас әже атандыңыз», «...Бурабайға барады» деп сөйлесем, сөзін өзі секілді қойыртпақтап сөйлейтіндер түсінбей қалады дей ме екен? Әлде, өзінің қалай сөйлеп тұрғанына есеп бермей ме? Биылғы жылдың 12 қаңтар күнгі шығарылымында да ол студия қонағы «крутой Кентал» екеуі «крутой» сөзін бірнеше рет қайталады. «Крыша», «крутой», «предки», «прикол» сияқты қазақ жастарының тіліндегі көптеген сленг, жаргон сөздерден арыла алмай жүргенде, еліміздің жалғыз қазақтілді Ұлттық телеарнасынан Н. Қоянбаевтың «крутойды» насихаттап, оны көпшіліктің санасына сіңіруге атсалысып жатқанын қалай түсінеміз? Бізде түнгі студияның жүргізушісін заманауи, тапқыр, көңілді тележурналист санайтын жастар аз емес. Ересектер арасында оны арзан әзілге құмар, тілді шұбарлап сөйлейтін сайқымазақ жүргізуші деп, бағдарламасын қарауға құмар еместерді көбірек кездестіруге болады. Осылардың алғашқылары мұны сүйікті жүргізушіміз Қоянбаевтың өзі айтты деп оның «әжека», «крутой», «Боровое» сияқты сөздерін жаппай

қолданып жатса, кімге өкпелейміз? Тілбұзарлыққа жол беру деген осы емес пе?!

Тілімізде әр аймақтың, ауданның, тіпті кейбір шағын ауылдың көлемінде ғана қолданылатын жергілікті ерекшеліктер бар. Әдеби тілді жетік меңгерген кез келген білімді азамат ел алдына шыққанда, жұртшылыққа арнап жазғанда немесе сөйлегенде өз ауылында ғана кездесетін ондай сөздерді қолданбайды. Ол әдеби тіл нормасын сақтамау, сөйлеу әдебін бұзу болып саналады. Қазақстанның әр түкпірінен шыққан тележурналистің әрқайсысы эфирден «өлә-ә!», «жүдә», «не зат?», «қасқа-а», «әгүршік», «бедіре», «қойсай», «жүрсей» деп өз ауылында ғана жұмсалатын сөздерді қосып сөйлеп отырғанын елестетіңізші! Бүйте берсек, онсыз да берекесі қашып тұрған телетіліміздің одан әрі тоз-тозы шықпай ма?

Ал енді «прикол ұстап қоямыз ещә» деген бір-ақ ауыз сөзінде «прикол» жаргоны мен «ешә» деген орыс сөзін қыстырып сөйлеуі – сахна мәдениетіне де, сөйлеу мәдениетіне де мән бермеудің нақты көрінісі. Бұл оның тілді шұбарлап сөйлейтіндерді мінеп, мысалға алып отырған мақсатты қолданысы емес. Әзілкештің өз сөзінен алынып отыр. Танымалдығы жағынан Тұрсынбек ешкімнен кем емес. Әсіресе, жастар арасында оның әзілдеріне әуес, тапқырлығына тәнті болып жүргендер аз дей алмаймыз. Сондай көрермен мен тыңдаушылардың елеулі бөлігі өздерінің сүйікті әзілкешінің айтқанын сән көріп, үлгі тұтады. Солай сөйлеуге тырысады. Сол себептен де Тұрсынбек сияқты эфирден ойып орын алып, қолына көпшіліктің санасына ықпал ету тетігі беріліп отырған тележүргізушілер әр сөзіне абай болғаны абзал. Бағдарламамның рейтингін өсірем, көптің көңілін көтерем, күлдірем деп жүріп, жұрттың тілін бүлдіріп алмай ма?!

Дәл қазіргі кезде қазақ телеарналарына байланысты екі теріс тенденцияны байқауға болады. Біріншісі, кез келген телеарнаны алып қарасаңыз, қос тілділікті нормаға айналдырып алған. Екі жүргізушінің бірі – орысша, бірі – қазақша сөйлейді. Мұны – қоғамдық санада билингвизмді заңдастыру дейді. Қостілділікті қалыпты дүние секілді телеарналар арқылы арнайы насихаттап отыр. Екіншісі, телеарналар түгелдей шоуға көшіп кеткен. Оның бәрі Еуропа мен Американың шоуларының негізінде жасалады. Ұлттық шоу жасап жатқан телеарнаны тағы көрмейсіз. Қоғамның саяси-экономикалық, басқа да күрделі мәселелерін талқылайтын қандай да болмасын хабарлар жоқ.

2015 жылға дейін отандық телеарналар сандық форматта хабар таратуы тиіс. Өйткені 9 желтоқсанда телевизияға қатысты заңға өзгерістер енгізілді. Біз өз кабельдік жүйемізге Қазақстандық «24 kz», «Қазақ ТВ», «Білім» арналарын қосу арқылы, өз еліміздің ұлттық құндылықтарын насихаттайтын бағдарламалар желісімен ерекшеленеміз.

Телерадио хабарларын тарату туралы заңдағы өзгерістерге сәйкес кабельдік телеведение отандық арналардың хабарларын таратуға міндетті. Оған қазақстандық 14 телеарна кіріп отыр.

Сайқымазақтың ушыққаны соншалықты, енді «Хабар» арнасында «Пәленшеевтер», НТК-да тағы бірдеңе деген комедия мен сатираға үш қайнаса сорпасы қосылмайтын «комедиялар» қосылыпты. Арзанқол, мағынасыз, іші қуыс идеологиямен ауызданған жастардан ертең кім өсіп шығады? Олар ұлттық, мемлекеттік құндылықтарды әлемдік деңгейде насихаттап, қорғай ала ма? Ендеше, мына екпінімізбен – сайқымазақ пен бос қылжақты бірте-бірте ұлттық мәдениетімізге айналдырып жатқан жоқпыз ба? Бұның барлығының қазақ халқына зияны болмаса, пайдасы жоқ. Демек, телеарналардың бүгінгі сиқын жөнге салу үшін, билікте қазақтілді буын қалыптасуы керек.

Теледидар – бүгінгі өміріміздің, қоғамымыздың айнасы. Алайда қазақстандық телеарналардың көшбасшысы болып отырған «Қазақстан» ұлттық теледидары бүгінгі құбылысымызды өз бояуымен көрсетіп отыр ма? Амал не, тек бетінен ғана қалқып өте шығады. Күн сайын сан бағытта көрсетіліп жатқан телехабарларға тереңдік, байыптылық, жүйелілік жетіспейді. Ел аумағында бәрі де ойдағыдай, бәрі де экономикалық дағдарыстан шығар жолды тек үкіметтік бағдарлама деп түсінетіндей етіп көрсетіп, сондай көзқарасты қалыптастырғысы келеді. Проблемалық деген телехабарлардың өзегінде әлеуметтік зерттеу, саралап зерделеу жағы ақсаулы. Демек, хабарларда көрерменге жылтыр сөз бен жалаң

көріністер ғана көрсетіліп, жауырды жаба тоқу байқалуда. Өзіндік бағыт-бағдары мен айтары бар экономистер, философтар, саясаттанушылар, депутаттар сөз алып, өз ойларын ашық ортаға салып жатса, мұнан хабардың тақырыбы ашылып, мән-мазмұны байымас па?! Кеңестік тоталитарлық кезеңдегідей тақырыпты тарылтып, көпке белгілі жәйтті қайталаудан әріге аспайтын сұхбат әңгімелердің кімге керегі бар?! Қалың көрерменді елең еткізіп, саликалы ойларға жетелер хабарлар аса сирек. Демек, күн сайын сан-салалы бағыттағы телеарналардағы сағаттап берілетін ақпараттар ағынынан аларың шамалы. Бүгінгідей аса қымбат уақытты әр минуты табыс-бизнеске айналып отырғанда соның бәрін ерінбей-жалықпай көрер адам табыла қояр ма?!

Қай кезеңде де экрандағы хабар неғұрлым жедел әрі қысқалығымен ұтады. Ол көрерменге оқиганың ізін ала жетіп жатса, қане?! Бұл орайда отандық телеарналарға Ресей телеарналарының жаңалықтарын еріксіз үлгі етуге тура келеді. Қандай ғажап, әрі қысқа, әрі нұсқа. Хабарлары тартымды әрі сонылығымен ғана емес, көптің көкейіндегі ойды жеткізуімен құнды. Бүгінде елдегі демократияның өрістілігі мен өміршендігін де ақпараттың саналуандығы әрі шыншылдығымен бағалайтын заман. Демек, ақпарат неғұрлым мол әрі жан-жақты, шыншыл әрі мөлдір болған сайын, демократияның өркен жаюы да жеделдей түседі. Бірақ ақпарат соншалықты көп екен деп, оны елдің беделін түсіруге, ұлттар арасындағы татулыққа сына қағуға, біреуді орынсыз даттауға не асыра мақтауға, жөн-жосықсыз насихат құралына айналдыруға тағы болмайды. Сондықтан бүгінгі таңда отандық қай журналист болмасын, еліміздегі қоғамдық келісімнің бұзылмауын, саяси тұрақтылықтың беки түскенін қалайды. Олардың әрбірі тәуелсіздігіміздің қадір-қасиетін өскелең ұрпақ санасына сіңірудің қаншалықты маңызды екенін түсінеді. Елдегі әлеуметтік-экономикалық реформалар барысын журналистер қауымы барынша талдап, күнгейі мен көлеңкелі жағын қатар көрсетіп отырулары тиіс-ті. Соған орай, қоғамдағы әрбір өзгерісті қалт жібермей, ұдайы ортасында жүретін журналистер белсенділігі биіктемесе, еш уақыт төмендемек емес [34, 325-326 бб.].

Менің айтпағым, біздің отандық телебағдарламаларымыз мүлдем аз. Халықтың жағдайына үңілетін, болмаса ұрпаққа жаңа дүние үйрететін бағдарламаларымыз жоқтың қасы. Еріншекпіз, қайталағанды ұнатамыз, Ресейдің қанша бағдарламасын қазақ тіліне аударып көрсетіп жатырмыз. Әрине, ол жастарымызға қызық емес. «Мың бір мақал», «Ұят болмасын», «Ақжүніс» деген ұлттық санаға сай бағдарламалар неге жойылып кетті? Жастарымызды сегіз қырлы, бір сырлы етіп өсіретін дүние болуы керек. Еліміздің қай бағдарламасын көрсеңде, тек өнер жұлдыздарынан құралады. Бір-бірлерімен сынға түсіп жарысып жатады, тіпті қарап отырып, ойға батасың. «Неге жастарымызды алға шығарып, халықпен жұмыс істемейміз? Қазақ деген атымыз болмаса, көбіміз өз ата-жұртымызды білмейміз. Жастарымыздың жеті аталарын білмейтіндері – ащы болса да шындық. Мәдениеттілікке шақырып, рухани дүние беретін, өз тарихымызға сүйенетін, этнографиялық құндылықтарымызға байыппен қарайтын, өзіміздің қазақ екенімізді танытатын, соған деген сүйіспеншілікті арттыратын патриотизмдік бірде-бір бағдарлама жоқ десем, жалған айтпаспын. Қызығып, соған қарап ұмтылыс танытатын, болмаса тәрбиелік мәні бар, адамға әсер беретін бағдарламаларымыз санасақ саусағымызға, жұмсақ жұдырығымызға жетпейді.

Егер біз, есі дұрыс ел боламыз десек, екі бағытта телеарналарымызды дайындауымыз керек. Біріншісі – қоғамдық телеарна, екіншісі – «Мәдениет» арнасы. Бұл Еуропа елдерінің саяси мәдениетте жеткен жетістігі деп ойлаймын. Осындай жолға қоғам, журналистер, ұжым болып ұмтылуымыз керек. Бәрін билік жасап береді екен деп отырсақ, онда ешнәрсе өзгермейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар. Рухани жаңғыру//«Егемен Қазақстан», №70 (29051), 2017 жылғы 12 сәуір.
2. Тұрсын Қ. Қазақ тележурналистикасы: қалыптасу, даму проблемалары. – Алматы: Білім, 2006. – 352 б.

3. Назарбаев Н.Ә. Бас редакторлармен кездесуде айтылған сөзінен // Егемен Қазақстан. – 1994, 2 тамыз.
4. Назарбаев Н.Ә. Түсінісу, үн қатысу жолын табайық // Егемен Қазақстан. – 2003. – 25 сәуір.
5. Қамзин К. Таңдамалы журналистика. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 312 б.
6. Тұрсынов Қ. Көгілдір экран құпиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 74 б.

Жанарбек Берістенов,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің профессоры.
Ш. Искалиева,
оқытушы, өнертану магистрі

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ДИЗАЙНЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Тәуелсіздіктің жылдар – Қазақстандағы жарнаманың жандану кезеңі болды. Ол қоғамның барлық салаларында демократтық реформалардың басталуымен тұспа-тұс келді. Қазақстандағы жарнама нарығы бұқаралық ақпарат құралдары нарығының қалыптасуымен бір уақытта дами бастағаны да орынды. К.М.Кантор: «Дизайн – мәдениетке тәуелді, оның қарқынының ретрансляторы сынды феномен, ал дәлірек айтатын болсақ, қоғамның бұйымдық ортасының мәдени құндылықтары санқилы. Дизайн – өзінің құрамына институцияланған ғылымды, философияны, бұқаралық мәдениет жетелеп апаратын өнерді қамтитын жүйе» деп сипаттайды[1].

Бұл жағдай, бір жағынан болып жатқан процестерді жалған етті, нарықтық жағдайда жұмыстың және БАҚ нарығының болмауы әсер етті, екінші жағынан, екі саланың да қалыптасуының бастапқы кезеңін күшейтті. Шын мәнінде, тоқсаныншы жылдардың басынан бастап жарнама да, жаңа БАҚ жүйесі де көптеген елдерге он жылдан астам уақыт қажет болатын жолдан өтті.

Қазақстандағы өндірушінің тауарларын нарықтық қатынастардың құралы ретінде оның тапшылығы жағдайында жарнамалау талап етіле алмады, сондықтан ақпараттық немесе насихаттық сипатта болды. Қазақстанда шетелдік жарнама аз орын алды.

1990–1993 жылдары Қазақстанда батыс өндірушілерінің тауарлары пайда болды. 90-жылдардың басында өздерінің ұлттық жаппай сұранысы болмаған жағдайда, Қазақстандағы жарнаманың 85-90 пайызын шетелдік ламодерлер орналастырған жағдай болды.

90-жылдардағы Қазақстандағы саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер елге белгілі бір саяси еркіндік пен экономиканы салыстырмалы түрде нарықтандыруға мүмкіндік берді, бірлескен кәсіпорындарға өздерінің дәстүрлі трансұлттық жарнама берушілерді Қазақстан нарығына тартуға мүмкіндік берді: Philip Morris және басқалары, сонымен қатар азық-түлік өнімдерінің ірі өндірушілері, басқа да жаппай сұраныс өнімдері, Қазақстан дүкендерін толтыру болды.

Алғашқы нәтижелер трансұлттық жарнама компаниялары Қазақстан нарығында жұмыс істеуге ең жақсы дайындалғанын көрсетті. Халықаралық жарнамалық топтар бастапқыда жарнамалық шығармашылық процесіне де, Қазақстандағы мамандардың осы жаңа қызмет саласындағы кәсіби жарнамалық қызметіне де жоғары баға берді. Жарнаманың бәсекеге қабілеттілігі артты, көрермендер жарнаманың ең жақсы бейнелерімен танысты.

Белгілі дизайн зерттеушісі Джордж Сантаяна: «Өз тарихын білмейтін, тек қайталайды» деп айтқандай, жаңа заман әркімді ойландырды [2,122б.].

Қазақстан нарығы жаңа жарнамалық технологияларды тез қабылдады, жарнамалық кампанияларды ақпараттық-маркетингтік қолдауды, жарнамалық аудиторияларды, мақсатты топтарды зерттеуді белсенді қолдана бастады. Осылайша, XX ғасырдың 90-жылдарында жаңа Қазақстандық жарнаманы құрудың бастапқы кезеңінде халықаралық желілік агенттіктер үлкен рөл атқарды. Олар Қазақстанның халықаралық жарнама бизнесіне тартылуына ықпал етті және оған өзінің жұмыс стилін, идеяларын, жарнамалық бизнес дәстүрлерін әкелді. 90-жылдардың соңы, 2000-жылдары логотиптер кезеңі ретінде анықталады. Басқа сериялы өнімдерге өте ұқсас өнімдерге қосылған Бренд бәсекелестік артықшылыққа айналды. Ұлттық бейнелі логотиптер өте көп пайдаланылды. Шындықтың қазіргі ғылыми идеялары, жоғарыда айтылғандай, әлемнің мифопоэтикалық бейнесінің өзектілігін қалпына келтірді, архаикалық ойлаудың кейбір ерекшеліктерін, түсінудің бейсаналық интуитивті процестерін қалпына келтірді. Сондықтан бүгінгі дизайн тілі көбінесе метафоралармен, аллегориялармен, рәміздермен және басқа да мәнерлі әдістермен қаныққан болуы таңқаларлық емес.

Жарнама қызметі мемлекет тарапынан бақыланады және реттеледі. 2003 жылы Қазақстан «Жарнама туралы Заң» қабылдады[3]. Маңдайшалар мен сыртқы безендірудің басқа элементтерінің көркемдік мәнерлілігі, олардың тиімділігі үш факторға – дизайн деңгейіне, сапалы әрлеу материалдары мен технологияларын пайдалануға, сондай-ақ сыртқы жарнама құралдарын орналастыру нормаларын айқындайтын заңнамалық базаға байланысты. Жаңа міндеттер жаңа шығармашылық мүмкіндіктерді талап етеді.

Жалпы, Қазақстандағы жарнама нарығы – ТМД елдерінің аумағында Ресей мен Украинадан кейінгі үшінші орында. «Бәскеге төселген өте мықты шебер дизайнерлер бар. Жастар арасында дизайнға өте үлкен резонанс жүріп жатыр» [4].

Жарнама қызметтері нарығында ірі ойыншылардың пайда болуына байланысты танымал жарнама түрлерінің кеңеюі байқалады[5].

Графикалық дизайнының пәрменді дамуына орай, көріністік нысандар адамға қолжетімді болып алды, дәлірек айтсақ, адамды кез келген жерде айнала қоршап алды. Графикалық дизайны жаппай ақпараттандыру саласында күшейді. Оның нысандары жарнамада, кинода, теледидарда, баспа қызметінде, т.б. қолданылады. Адам теледидардан, баспадан, т.б. күнделікті көретін көріністік нысандардың үздіксіз өзгеріп, бірінің орнын бірі басып отыру көрсеткіші тым жоғары.

Жарнамалық ұсыныстың тиімділігі өнеркәсіптік және графикалық дизайнның диалектикасын қолданатын шығармашылық идеяға негізделген. Графикалық дизайнердің шынайы кәсібилігі оның өнімінің адресатының виртуалды оқиғаларды өңдеу ерекшеліктерін түсінуді қамтиды. Өзіне осы ерекшеліктерді түсіну үшін ол, ғылыми, философиялық және көркемдік идеяларды көрсететін қазіргі заманның мәдени контекстінде бағдарлануы керек. Бұл көркемдік құбылыс белгілі бір дәрежеде заманауи кәсіби дизайн процесі үшін мәдени үлгі рөлін атқара алуы бек мүмкін.

Мәдениеттанушы ретінде салыстырып атап өтсек. Дамыған елдер сәулетке, дизайнға, бейнелеу өнеріне ерекше қолдау береді. Кез келген жерге барсаңыз, сіз бірден сәулетін көресіз. Бізде керісінше мемлекеттің назарынан тыс қалған. Біздің сәулеттік мектеп кеңес заманында қалыптасып, Тәуелсіздік кезеңінде өзінің ұлттық мектеп әлеуетінен айырылып қалды. Тәуелсіз елдің де, Астананың да стилін таба алмадық. 30 жылдық кезеңнің сәулеті тек эклектикадан тұрады. Ақорданың өзі куб, төбесі күмбез болды. Ерекше шешім табылмаған. Қазір кез келген салада ғылым-білімді ескермейтін халге жеттік. Ондай ғылыми әлеуетті ешкім керек етіп жатқан жоқ. Мысалы, Астананың жер асты суының тұздылығы өте жоғары. Арматураны жеп қояды. Ондай жерге 4-5 қабаттан артық үй салуға болмайды. Астананың Қарағанды жол жағы қайта жерінің асты гранит. Сол сияқты Алматы – сейсмикалық қала. Биік үйлер салу қажет емес. Жоспарсыз салынуда, Алматының өзінде Тәуелсіздік кезеңін әйгілейтін тамаша үйлер салынбады. «Нұрлы тау» деген тұтас аудан бар. Оның жобасы сәулеті де, не интерьері жоқ өте сорақы жобаланған. Бұл – Алматының сұлулығына жабысып тұрған сүйел ғой. Ондай жобаны

3-4 курстың студенттері артық жасайды. Қазақстанның сәулеттік жобасының 70 пайызын шетелдік фирмалар иеленген. Түркістанды да солар салып жатыр. Отандық сәулетшілерді қолдау үкіметтік саясаты қалыптаспаған. Сондықтан ұлттық сәулет жоқ деуге болады.

Ал дизайнның жағдайы жақсы. Тек технология жағынан Украина мен Ресейден 5-6 жылға арттамыз. Бәсекеге төселген өте мықты шебер дизайнерлер бар. Жастар арасында дизайнға өте үлкен резонанс жүріп жатыр. Ал анимация жастар арасында ерекше қолдауға ие. Анимация Жапонияда ұлттық өнерге айналған. Бағдарламалар жыл сайын жаңғырады. Уолт Дисней ең озық анимациялық бағдарламаларды сатып алып отырады. Олар секундына 24 сурет салады. Жапондар 12 сурет салады. Осы екі мектеп – анимациялық мектеп болып қалыптасқан. Анимациялық стиль деген – осы. Біздің «Қарлығаштың құйырығы неге айыр?», «Ну, погоди, заяц!» сияқтылар, жалпы советтік мультфильмдер анимациялық стильге жатпайды. Олар бастауыш мектеп деңгейінде. Әлемдік рынок оларды қабылдамайды. Алматы әкімшілігінің миллиондап шашып, жасап шығарған көп сериалы «Алдар көесі» – көруге мүлде келмейтін анимация. Мазмұнынан бөлек, орындалу стилі анимациялық стилге лайық емес. Анимацияға да, дизайнға да сұраныс қазір өте күшті. Анимация мемлекеттік қолдаусыз, стихиялы түрде дамып барады. Жылына мыңдаған бала дизайнға түседі.

Қорытынды

1. Жарнама қызметі мемлекет тарапынан бақыланып және реттеліп жатқан жоқ. Мысалы, Алматы автобус аядамалары мен метрода Ұлар галереясы директорының әйелінен бастап, өзімен ымыралас суретшілердің картиналары он жылдан асты, өзгерместен тұр. Сондықтан мемлекеттік бақылауды күшейту керек.

2. Мемлекеттің саясатында дизайнды қолдау мемлекеттік саясаты жоқ. Қазақстанның ақпарат көздерінің айтуынша, сәулет пен дизайнның 70 пайызын шетелдік арт-дизайнерлер орындайтыны рас. 2013 жылғы ЭКСПО-да шет елдік жоба жеңді.

3. Бізде Қазақстан дизайнерлер одағы, Қазақстан этнодизайнерлер одағы, Еуразиялық дизайнерлер одағы және көптеген дизайн кафедралары бар. Бірақ дизайн тарихында бірде-бір тарихи альбом, теориялық еңбек шығарған жоқ. Қазақстандағы Мәдениет ғылыми-зерттеу институты, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында дизайнды зерттейтін бірде-бір маман жоқ. Сол үшін дизайнды зерттеу ғылыми орталығы керек.

4. Дизайн саласына мемлекеттік оқу гранттарын көбейту керек. Оқу орындары заманауи компьютерлік бағдарламалармен қамтамасыз етуі керек. Біз оқу саласында 20 жыл артта келеміз.

«Сын түзелмей, мін түзелмейді» дегендей, өнертанушылар дизайн өнерінің қалыптасқанына 100 жыл ғана, ал Қазақстанда бар-жоғы отыз-ақ жыл болғанын айтады. Бұның бәрі шешімін табуы тиіс мәселелердің әлі жеткілікті екенін естен шығаруға болмайтын көрсетеді.

Біздің еңбегіміз маман үшін әлі елімізде аса кең тарала қоймаған, үнемі өзгеріп, құбылып отыратын жобалау мәдениетінің жаңа асуларын барған сайын терең игеріп, адамзатқа пайдалы және жағымды шығармашылық қызметке үңіліп, осыған дейін өнер деп танылып келген шынайы өмірдің санамызға сіңуіне ықпал етеді. Болашақта кәсіби дизайнның қыр-сырына қанық болу мүмкіндігі, тәжірибесі молайған сайын бұл тақырып әлі де терең зерттеледі деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

1. Кантор К.К. Правда о дизайне. Дизайн в контексте культуры. История и теория. – М.: АНИР, 1996. – 288 с.
2. Герман Цапф. Философия дизайна Германа Цапфа; [пер. с англ. И. Форонова]. – М.: Изд-

во Студии Артемия Лебедева, 2014. – 260 с.: ил.

3. Закон РК «О рекламе»//БД «Юрист», 2005

4. Берістен Ж. «Дат». Мәдениеттегі «Хаос» елдің ертеңіне береке бермейді! №30.(630)

01.09.2022

5. <https://www.bugin.kz/>

**Дастан Қастай,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
журналистика факультетінің
оқытушысы**

МОДЕРН СҰХБАТ ЖАНРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ БЕДЕРЛЕРІ

Қазақ телевизиясындағы бағдарламаларға өзек болған сұхбат жанрының трансформацияға ұшырап отыруы – заңдылық. Сұхбат – жанды жанр. Әсіресе, демократиялық құндылықтар мен ұлттық саясаттың қисынында қалыптасқан сұхбат жанрының төл түрі өзінің тәлім-тағылымдық, рухани құйқалық құнын сақтай отырып, түрленеді, заман ықтасынында түр-өзгеріске ұшырап отырады.

Қазір аудитория видеохостингтердегі телеөнімдерге краудсорсингтік қалыпта жауап қатты. Мәселен, «Жетісу» телеарнасының «Қателік» хабарының көптеген пікірталастардың платформасына айналғанын байқауымызға болады. Бейнесұхбатта сөзі салмақты Смағұл Елубай, Жанарбек Әшімжан, Аманхан Әлім, Қайрат Жолдыбай, Серік Жанболат, Ермек Тұрсынов сынды әр сала майталмандарының «Қателік» ақпараттық концептісін өзінше бағалаған сандары бар. Бұл хабарды сұхбат жанрының телеэссеге мән үстеуші нұсқасы ретінде қазақ телевизиясының өзіндік бояуы екендігін айтуымызға болады. Себебі, қазақы санаға сіңген әңгімешілдік-киссашылдық дәстүрді камера алдында сұрақпен икемдеу, сұрақпен тұлғаны толғандыруға, ой айтуға икемдейді.

Қазақ тележурналистикасындағы сұхбат тағлымы – өнегелік, тәрбиелік тәлімге негізделген. Тәлім-тәрбие, толғану – телевизиядағы телеэссенің нышандары. Тәрбиелік мәні жоғары телеэссеге сұхбат жанры, яғни сұхбаттасу арқылы қол жеткізуге болады. Телесұхбаттағы эссе – жеке тұлға тарапынан баяндалатын ой-толғам. Журналистикадағы деректі-көркем жанрлар тобына жататын эссенің ерекшелігі – тікелей ақпарат кеңістігінде айтулы ақиқатқа деген азаматтық көзқараспен туындайтын авторлық қолтаңбаның айқындығы. Көзі қарақты, көкірегі ояу, көңілі сергек, қоғамда болып жатқан құбылыстарға бей-жай қарай алмайтын, өмірлік мәселелер төңірегінде өзіндік тұжырым жасап, белгілі бір қорытынды жасай алатын журналистің ой иірімдері эссе болып өріледі[1].

Қазақ телевизиясында өнер адамдары, жазушылар, әдебиетшілер, публицистер, зерттеушілер, саясаткерлер, ақындар, қайраткерлер телеэссеге өзіндік пайым-парасат таразысында ой ширатады. «Атуғаи» телеарнасында журналист Ажар Ерболған жүргізген «Біздің Илья» циклді хабары да телесұхбат арқылы «телетолғам айту» идеясына құрылған. Хабар тұтастай ҚР Мәдениет қайраткері, өнертанушы ғалым, композитор Илья Жақановтың өмірлік өнегесін, ғұмырда жиған бай тәжірибесін өзіне баяндатуға негізделген. Журналист Қанат Әуесбай «Біздің Илья» хабарына қатысты төмендегіндей көзқарас білдіреді: «Қатты өкіндім. Көңілім қалды. Тележурналистік тәжірибемде елдің сан саласының дамуына ерек үлес қосқан талай тұлға өтті ғой. Өкінетінім, телехабарға талғажау етер татымды бір сұхбатын таппай қиналатынымын. Көңілім қалғаны, «соларды дер уағында жиі-жиі жазып алып отыру керек» деп маған айтатын бір жан болмапты. Бұдан да жастау кезімде өзім біліп, солай жасауға миым да жетпепті. Албырт жастық-ай! Сұхбатын табарсың-ау, тек ол сұхбатта көбіне өзі туралы емес, қоғамдағы түйткілді жайлар туралы сөйлейтін. Өзі туралы, өнегелі

өмірі жайындағы сұхбаттары аса сирек еді. Бұл, тіпті қазіргідей телевизия дамыған заманда да тұлғаның өзі хақындағы сұхбат бергені аса қат. Оның себебі, көбіне-көп ел аузындағы дарын иелері өзі туралы ашылып сұхбат беруге келісім бермейді. Айтатындары, «өзімді айтып, кең көсіліп сұхбат бергенім, қоштасып жатқандай жаман ырым ғой» немесе өзі туралы хабар беруді құнттап та жатпайтындығы. Ал кейде асқар бел азаматтың жеке ғұмырнамасын жазып алатын тележурналистердің де іздеуі сирек. Бір ғана хабар емес, тұтас циклды, көп бөлімді, ұзақ мерзімді хабар арнауды айтып отырмын.

Күнде көріп жүреміз де, кадрға молдау етіп түсіре берудің қадірін біле бермейтін өзімізден де бар. «Атырау» телеарнасында жаңа жылдан бастап шымылдығын түрген «Біздің Илья» хабарын түсіруді бастағанда біз осы мақсатты көздедік. Илья Жақанов – композитор, Илья Жақанов – жазушы, Илья Жақанов – суретші. Сан қырлы дарын иесі – қазақ еліне ортақ тұлға. Нұрлан Асқарұлы ой тастап еді. Илья аға шаршамайынша біз де ағаны түсіре береміз, түсіре береміз. Ендеше телеарнамыздан «Біздің Илья» хабарын жаңа жылдан бастап аптаның әр сенбісінде көріңіздер[2].

«Біздің Илья» телетуындысындағы кейіпкер сөзі – көлемді ой бөлісу, қандай болмасын мәселені баянды ету жағынан дәлелді, зиятты ізденіс. Телесұхбаттың бұл бағыты – қандай да бір құбылысқа жаңа, субъективті рең беретін шығармашылық және тарихи-биографиялық, әдеби-сын, философиялық, публицистикалық, ғылыми-көпшілік сипатта жауап алуға құрылады. Сұхбат жанрының сұрауына телеэсседе тереңдік пен кең мазмұндық, образдылық, суреткерлік қамтылады. Сұхбаттың жауап алуға көздейтін мәселелеріне күн тәртібінде күйіп тұрған мәселе де, заман ағымында көптеген жетіп-артылатын толғақты мәселелер де, азаматтық болмысты қалыптайтын айтулы ақиқаттар, ел жүректі елжірететін ең ізгі ішкі тебіреністерге де сыйып кете алады. Телетуындыда портреттік сұхбат жанры қолданылады. Тұлғаның болмыс-бітімін ашу арқылы өмір ақиқаты айтылады. Жас ұрпаққа өнеге беріледі. Ақпараттық сұхбатпен салыстырмалы түрде портреттік сұхбат жанрында ұлттық идеология, проблема, тәлім-тәрбие басым болады. Қазақ телевизиясындағы интеллектуал тұлғалардың өзара сапалы сұхбатын, салмақты хабарын «Парасат майданынан» көруге болады. Студиялық бағдарламада белгілі бір тақырып ортаға тасталады да, тақырып адамзаттық сана деңгейінде талданады.

Телехабардың тізгінін ұстаған Ажар Ерболғанның да кәсіби қызметін жоғары бағалауға болады. Әрине, телесұхбатты жүргізгенде журналистен кәсіби шеберлік, терең білім мен біліктілік, эфир мәдениеті талап етіледі. Жазылымдық (*запись*) сұхбат кезінде кеткен қателіктерді монтаждауға, жөнге келтіруге болады. Ал тікелей эфир кезінде журналист үшін ондай мүмкіндік жоқ. Сонысымен де маманға зор жауапкершілік жүктеледі. Себебі, көрермен қауым эфирдегі бағдарламаның тізгінін ұстап отырған тележурналистің кәсіби шеберлігіне, білімі мен пайымына, жеке мәдениетіне қарап, тек тұлғаның өзіне ғана емес, күллі телевизия ұжымына баға береді және қазіргі заманның қоғамдық талабын түсінеді, үлгі-өнеге алады. Журналист, сценарист Ажар Ерболғанның бұл талаптардың үдесінен еркін шыға білгені байқалады.

Сандық арналар мен әлеуметтік медиа арқылы телевизия контенттерін насихаттау, тарату – ақпарат ғасырындағы маңызды арнаның бір сағасы. Қазіргі қазақ телевизиясы туындылары әлемдік техногенді үрдіске сай жетіліп, иық тіресе жанарып келеді. Біздің телеарналарымыздағы сұхбатқа тән білім мен біліктіліктің, этика мен эстетиканың, қажет жерінде суырыпсалмалық пен шешендік өнердің толыққанды қалыптасқандығын айта кеткеніміз жөн. 1958 жылы әр үйдің төрінде алғаш сөйлеген көгілдір қорап өзінің ақпарат тарату міндетінен күні бүгінге дейін еш тынған жоқ. Тарихи өткелектерде де, тәуелсіздік алған алғашқы сағаттарда да, Президент Жолдаулары, өнер саңлақтарының шығармашылық есеп беру кештері, спорт додаларында да телесұхбат жетекші жанр ретінде қазақ телевизиясының бейне-өңіне әр кіргізіп отырды. Тележурналистер мектебінде шындалу жас журналистерді сұхбаттасу өнерінің биігіне шығарды. Телевизияда қанаттанған сұхбаткерлер YouTube желісіне ауысып, ондағы аудиторияны да аузына қаратты. Бұл – уақыт пен кеңістік өлшеміндегі сұхбат

жанрының өміршендігін, ширақтығының көрінісі. Сондықтан қазақ телевизиясындағы сұхбат бағдарламаларының өркениеті болашақта да даму үстіне екпін қосып, жаһандана, жаңара, сапалы телеөнімдермен толыға береді дегіміз келеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әбдіжәділқызы Ж. Тележурналистикадағы эссе жанрының функциональдық мәні мен маңызы // Хабаршы. Журналистика сериясы. №2. (52). 2019 ж. – 169 б.
2. <https://web.facebook.com/auyesbay>

Әзімбек Қойлыбай,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасы
«Медиадизайн» мамандығының 2-курс магистранты.
Ғылыми жетекшісі: Аязби Бейсенқұлов,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ҚАЗАН ТӨҢКЕРІСІНЕН KEЙІНГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ МЕН ОҚУЛЫҚТАРЫ

Қазан төңкерісінен кейін елімізде, бұрынғы Кеңес Одағында ғана емес, бүкіл әлемдік деңгейде экономика, саясат, мәдениет пен қоғамдық ой-санада орасан зор өзгерістер болды. Бұл өзгерістер тұтас үдерісті тоқтатып, жаңа әдебиет жасауға кедергі бола алған жоқ. Сол өзгерістер дәуірінде әдебиетіміз қаншама пікірталастарды, түрлі бағыттар мен ағымдар арасындағы қызу айтыстарды басынан кеше жүріп дамыды. Жаңа әдебиет өзіне деген қалыптасқан гуманистік, демократиялық, ағартушылық, реалистік үрдістерді сақтап, оны одан ары дамыта алды.

«Қазақ әдебиеті замана, уақыт, өмір, қоғам, адам тіршілігінің пәлсапасын эстетикалық игеру бағытында халық әдебиеті мен мәдениетінің інжу-маржандарын қолданды. Қазақ халқының сөз өнеріне етене жақындығы, ерекше қабілеті белгілі. Оның дүниені эстетикалық қабылдау, бейнелеу әрекетінің аса еркіндігі, өткірлігі, шеберлігі» арқасында қазақ қоғамдық санасы жоғары көтерілді [1.264]. Әсіресе, «Ташкентте топтасқан алашшыл ақын-жазушылар мен қайраткерлердің қазақ мәдениетіне 1920–1924 жылдары қосқандары мәнді де сүбелі болды. Ұлттық таным-білік интернационализм жетегінде кетпей, елге қажетті біраз дүниелер шығып үлгерді, айтпақ ой-пікірге тежеу салынбады» [2.73].

Сондықтан да ХХ ғасырдың 20-жылдарында әдебиетіміз биік белестерге көтерілді, алуан түрлі ұлылы-кішілі, ірілі-уақты тарих сахнасына шықты. «Өйткені тұрмыс-тіршілік те, сана-сезім де дәуір толқынына кезікті де, ескіні қирату, жаңаны орнықтыру процесі мейлінше қатты жүрді. Бұл – бір. Екіншіден, патша заманында тұншыққан ой-пікірдің демократиялық негізде ағыл-тегіл айтылуына мүмкіндік туды. 20-жылдары ойды тежеу, сақтана сөйлеу, көрбілтелеп айту машығы болмады» [2.6].

Қазан төңкерісінен кейінгі күрделі оқиғалар мен түрлі әлеуметтік қарама-қайшылықтарғы қарамастан, Қазақстанда халықтың мәдениетін жоғарылату мақсатымен білім саласында айтарлықтай елеулі жұмыстар жүргізілді. Кеңес өкіметі құрылған алғашқы жылдардан бастап-ақ, оқу-ағарту ісі дұрыс жолға қойылып, балалар үшін мектептер ашумен бірге, оларға арналған оқулықтар, әдебиеттер даярлау және оны басып шығару ісі қайта қолға алына бастады.

ХХ ғасырдың басындағы балалар әдебиетінің тууына ерекше ықпал еткен жағдайлардың

бірі – осы оқу-ағарту жұмыстарының, баспа ісінің дамуы болды. «Біз балалар әдебиеті дегенде, оны мектептен, өнер-білім мен халық ағарту ісінен бөліп қарамаймыз. Бұлар бір-біріне тығыз байланысты. Бірін-бірі толықтырып отыратын мақсаты мен идеясы – бір нәрсе. Сондықтан балалар әдебиеті дегенде – өнер-білім, мектеп еске түседі де, мектеп дегенде – балалар әдебиетін қоса қабат енгіземіз» [3.111].

Балалар әдебиетінің пайда болуына ел ішіндегі түрлі тарихи жағдайлар, ояну, серпілу, жас ұрпақ тәрбиелеуде ұлт зиялыларының көркем сөзді қуатты құрал етіп пайдалануы үлкен ықпал етті. Осы тұрғыда А.Байтұрсыновтың: «Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқумен түзеледі. Бұл күндегі үлкендердің біздің жаңалық ісімізді жатырқап, жаңалық пікірімізді түсінбей, айтқанымызды тыңдамай, істегенімізге қосылмай отыр. Жаңалыққа жастар мойнын бұрып қайырылар, халық түзелуінің үміті – жастарда. Сондықтан жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі – бәрінен бұрын ескеріліп, бәрінен жоғары қойылатын жұмыс» деген пікірінің орны бөлек [4.433].

«Қай елде болмасын, әдебиеттану ғылымы ең алдымен оқулық жасаумен, мектепте әдебиетті оқытудан, тарихын жүйелеуден, үйретуден басталады» [2.164]. Сондықтан қазақ тілінің тазалығы үшін күресіп, бөтен сөзбен тілді былғамай, таза қазақ тілінде жазу үлгілерін көрсеткен, қазақтың көрнекті зиялылары ел мүддесі мен халық қамы үшін ағартушылық-педагогтық салада жұмыла еңбек етті. Алғаш мектептерге әліппелер, тілашарлар, тіл құралдарын жазды, кейіннен 20-30 жылдары ашыла бастаған мектептер мен жоғары оқу орындарына арнап оқулықтар, нұсқаулықтар жазып, оқу құралдарын аударумен, сөздіктер құраумен айналысты. Қазақ зиялыларының көрнекті өкілдері – Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Е.Омаров, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, М.Әуезов, Қ.Кемеңгеров, Б.Майлин, Х.Басымов, І.Жансүгіров, Н.Төреқұлов, Т.Шонанов, Ә.Ермеков, С.Қожанов, Қ.Жұбанов, Ж.Күдерин, тағы басқалар ғылымның әр саласында заман талабына сай әрі аудармашы, әрі ақын, әрі жазушы, әрі сыншы, әрі драматург болып еңбектер жазды.

Қазақстанның Халық Ағарту Комиссары қызметіндегі Ахмет Байтұрсыновтың 1921 жылы 31 қаңтарда Орынборда қазақ мектептері үшін оқулық жасау мәселесіне арнап мәжіліс өткізгені туралы ақпараттық хабар «Қазақ» газетінде жарық көрді. Бұл мақалада Ахмет Байтұрсыновтың зиялы қазақ азаматтарын мәжіліске шақырып, бірінші һәм екінші буын мектептер үшін оқу құралдарын даярлау туралы кеңес ашқаны жөнінде айта келіп, мәжілісте комиссар Байтұрсынов төмендегі жайды баяндағанын жазады: «Бұл күнге шейін қазақ тілінде бірінші һәм екінші буын мектептер үшін оқу құралдары жоқ, сондықтан қазақша оқу құралдарын жазуға һәм тәржімалауға тезінен кірісу керек. Әдебиет пәні үшін хрестоматия құрастырып, жазу ісі Сәдуақас (Сәкен) Сейфуллинге, Жүсіпбек Аймауытұлына, әдебиет теориясы М.Жұмабаевқа тапсырылады». Міне, ұлттың рухани көсемі осындай жолмен барлық қаламгерлерді, зиялы қауым өкілдерін ортақ іске жұмылдырып отырды [5].

А.Байтұрсыновтың 1912–1928 жылдардағы жарық көрген әліппелері, оқулықтар, жазу, емле, терминология мәселелері жазылған сыни мақалалары, М.Дулатовтың «Қирағат» (1911,1923) «Есеп құралы» (1918,1925), М.Жұмабаевтың «Педагогикасы» (*Баланы тәрбия қылу жолдары*) (1922,1923), «Сауатты бол» (1923), Ж.Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі» (1924), «Психологиясы» (1928), «Жан жүйесі және өнер таңдауы» (1926), М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» (1927), «Новый аул» (*екі кітабы*, 1929), «Жеткіншек» (1930), С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» (1932), Омаровтың «Пішіндемесі» (1924,1928) «Физикасы» (1930), Х.Досмұхамедовтің «Жануарлары» (1922), «Табиғаттану» (1922), «Адамның тән тіршілігі» (1927), Қ.Кемеңгеровтің «Оқу құралы» (1928), «Қазақша-орысша тілмашы» (1927), Б.Майлин «Шаласауаттылар үшін оқу кітабы» (1928), Б.Майлин, Ф.Мүсірепов, Ә.Сыдықовтың «Сауаттандырғыш (*сауатсыздар әліппесі*)», «Мұғалімдер үшін қолданба» (1933), Ф.Мүсірепов «Қызыл әскер әліппесі» (1928), С.Қожановтың «Есептану құралы» (1924), Т.Шонановтың «Әліппесі», Ә.Ермековтің «Ұлы математика курсы» жазылды.

Қазақ зиялыларының ұлты үшін еткен осындай қыруар еңбектері туралы ғалым

Т.Кәкішев атап айта отырып: «...20-жылдардың алғашқы жартысы қазақ мәдениеті үшін айрықша құнарлы болды. Ең бір айрықша айта кетер ұлы құбылыс – қазақ мектептерін оқулық, оқу құралдары, хрестоматия, әдіснама тағы басқа керек-жарақтармен қамтамасыз ету болды. Бұл мәселе Әдебиеттану мен сынның олжасы ескергенде халық мұрасын жинау, зерттеу мәселесіне қатысы аздау болғанмен, қазақ танымына пайдалы екендігін ұмытпау абзал», – дейді[2.162]. Мектептерді оқу құралдарымен, түрлі көрнекті құралдармен қамтамасыз ету «айналасы екі-үш жылдың аясында жасалғанын» айта келіп: «Осы қарқын мен жігер, ақыл-парасат екпініне қарағанда сол кезеңдегі саясат зиялылары қуғын-сүргінге салмағанда, қазақ мәдениеті орасан зор биікке көтерілері сөзсіз еді», – деп жазды[2.163].

Республикадағы қазақ тіліндегі алғашқы оқулықтар Қазан қаласында бастырылса, кейіннен Орынбор, Қызылорда, Ташкентте басылып шығады.

Баспа қызметі халық ағарту комиссариатымен тығыз байланыста жүрді. Өйткені халық ағарту комиссариаты барлық мектептер үшін оқулықтар, әдебиеттер шығару мәселесін қолға алды.

1920 жылы Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты жанынан арнайы құрылған Білім комиссиясына мүше болған Халел Досмұхамедов 1921 жылы Түркістан Республикасында Қазақ-қырғыз комиссиясының төрағасы болып сайланды. Х.Досмұхамедов басшы ретінде бірден қазақ мектептері мен жоғары оқу орындарына арнап бағдарламалар жасау, түрлі салаларда оқулық кітаптар жазу мәселесіне ерекше назар аударды. 1920 жылдан бастап мектептерге арналған арнайы оқулықтар шығарыла бастады. 1921 жылдың өзінде Білім комиссиясы А.Байтұрсыновтың «Әліппе», «Баяншы», «Тіл құрал», М.Дулатовтың «Оқу құралы», «Есеп құралы», Иса Тоқтыбаевтың «Жалпы жағрапия», «Түркістан жағрапиясы», Х.Досмұхамедовтің «Табиғаттану», «Жануарлар» кітаптарын Орта Азия мемлекеттік баспасына тапсырды.

Х.Досмұхамедов 1923 жылы Комиссия жанынан «Сана» атты журнал ұйымдастырып, оның редакторы болады. Х.Досмұхамедов «Сана» журналын шығару себебін былай түсіндіреді: «Оқу кітабын жазып шығару қиын және ұзаққа созылатын болғандықтан, білім беретін сөздерді жинақтап журнал қылып, екі айда бір шығаруды «Қырғыз-қазақ комиссиясы» қолға алды». Халел Досмұхамедов журнал шығарудағы қазақ-қырғыз білім комиссиясының міндеттерін жалпы қауымға жариялады. Олар:

1. «Ең негізінен бастап әр пәндерден түсінікті қылып жалпы білім беру: а) ғылым-қисап (*математика*); ә) физика, химия туралы түрлі мағлұматтар беру; дүниенің жаралуы, түзілісімен аспандағы жұлдыздармен, жердегі болатын жауын-шашын секілді өзгерістермен таныстыру; в) жануарлармен, жер жүзіндегі ағаш, шөп секілді түкпенен, тас-топырақпен таныстыру, жердің қалай жаралғанын, неден түзелгенін білдіру; г) бұрынғы өткен халықтармен, олардың мәдениетімен, салтымен таныстыру, бұрынғыдан қалған тамтықтарды қалай іздеу жайында, қалай пайдалану туралы баяндама беру; д) қай жұртта қандай шаруа бар, қандай заң бар, қандай тұрмыс тіршілік бар – сонымен таныстыру; е) жер жүзіндегі елдермен, жерлермен таныстыру; ж) санақ туралы баяндама беру, жер жүзіндегі елдердің туысының, өлімінің, оқуының, сауатсыздығының түрлі қажетіне жұмсайтын бұйымдарының санағын беру; з) адамның, малдың аурулары туралы, саулық сақтау туралы мағлұмат беру; и) хәріп тізу, баспахана түзеу, кітап бастыру, сүгірет туралы мағлұмат беру.

2. Қазақ-қырғыз жұртының тарихымен, салты, әдетімен, туған жерімен таныстыру. Өз еліміздің өткен-кеткені туралы, басынан кешкен дәуірлері туралы қолдан келгенше толық мағлұмат беру, ата-бабаларымыздың істерімен танысып, еткен жаңалықтарына күйініп, жақсылықтарына сүйініп, ғибрат алмақ адамға сана береді.

3. Қазақ-қырғыз жұртының тілімен, әдебиетімен жақсы таныстыру. Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел – ел болмайды. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт. Тілімізді бұзбай ұстарту шарттарын қарастыру, өрнекті түрлерімен таныстыру.

4. Білім таратып, елдің қолын мәдениетке жеткізетін – мектеп, сондықтан мектептің

тарихы, түрлері, түзелісі, оқуы, оқыту реттері, мұғалімдердің күй-жайы туралы, оқу құралдары, кітаптары туралы толық баяндама беріп тұру.

5. Адамның табиғаттағы бір мінезі – ойын-сауық қылып, қызықтар көруі. Салтымызға, тұрмысымызға қарай түзелген елімізде көп ойындар бар. Біздің кейбір ойындарымызға Еуропа таңқаларлық «Сананың» бір міндеті – өз еліміздегі ойындармен оқушыларын таныстыру.

«Санада» қамтылған мәселелер өзінің жан-жақтылығымен, маңыздылығымен таңғалдырумен бірге, онда қарастырылған нәрселер әлі күнге өзінің құндылығын жойған жоқ.

Осы салада зор еңбек сіңірген ағартушы-ғалым А.Байтұрсынов қазақ тілінің тұңғыш әліппесін жасады. Ең алғашқы әліппе «Оқу құралы» деген атпен 1912 жылы жарық көрді. Бұл оқулық 1925 жылдарға дейін бірнеше рет басылды және оқыту ісінде біраз жылдар бойы пайдаланылды. А.Байтұрсынов 1914 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Мектеп керектері» деген мақаласында мектепке аса қажетті құралдардың қатарына кітаптарды жатқызды. «... Пұлға табылмайтын қазақ мектебінде қазақ тілінде оқытуға керек кітаптар.

«...Қазақ бастауыш мектебінде үйретілетін білімдер мынау дедік: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, шаруа-кәсіп, жағрапия, жаралыс жайы. Осыларды үйретуге керек кітаптар қазақ тілінде жоқ. Міне, қазір іздесек ақшаға табылмайтын құралдар – осы. Осыларды дүнияға шығару керек. Біз бұларды уақыт жетуінше қолға алып, істеп жатырмыз. Бірақ бір жағынан басы ашық мәтбуғамыз болмағандықтан, тез үлгеріп бола алмай жатыр» деген еді[4.270].

Ахмет Байтұрсынов жазған мектеп оқулықтар 1927–1928 жылдарға дейін пайдаланып келді. Ахмет қазақ тілінің, тіл білімінің негіздерін тануға, оқып-үйренуге арналған «Тіл туралы», «Тіл танытқыш», «Тіл жұмсар», «Сауат ашқыш», «Оқу құралы» еңбектерін жазды. Сонымен бірге оның «Қазақ» газеттері беттерінде жарияланған «Оқу жайы», «Орысша оқушылар», «Қазақша оқу жайы», «Бастауыш мектеп», «Мектеп керектері», «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек?» т.б. мақалалары білім беру мен оқу-ағарту мәселелеріне арналды. Міне, осылардың негізінде қазақ тілі, ауыз әдебиеті, мәдениеті, тарихы, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері туралы ойларын мектепте оқушыларға ұлттық тәрбие беру мақсатында пайдалану жолдарын көрсетті.

А.Байтұрсыновтың өмірде алдына қойған басты мақсаты – қазақ халқының, қазақ жастарының ұлттық санасын ояту, тұрмыс жағдайын жақсарту болды. Ол бар ғұмырын ағартушылық ісінің жандануына бағыштады, оқу-тәрбие жұмысын жетілдіруге арнады. Бұл мәселеден қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің бірі, Алаштың асыл азаматы Міржақып Дулатов та сырт қалған жоқ. Балаларды оқыту ісіне тікелей араласып, үлгілі жұмыстарға қосқан зор үлесін «Қирағат», «Есеп құралы» еңбектерінен және «Серке», «Қазақ», «Ақ жол», «Айқап», «Қызыл Қазақстан», «Еңбекші қазақ» газет-журналдарында жарияланған көптеген мақалаларынан көреміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Бисенғали З. XX ғасыр басындағы қазақ романы. – Алматы: Өлке, 1997.– 268 б.
2. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. II бөлім – Алматы: Білім, 2003. – 232 б.
3. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. – Алматы: Мектеп – 1965. – 348 б.
4. Байтұрсынұлы А. Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, публ.мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
5. Мұхаметханов Қ. Алғашқы қадам//Қазақ әдебиеті. – 1996. – № 38. – 17 қыркүйек.

Ернар Ергеш,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті
Журналистика факультеті
Медиадизайн мамандығының
2-курс магистранты

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ РӨЛІ

Әрбір ұрпақ қай заманда да өмірді жаңадан бастап кете алмайды, ол—өзінен бұрынғыдан қалған мұраның иесі, өзінің тәрбиесімен, қалыптасқан мәдениет, дәстүр, ойлау деңгейімен оған тәуелді. Заманында бар қазақтың қамқорына, сүйенішіне айналған «Алаш» партиясының саяси тұжырымдамасына, алашордашылардың саяси өмір жолы мен қызметіне қарап отырып, сол дәуірдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелердің бүгінгі таңда да өзектілігін жоймағанын байқауға болады. Қазақ халқының азат ел ретіндегі тағдыры, тарихы, мемлекеттік дербестігі, жері мен шекарасы, тілі мен діні туралы мәселелер арада ғасырға жуық уақыт өтсе де, өзектілігін жоғалтқан жоқ. Алаш арманы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан! Ендеше, әрбір азамат осы жүз жыл бұрынғы ұлттық ұлы идеялардың бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның да негізі ретінде берік орнығуына мүдделі болуға тиіс. Өйткені Алаш идеясы – ұлттық идеология! Ол отаншылдыққа, мемлекетшілдікке, бірлікке үндейді.

«Алаш идеясы» – қазақтың мемлекеттік, елдің ұлттық идеясы. Өйткені Алаш – халқымызды бесігінде тербетіп, есейіп ат жалын тартып мінгенде бойына күш-қуат және сенім берген ұлттық идея. Алаш – ұлттың өзін бөлінбес тұтас жер, яғни территория ретінде сезінуі. Алаш – ұлттың аспан асты, жер үстінде өз орны бар ел ретінде өз еншісі мен үлесін анықтау қаракеті. Зиялылардың Алаш атауын таңдауы да жайдан-жай емес еді. Алаш жаңа елдігіміздің, байырғы аймағымыздың рәмізі еді. XX ғасырда қазақтың азаматтық тарихында ең ұлы идея қайсы десек, ол – Алаш идеясы деп жауап беруге болады. Бүгінгі тәуелсіздігіміздің негізі де осы идеяда жатыр. Алаш идеясы үшін күрескен кезең – 1907 жылдан 1930 жылға дейінгі 30 жылдай уақытты ғана қамтыған. Аз болса да ғасырға тең уақыт. Алаштың серкелері – Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Ғаббасұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы. Алаш зиялыларының алдыңғы толқыны болып есептелетін осынау тұлғалардың әрбірі мемлекет басқаруға қабілетті еді. Қазақ тарихында Алаш арыстарының орны ерекше. Олар Қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибесін, салт-дәстүрін төңкерістік әдіспен күрт өзгертуді емес, қайта оларды өркениетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып, одан әрі дамытуды, білім алып, көппен терезе теңестіруін көздеді. Ең алдымен, қазақтың өз атамекеніне ие болуын мақсат етті. Сол жолда күресті. Сонымен қатар елге демократия, білім-білік алып келу үдерісінің бастауында тұрғандар да – солар болды. Алаш зиялылары – елшілдік пен Отанға адал қызмет етудің рәмізі. Олар – барды көбейтуші, үзілгенді жалғастырушы, жоқты жасаушы. Алаш қозғалысының тарихи негізі әлдеқайда бұрын өмірге келіп, күні бүгінге дейін еліміз, жеріміз деп ұлт болашағын ойлаған әрбір қазақ жүрегінің терең түкпірінен орын тепкен. Өйткені Алаш қозғалысы қазақ қауымындағы отаршылдыққа қарсы бағытталған, прогреске ұмтылған жалпыхалықтық демократиялық қозғалыс еді. Қазақ халқының үздік білім алған, кең ойлы патриот саңлақтарының пайда болуымен тұңғыш ұлттық Алаш үкіметі құрылып, қазақтың саяси идеясының негізі қаланды. Алаш қозғалысының лидерлері халықтың өзіндік санасын жоғары көтеріп, ұлттық бостандық идеясын ұсынды, қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғау бойынша бірізді бағыт ұстанды. Алаш жетекшілерінің ұлт-азаттық ұрандары сол дәуірдің оқыған талапты, талантты жастарын

баурап алды. Туған халқының халін сезіп, біліп өскен өрелі жас буын өкілдері ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің идеяларын қолдап, солармен бірге қимыл жасады. Қозғалысқа қатысты құжаттардан Алаш қайраткерлерінің оларды іске жұмылдырып, қажет жерінде тиісті тапсырмалар беріп отырғандығын байқауға болады. Алаш қозғалысына қатысқан 17-25 жас аралығындағы жастардың ішінен кейін көптеген мемлекет, қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар, ғалымдар шыққаны белгілі.

Алаш қозғалысы, идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келді. Оның жарқын әрі бұлтартпас мысалы – тәуелсіздіктің қарсаңында Алаш идеясының қайтадан жаңа күшпен жаңғыруы. Тарихтан білетініміздей, 1917 жылғы 21-26 шілдеде Орынбор қаласында Бірінші жалпықазақ съезі өтті. Осы съезде Алаш партиясының бағдарламасы жарияланды. Ал оның негізгі ұстанымдары: Біріншіден – Ресей демократиялық федеративтік республика болуы керек. Оның құрамындағы әрбір мемлекет тәуелсіз түрде әрекет етеді. Екіншіден – Ресей республикасында тең құқықтық, тұлға, сөз, баспа, ұжымдар ерікті болады. Үшіншіден – дін мемлекеттен бөлінеді. Барлық діндер тең құқылы. Төртіншіден – билік пен сот әр халықтың ерекшеліктеріне сәйкес құрылуы қажет, би мен сот жергілікті халықтың тілін білуі шарт, т.б. Алаш қозғалысының, Алашорда жетекшілерінің аса ірі тарихи еңбегі қазақ жерін сақтап қалуымен байланысты. Осы күнгі Қазақстан Республикасы жерінің тұтастығы мен сақталып қалуында Алаш қайраткерлерінің орасан зор еңбегі бар. Олардың Кеңес үкіметінің басшыларымен келіссөздері, әсіресе Ахмет Байтұрсынұлының осы бағыттағы қажырлы еңбегі кейін, Қазақ автономиялық Советтік Социалистік Республикасын құру кезінде осы автономияның аумағын белгілеуде шешуші маңызға ие болған. Қозғалыс көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлы: «Басқалардан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек! Бай болуға – кәсіп керек! Күшті болуға – бірлік керек! Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек!» деген еді. Әлихан Бөкейхановтың жобасы бойынша, қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып тоқылып, киілуі керек. Яғни, мемлекет толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізілуі тиіс болған. Алаш алыптарының бірі Міржақып Дулатов «Оян, қазақ!» деп жар салса, Алаштың тағы бір қайраткері Халел Досмұхамедов «Өз тілін өзі білмеген ел – ел бола алмайды. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт» депті. Уақытынан оза туған Алаш қайраткерлерінің идеялық мұрасын терең зерттеп, бүгінгі күннің қажетіне жаратып, олардың ісін жалғастырған абзал. «Алаш» партиясының, Алашорда үкіметінің құрылуы мемлекет үшін қажетті саяси, әлеуметтік, экономикалық және құқықтық атрибуттарды қалыптастыруды қажет етті. Алаш қайраткерлері бұл салада да өнімді еңбек етті. Олардың қазақ ұлтын ұйыстырудағы, оятудағы бірнеше жылдық пәрменді әрекеттерінде жоғарыда аталған қажеттіліктер көрініп жатты. Мемлекеттің іргесін қалау мәселелері жазған еңбектері мен атқарған істерінен айқын аңғарылып жатты. Алаш қайраткерлерінің облыстық, уездік съездер мен комитеттерді, жалпықазақ съездерін ұйымдастыруы, сол тұстағы Уақытша үкіметпен келіссөздері, бағдарлама дайындауы, қаулы-қарарлар қабылдауы – олардың қаншалықты дәрежеде саяси өте сауатты қайраткерлер болғандықтарын көрсетеді. Алаштықтар Қазақстанның сол тұстағы шаруашылық жайын саралай отырып, соған орай экономикалық дамудың бірқатар жолдарын да мегзеді. Бір қызығы, сол кезеңде олар Қазақстанның астанасы жөнінде де орынды мәселе көтерді. Айталық, 1905 жылғы Мұхаметжан Тынышбаев пен Халел Досмұхамедовтер «Ақмоланы астана жасаймыз» деген идея көтерді. Сонымен қатар олар 1917 жылы Семейді «Алаш астанасы» деп жариялап, оған «Алаш» деген атау берді. «Алаш» партиясының бағдарламасында көрсетілген ел басқару жүйесі, жастардың білім алуы, ұрпақ тәрбиесі, ұлттар теңдігі, азаматтардың құқы мен бостандығы жөніндегі ұстанымдар тәуелсіз қазақ мемлекетінің саясатымен сабақтас жатыр. Сол себепті Алаш көсемдерінің өмірінен өнеге, тірлігінен тағылым алып, Алаш мұратын ұлт мұраты ретінде тануымыз керек.

Қорыта айтқанда, Алаш идеясы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның да басты идеяларының бірі болуы тиіс. Ал бүкіл қазақ даласын осыдан бір ғасырдай уақыт бұрын Алаш рухына бөлеген ұлы қазақтар аманатының жөні бөлек. Біздің ата рухы алдындағы адалдығымыз бен перзенттік парызымыз – Алаштың аманатын санамызға сіңіру, соған лайық еңбек ету, өткенге құрмет көрсету. Ал құрметтің негізгісі – Алаш идеясын ұрпақ бойына сіңіру. Алаш идеясы – ұлтты біріктіруші, тұтастырушы идея ретінде қашан да қазақпен бірге жасайды. Алаштың жолы, Алаш қайраткерлері қалыптастырған ұлттық санамызды жаңғырту сапары – бүгінгі тәуелсіздігімізді тұғырлы етер берік ұстындардың бірегейі болатынын естен шығармағанымыз абзал. Алаш идеясы – қазақ идеясы. Демек, «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш» дейтін біз үшін ол әрқашан қазақ идеологиясының темірқазығы болып келді, бола береді де.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995. – 368б.
2. Алаш. Алашорда. Энциклопедия / Құраст. Ф.Әнес, С.Смағұлова Алматы: Арыс, 2009. – 28,29-б.
3. Төлепберген Б. Мәңгі жас Алаш идеясы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Алматы баспа үйі, 2008. 304 б.
4. Әлихан Бөкейханов. Шығармалар жинағы 2 том. Алматы, 2004 ж.
5. Ахмет Байтұрсынов. Шығармалар жинағы 2 том. Алматы, 2006 ж.
6. Сүлейменова Д. Алаш қозғалысы және Ж.Досмұхамедов. Орал, 2010 ж.
7. Тілешов Е. Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. Алматы, 2014 ж.

Айзада Сатыбалды,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Журналистика факультеті
«Медиадизайн» мамандығы
1-курс магистранты

ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ КІТАП ӨНДІРІСІНЕ ӘСЕРІ

1997 жылы кітапісіне цифрландыру енгізіліп, 1970 жылдан бастап, кітап индустриясының ажырамас бөлігіне айналды. Алғаш рет заманауи және қолжетімді жазу машиналары кәдімгі басып шығару қызметін атқарды. Цифрландырудың кітап өндірісіндегі ең маңызды әсерінің бірі – кітаптардың қолжетімділігін арттыру. Электрондық кітаптар мен цифрлық кітапханалардың өсуі – оқырмандардың әлемнің кез келген жерінен тақырыптың кең ауқымына қолжеткізе алу мүмкіндігін ашты. Бұл қолжетімділік білім алуды жеңілдетіп, әртүрлі ортадан шыққан адамдарға білім беру ресурстары мен әдебиеттерге қол жеткізуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар цифрландыру сирек кездесетін және баспадан шыққан кітаптарды сақтауға және таратуға мүмкіндік беріп, оларды кеңірек аудиторияға таратты.

Ксерокөшірмелер, түрлі-түсті қағаз шығаратын принтерлер цифрлық басып шығару енгізілгеннен бері бағасы төмендеп келеді. Цифрландырудың арқасында жариялау жұмыстары жеделдеді. Бүгінгі таңда бірнеше авторлар, редакторлар және дизайнерлер бір уақытта бір кітаппен жұмыс істей алатындай дәрежеге жетті. Интернеттегі баспа білім беру, академиялық және ғылыми басылымдарға арналған баспа басылымдарына қолжетімді баламаға айналды, ең соңғы материалдар жиі жаңартып отырды. Стандартты баспамен цифрлық баспа бірге жақсы жұмыс істей бастады. Электрондық және қағаз бағаналар арасындағы сызық бір-бірімен

араласа бастады. Мәтіндік процессорда, электрондық кестеде немесе дерекқорда болсын, ең соңғы баспа құралы қазірдің өзінде электрондық формаға негізделген. Қағаздан цифрлық технологияға көшу әлі де жалғасуда. Баспа саласы ақпараттың таралуына айтарлықтай үлес қосты. Жылжымалы түрді енгізе отырып, полиграфия өзінің ең үлкен технологиялық жетістіктерін көрді. Заманауи цифрлық технологиялар электронды тасымалдағыштар үшін сансыз мүмкіндіктер ашты. Сандық нұсқада бірнеше форматта қол жетімді мүмкіндіктер, сатып алушының қалауына негізделген қарау параметрлері, деректерді өңдеу және жаңарту сияқты мүмкіндіктер бар. Google-дың цифрландыру тұрғысынан АҚШ-тың маңызды кітапханаларын цифрландыру әрекетін қарайтын болсақ, іздеу функциясы тұрғысынан Google Books тиімді болып табылады. Google кітап сатушылар мен кітапханалар үшін индекстеу процедурасын қолданады. Мичиган университетінің операторы Джон Прайс Уилкиннің айтуынша, алты жыл ішінде Мичиган кітапханасынан жеті миллион кітап цифрлық форматқа көшірілген.

Ашық Мазмұн Альянсы (ОСА), кітапханаларды цифрландырудың екінші ірі жобасы 2005 жылдың қазан айында енгізілді. ОСА Google-дан қоғамдық жұмыстарды цифрландырумен ғана емес, сонымен қатар оның технологиясы туралы білімді басқаларға қолжетімді етумен де ерекшеленді. Adobe және Microsoft сияқты ірі АТ компаниялары бұл зерттеуді қаржыландырады. Google жобаны пайда табу мақсатында пайдалануды құпия ұстайды. Интернет мұрағатына сәйкес, Ол құжаттарды Scribe деп аталатын бағдарлама арқылы сканерлейді.

Жаппай цифрландыру ескірген мәтіндік көшірмелерді ауыстыруға және сирек коллекциялардың айналымын кеңейтуге мүмкіндік береді. Цифрландыру бойынша бірнеше маңызды бастамалар жүзеге асырылды. Кейбір жобаларда сканерлеу жасалғанына қарамастан, олар жинақтарды жинауда және құжаттардың тұтас жинағын құрастыруда артта қалды. JSTOR—цифрландырудың танымал кәсіпорны. XIX ғасырдың ортасынан бастап 1000-ға жуық журналдар енгізілген. Әрбір журналдың жан-жақты басылымын жасау JSTOR бастамасының негізгі мақсаты болды.

Amazon – цифрландырудың ең танымал бастамаларының бірі. Кітап баспаның келісімімен цифрлық форматқа көшіріліп, сатылымға шығарылады. 1995 жылдың шілдесінде Джефф Безос іске қосқан Amazon.com – Сизтлдегі, Вашингтондағы, АҚШ-тың Батыс жағалауындағы онлайн кітап дүкені. Бұл кітаптардың интернетте сатылатын ең үлкен өнім екенін анықтаған нарықтық зерттеулерге жауап ретінде жасалды. Қашан Amazon.com алғаш рет іске қосылған компанияда 10 жұмысшы және 3 миллион кітап қоры болды. Amazon.com кәдімгі кітап дүкендерінен айырмашылығы, көшеге қарайтын терезелері немесе әсем безендірілген немесе ұсынылған кітаптары болған жоқ. Оның барлық онлайн транзакцияларын қамтитын веб-беттері «виртуалды» терезелер болып табылады. Кітаптар орау және жөнелту алдында үлкен қоймаларда сақталады. Джефф Безос 1994 жылдың көктемінде киімнен бастап, бау-бақша жабдықтарына дейін онлайн режимінде ұсынылуы мүмкін жиырма өнімнің тізімін жасады, содан кейін компакт-дискілер, бейнелер, компьютерлік жабдықтар, бағдарламалық қамтамасыз ету және кітаптарды қамтитын үздік бестікке зерттеу жүргізді. Біраз уақыттан кейін компанияның ресми қызмет көрсету нысандары бастапқыда Қытайда, Жапонияда, Ұлыбританияда, Канадада, Германияда, Австрияда және Францияда құрылды. Джефф Безос бастапқыда Вашингтондағы Беллевью қаласындағы гаражда бастаған интернет-компаниясының жаһандық сипатқа ие болатынын білмеді.

Джефф Безос бүкіл әлем бойынша кітап бизнесінің құны 82 миллиард долларды құрайтынын анықтады. Баға да маңызды фактор болды, өйткені ол арзан өнімді алғысы келді. Ол бұл көптеген адамдар үшін алғашқы интернет-сатып алу болғандықтан, оның ауқымы қауіпті болмауы керек деп ойлады. Онлайн каталогты автор, тақырып, күн немесе ISBN бойынша іздеуге болады. Веб-сайтта авторлармен сұхбаттар, кітаптарға шолулар, тұтынушылардың пікірлері және кітаптардан үзінділер ұсынылды. Адамдар шолулар мен үзінділерді көре алады, кітаптарға онлайн тапсырыс бере алады және несие картасымен төлей алады. Бір аптадан кейін кітаптар олардың есігінде болды. Қалай Amazon.com көршілес

кітап дүкендеріне қарағанда көбірек опцияларды, төмен бағаларды және өнім туралы көбірек мәліметтерді ұсына алады. Клиенттерде 44 тақырыпты таңдау мүмкіндігі болды және олар өздерінің сүйікті жазушыларының жаңа кітаптары немесе осы тақырыптар бойынша жаңа кітаптар туралы пікірлер алу үшін тарату тізіміне жазыла алады.

1990 жылдардың басында America Online және CompuServe сияқты коммерциялық қызметтер баспа газеттерінің алғашқы электронды көшірмелерін ұсына бастады. Газеттер мен журналдар 1996 жылы веб-сайттар мен интернет-мұрағаттарға үзінділермен немесе олардың соңғы нөмірлерінің толық басылымдарымен ақысыз немесе жазылым арқылы (*ақылы немесе ақысыз*) бере бастады. Мысалы, New York Times веб-сайты күнделікті баспа басылымдарындағы мақалаларға, әр 10 минут сайын соңғы жаңалықтар жаңартуларына және эксклюзивті онлайн сюжеттерге тегін қол жеткізуді ұсынады. Daily news Washington Post газеті арқылы онлайн режимінде қол жетімді болды, онда мақалалардың, фотосуреттердің, дыбыстардың және бейнелердің толық кітапханасы болды. The Times және the Sunday Times Біріккен Корольдіктегі оқырмандар үшін онлайн нұсқасын жасау мүмкіндігімен Times Online деп аталатын бірлескен веб-сайт құрды.

Технологиялық конвергенцияның бастауы – цифрлық технологияның дамуы болды. Енді ақпараттың барлық түрлерін компьютерлермен, соның ішінде мәтінмен, музыкамен және графикамен өңдеу үшін биттер мен байттарға дейін қысқартуға болады.

Цифрландыру музыканы, фильмді және жазбаша сөзді салыстырмалы әдістер арқылы және айқын қаржылық қолдаусыз жазуға және түрлендіруге мүмкіндік береді.

Цифрландырудың ілгерілеуіне қазір технологиялық жетістіктер ықпал етуде. Бағдарламаны пайдаланып, мәтінді де, графиканы да бір уақытта сканерлеуге болады. Кітаптарды цифрландыру бастамаларында қолданылатын бағдарламалық жасақтаманың екі негізгі өндірушісі – 4 DigitalBooks және Kirtas Technology. Жоғары деңгейлі сканерлерді жалдауға болатынына қарамастан, жаппай цифрландыру әлі де айтарлықтай қаржылық шығындарды талап етеді. Цифрландыруда мәтінді тану технологиясы қолданылады. Ірі ғылыми кітапханалар әдебиеттерді кез келген тілде таба алады, өйткені OCR мүмкіндігі бар. Abbyu деп аталатын танымал OCR бағдарламасы 177 түрлі тілде іздеу жұмысын жүргізе алады.

Google және OSA кітаптарды цифрландыруды алғаш бастаған кезде, үлкен кітап қорлары бар Батыстағы ең үлкен кітапханаларға назар аударды. 2015 жылы Әлемдегі ең ірі баспа корпорациялары Pearson, Thomson Reuters, Reed Elsevier, Wolters Kluwer және Penguin Random House болды. Кітап жаңа ғана ірі медиа-бизнес ұсынатын көптеген өнімдердің біріне айналды деп айтуға болады, өйткені мұның бәрі брендті қалыптастырады.

XXI ғасырда көптеген елдерде бұқаралық ақпарат құралдарының интеграциясы мен бірігуі баспа ісін сипаттай бастағанымен, ірі фирмалардың бақылауынан тыс өзгерістер де кітап жасауға айтарлықтай әсер етті. Әлемдегі ең ірі үш технологиялық және ақпараттық компания «Үлкен Үштік» деп аталады: Amazon, Apple және Google. Дегенмен, соңғы жылдары бірқатар шағын техникалық ірі жобалар технологияға, бизнес үлгілеріне және тұтынушылардың қалауына әсер етті. Бұл өзгеріс әсіресе АҚШ пен Ұлыбритания да айқын байқалады. Мұнда электронды кітап индустриясы көптеген басқа елдерге қарағанда көбірек қалыптасқан, бірақ алдағы жылдары бүкіл әлем бойынша барлық басылымдарға өзгерістер енгізілуі әбден мүмкін.

Стандартты электронды кітап, әдетте бағдарламалар, веб-сайттар және мерзімді басылымдар (*соның ішінде карталар, музыка және суреттер*) сияқты қосымша материалдармен толықтырылады. Қазіргі уақытта бірнеше жарияланым түрлері және өзін-өзі жариялау қызметтері бар. Сату және маркетинг әлеуметтік медианы, YouTube-ті, ағындық қызметтерді, тұтынушыларға тікелей веб-сайттарды пайдалануға басымдық берді. Бұл оқиғалардың көпшілігі электронды кітап форматына, әсіресе 2007 жылы Amazon Kindle шыққаннан кейін және электронды кітаптар нарығы қарқынды дами бастағанына байланысты болды.

Интернетті пайдаланудағы өзгерістер, электронды кітап индустриясының кеңеюі және АҚШ-тың ықпалды компанияларының таңдаулы тобының ықпалы халықаралық баспа және бөлшек саудаға әсер етеді. Баспа және электронды кітаптар үшін әзірленген тарату және төлем механизмдерінің арқасында кітаптарды табу, сатып алу, жөнелту және төлеу қазіргі уақытта қарапайым процестер болып табылады. Amazon табысқа жеткен жерлерде ағылшын тіліндегі мерзімді басылымдар пайда болды. Интернет-дүкендердің, электронды кітаптардың және мәтінді таратудың басқа технологияларының өсуімен әртүрлі елдер мен аймақтар арасындағы шекараларды алып тастады. Отандық және халықаралық баспа компанияларымен қатар кітап нарығында Google, Amazon және Apple сияқты медиа-компаниялардың жаңа түрлері басым. Симон Мюррейдің цифрлық әдеби әлем туралы мақаласында айтқан пікіріне сәйкес, «біз қазіргі құрылым мен жүйенің көп бөлігі өмір сүретін өтпелі кезеңнің шешуші кезеңін бастан өткеріп жатырмыз, бірақ «Жаңа цифрлық ортаның логикасы осындай эволюцияны тудырды. Дәстүрлі бұдан былай өмір сүре алмайды, жай ғана қосымша ретінде қарастырылады».

Шындығында, қазір көптеген адамдар сандық кітаптар мен онлайн кітапханалардың арқасында кітап материалдарына оңай қол жеткізе алады. Сандық кітапты сатып алғаннан немесе жүктегеннен кейін, оны бірден оқуға болады. Кітапты жеткізуді немесе дүкенге баруды күтпей-ақ, бірден оқығысы келетіндер үшін бұл өте тиімді. Онлайн кітапханалар мен электронды кітап оқу платформалары кітап материалдарына онлайн қол жеткізуге мүмкіндік береді. Кітапханаларға немесе кітап дүкендеріне тікелей кіре алмайтын адамдар үшін, соның ішінде алыс жерлерде тұратындар немесе физикалық мүмкіндіктері шектеулі адамдар үшін өте пайдалы. Оқырманның талғамы мен талаптарына байланысты сандық кітаптардың бірқатар форматтарын қол жетімді етуге болады.

Сонымен қатар кейбір жүйелер оқуды жеңілдету үшін қаріп өлшемін, түс схемасын және басқа параметрлерді өзгертуге мүмкіндік беретін бейімделген оқу опцияларын ұсынады. Оқырмандар сандық кітаптар мен онлайн кітапханалардың арқасында басқа ұлттар мен тілдердің әдебиеттеріне қолжеткізе алады. Бұл мәдениетаралық өзара әрекеттесуді ынталандырады және оқу мүмкіндіктерін жақсартады. Физикалық кітаптармен салыстырғанда цифрлық кітаптардың құны төмен болады. Бұл бюджеті шектеулі адамдар үшін әртүрлі кітаптарды қолжетімді етеді. Кітап өндірісін цифрландыру баспа саласына қатты әсер етті. Ол кітаптардың қолжетімділігін, тиімділік пен үнемділікті арттырды, оқу тәжірибесін жақсарту үшін интерактивті және мультимедиялық элементтерді енгізді. Дегенмен, авторлық құқықты бұзу мәселесіне қатысты қиындықтар әлі де бар. Цифрландырудың жалғасып жатқан эволюциясы авторларға, баспагерлерге және оқырмандарға мүмкіндіктер мен қиындықтарды ұсынатын кітап өндірісінің болашағын қалыптастыруды жалғастырады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Marie Lebert 'A Short History of EBooks', August 26, 2009 [EBook #29801] (5-7 p.)
  2. Poynder R. Interview with Michael Hart // The Occasional Pamphlet — Peter Murrey-Rust's Blog. 2006. March 9.
URL: <http://poynder.blogspot.ru/2006/03/interview-withmichael-hart.html>
  3. Cook M. Project Gutenberg Releases eBook #50,000 // Project Gutenberg News.2015, October 3. URL:
<http://www.gutenbergnews.org/20151003/project-gutenberg-releasesebook50000/>
  4. Arum Park and Kyoung Jun Lee 'The Three Dimensions of Book Evolution in Ubiquitous Computing Age: Digitalization, Augmentation, and Hypermediation'
  5. Bill Cope and Mary Kalantzis 'Multiliteracies': New Literacies, New Learning (2009)
<http://books.google.com/googlebooks/partners.html>
<http://www.opencontentalliance.org>
<http://www.amazon.com/exec/obidos/tg/browse/-/10197021/103-2965365-1144655>
- Brouillette S. Postcolonial writer in the global literary marketplace. Houndsmill: Palgrave

Macmillan; 2007

<http://www.abbyy.com/>

Baverstock A. 'How to market books. 5th ed.', London: Routledge; 2015

Forslid T, Helgason J, Larsson L, Ohlsson A, Steiner A. 'Höstensböcker: Litteräravärdeförhandlingar2013', Stockholm: Makadam; 2015

Murray S. 'Charting the digital literary sphere', Contemp Lit. 2015; 56(2): 311-39

Аружан Салин,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Журналистика факультеті

Баспа ісі типографикасы мен менеджменті мамандығының

2-курс магистранты

АВТОР МЕН ОҚЫРМАН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНА АРНАЛҒАН АЛТЫН КӨП

Көптеген авторлар үшін жазу процесі өз ойларын, сезімдерін және идеяларын білдіру тәсілі. Жазу оларға өз ойлары мен эмоцияларын әлеммен бөлісуге мүмкіндік береді. Кейбір авторлар үшін жазу – қанағат пен қуаныш әкелетін шығармашылық түрі. Олар жаңа әлемдерді, кейіпкерлерді және оқиғаларды жасау процесін ұнатады. Алайда автор үшін ең маңызды – оқырман. Оқырманы жоқ автор – қабырғаға әңгіме айтқанмен тең. Сол үшін өзінің сүйікті аудиториясын тауып, сол адамдар үшін шығармашылықпен айналысу – автордың басты жұмысы. Автор мен оқырман арасын қалай жақындатуға болады? Сол тақырыпта ғылыми жұмыс немесе мақала жазатын болса, қандай сұрақтарға жауап беру арқылы жұмысын дұрыс жолға қоя алатыны жайлы кішігірім көмекке идеялар жинақтадым. Олар шығарма арқылы өзара әрекеттесу, автор оқырманмен қарым-қатынас жасау үшін өз шығармаларын қалай пайдаланады? Олар мәтін арқылы қандай эмоцияларды, идеялар мен құндылықтарды жеткізеді? Оқырмандар бұл хабарламаларды қалай қабылдайды және түсіндіреді?

Кері байланыс: Оқырман шығармаларды қалай қабылдайды? Олар авторға қандай кері байланыс береді? Қазіргі баспада қандай кері байланыс механизмдері бар (*мысалы, шолулар, әлеуметтік желілер, блогтар*)?

Шығармашылық процесіне оқырманның әсері: Автор өз шығармаларын жазған кезде аудиториясының қалауы мен күтуін қаншалықты ескереді? Оқырман пікірі автордың одан әрі шығармашылық дамуына қалай әсер етеді?

Қоғамдастық құру: Баспагер мен автор өз шығармаларының айналасында қауымдастықтарды қалай жасайды? Оқырмандармен өзара әрекеттесу және пікірлес адамдар қауымдастығын құру үшін қандай ресурстар мен құралдар пайдаланылады?

Этика және жауапкершілік: Автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынаста қандай этикалық мәселелер туындайды? Баспагер мен автор оқырман мен олардың әртүрлі көзқарастарының құрметтелетінін қалай қамтамасыз етеді?

Кері байланыс пішіндері: Оқырманның авторларға кері байланыс беруінің әртүрлі жолдарын зерттеңіз. Бұл кітап платформаларындағы шолулар, әлеуметтік желілердегі пікірлер, электрондық хаттар немесе хаттар, кітап клубтарына қатысу және тағы да басқасы болуы мүмкін.

Авторлар үшін кері байланыстың маңыздылығы: Авторлар үшін кері байланыс неліктен маңызды? Олар өз жұмыстарын жақсарту үшін оны қалай пайдаланады? Кері байланыс авторларға жазу бағытын өзгертуге немесе дағдыларын жақсартуға көмектескен мысалдарды зерттеңіз.

Кері байланысты қамтамасыз етудегі баспагерлердің рөлі: Баспагерлер авторларға оқырмандардан кері байланыс алуға қалай көмектеседі? Бұл үшін олар қандай тетіктерді қарастырады? Пікірлер баспагерлердің жаңа атаулар немесе қайта басып шығару туралы шешімдеріне қалай әсер етуі мүмкін?

Кері байланысты тиімді пайдалану: Автор мен баспагерлер алған кері байланысты қалай тиімді пайдалана алады? Олар сындарлы және конструктивті емес сынды қалай ажыратады? Олар кері байланысқа жауап беру және оқырмандарды жасау процесіне тарту үшін қандай стратегияларды пайдаланады?

Әдеби ортадағы кері байланыс мәдениеті: Әдеби ортада кері байланыс мәдениеті қалай қалыптасады? Авторлар, баспагерлер және оқырмандар арасындағы кері байланысқа қатысты құндылықтар мен күтулер қандай? Бұл салада қандай тенденцияларды байқауға болады?

Шығармашылық үдерістегі кері байланыстың маңыздылығы: Оқырмандардың кері байланысы шығармашылық үдеріске қалай әсер ететінін қарастырыңыз. Конструктивті кері байланыс қандай артықшылықтар әкеледі? Авторлар өз жұмысын жақсарту үшін кері байланыс пен түсініктемелерді қалай пайдаланады?

Кері байланыс формаларының алуан түрі: Оқырмандар кері байланыс бере алатын әртүрлі әдістерді зерттеңіз, мысалы, веб-сайтқа шолулар, әлеуметтік желідегі пікірлер, авторларға хаттар және т.б. Осы пішіндердің қайсысы оқырмандар арасында ең танымал? Баспагерлер мен авторларды кері байланыс қалай ынталандырады?

Кері байланыстың нәтижеге әсері: Кері байланыс жұмыстың сәттілігіне қалай әсер ететінін талдаңыз. Позитивті пікірлер кітаптың сатылымы мен танымал болуына қалай көмектеседі? Мәселелерді шешу және басылымдардың сапасын жақсарту үшін баспагерлер кері байланысты қалай пайдаланады?

Кері байланысты тиімді өңдеу: Автор мен баспагерлерге кері байланысты тиімді өңдеу үшін стратегияларды қамтамасыз етіңіз. Сіздің беделіңізді жоғалтпай, теріс пікірлерге қалай жауап беруге болады? Оқырмандарды белсенді араласуға және кері байланыс қалдыруға қалай ынталандыруға болады?

Кері байланысты өңдеу этикасы: Кері байланысты өңдеуге қатысты этикалық мәселелерді талқылаңыз. Оқырмандардың пікірін құрметтеу мен автордың тұтастығын сақтау арасындағы тепе-теңдікті қалай сақтауға болады? Коммерциялық мақсатта кері байланысты манипуляциялаудан қалай аулақ болуға болады?

Шабыт ретінде кері байланыс: Оқырман пікірі авторды жаңа идеялар жасауға немесе оқиғаны дамытуға қалай шабыттандыратынын қарастырыңыз. Оқырмандардың сұраныстары немесе ұсыныстары бойынша авторлар өзгертулер енгізген немесе сюжетті кеңейткен шығармаларға мысал келтіріңіз.

Аудиторияны бейімдеу: Авторлар өз шығармаларын аудиториясының қалауы мен күтуіне қалай бейімдейтінін зерттеңіз. Оқырмандардың назарын аудару және ұстау үшін қандай стратегиялар қолданылады? Баспагерлер трендтер мен қалауларды анықтау үшін аудиторияны қалай зерттейді?

Бірлескен шығармашылық: Бірлескен шығармашылық тұжырымдамасын талқылаңыз, мұнда оқырмандар авторлармен бірге жұмыс жасауға белсенді қатысады. Мұндай тәжірибелерді қолдану мысалдарын келтіріңіз, мысалы, интерактивті жобаларда немесе ашық сериялар форматында.

Оқырмандармен диалог: Авторлар мен оқырмандар арасында диалог орнатудың әдістері мен құралдарын ұсыныңыз. Аудиторияңыздан пікірлер мен идеяларды жинау үшін кері байланыстың қандай түрлері тиімді? Қандай онлайн платформалар мен әлеуметтік желілер оқырмандармен белсенді әрекеттесуге ықпал етеді?

Өзгеріс этикасы: Оқырман сұранысы негізінде шығармаларға өзгерістер енгізу этикасын талқылаңыз. Аудиторияның тілегін ескере отырып, шығарманың авторлық тұтастығын, өзіндік

ерекшелігін қалай сақтауға болады? Оқырмандардың талғамына бейімделу барысында жұмыс сапасының жоғалуын қалай болдырмауға болады?

Автор мен оқырман – әдеби процестің бір-біріне мән беретін екі құрамдас бөлігі. Олардың өзара әрекеттесуі – жазушы мен тұтынушы арасында ерекше көпір құра отырып, әдебиеттің мәнін кіргізеді.

**Ботакөз Арыстан,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті
«Дизайн» мамандығының
2-курс магистранты**

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ДИЗАЙН ТҮРЛЕРІ

Әлемдік мәдениеттің даму тарихында «дизайн» термині Еуропадағы өнеркәсіптік революция кезінде қалыптасты. Сонымен қатар техникалық эстетика ұғымдарымен байланысты болды. Яғни, дизайн – объектінің, пішіннің, бұйымның одан әрі тікелей жаппай өндіріске енгізу үшін егжей-тегжейлі сызбасы. Бұл мәселелердің барлығы көптеген жарияланымдар мен диссертацияларда көрсетілген [1, 279 б].

«Дизайн» термині елде жаңа мағынаға ие. Бұрын «көркемдік дизайн» идеясы мен заттарды құру және дамыту теориясы «техникалық эстетика» деп аталды. Ағылшын тілінен аударғанда «дизайн» – сурет салу, жобалау деген мағынаны білдіреді. «Дизайн» сөзінің де туынды мағыналары бар: дизайнер, суретші-дизайнер, нысанның пішіні, сыртқы пішіні және т. б. Дизайн–объектілердің қоршаған ортаның эстетикалық және функционалдық қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған дизайнерлік қызметтің әртүрлі түрлері [2,320 б].

Соңғы екі онжылдықта қоғамдық және тұрғын үй кеңістігінің интерьер дизайнна арналған басылымдардың саны артты. Ең алдымен, жоғары оқу орындары сәулет және интерьер дизайн бойынша оқу материалдарымен жабдықталған. Сонымен қатар әдебиет екі үлкен блокқа бөлінеді: практикалық қолдануға арналған арнайы қолданбалы әдебиеттер және дизайн тарихы мен теориясы бойынша әдебиеттер. Яғни, дизайнерлердің жұмысындағы зерттеу және практикалық бөліктер қазіргі уақытта баспа өнімдерінің кең таңдауына ие.

Қазіргі уақытта дизайн – түпкілікті түрде қалыптасқан адам болмысының барлық салаларын қамтитын әлеуметтік-мәдени құбылыс. Адамзат дамуының бірде-бір тарихи және мәдени кезеңі қазіргі кезеңдегідей толық өмір жоспарымен сипатталмайды. Бұл суреттегі «қазіргі заманның антропологиялық сапасын» көруге мүмкіндік береді. Интерьер – ұйымдасқан мәдени кеңістік, тарихи даму кезеңіндегі адам шеберлігінің толық үлгісі. Басқаша айтқанда, интерьер дизайнның семиотикалық құрылым ретінде зерттеу – қазіргі заманғы интерьер дизайнның талдауға мүмкіндік береді. Бұл – үшінші мыңжылдықтың басындағы адамдық қарым-қатынастың заттар әлеміне айналуы туралы ойды ашудың бір жолы. Сондай-ақ белгілі бір тілдегі бейнелер мен коннотациялар жүйесі арқылы ішінара түрленетін шындықты зерттеу қажеттілігімен жобаны зерттеу нақты заттар жүйесіне, яғни семиотикалық талдауға проекцияланады. Семиотикалық тұрғыдан алғанда, дизайн нақты заттарға қатысты метатілдің бір түрі ретінде саналады. Сонымен бірге адамның дизайн арқылы өзгерген әлем туралы идеяларының объектілік тілі болып табылады.

Интерьерді және оны жобалау мен жүзеге асырудың белгілі бір тәсілдерін ғана емес, сондай-ақ дизайнер әрқашан саналы түрде бақылай бермейтін объективті әлемге, дизайнға заманауи адамға қатысты идеяларды қарастырады. Қазіргі уақытта экологиялық дизайнды дамытуда, сәулет кеңістігін жобалауда қолайлы жағдайлар қалыптасты. Бұл оның қарқынды

өсуіне әкелді. Ол қазірдің өзінде республика мен елдегі қалалардың мәдениетінде жетекші орынға ие болды.

Ғимараттың ішкі және сыртқы дизайны мақсатына, түріне, өлшеміне, материалына, құрылымдарына және басқа да көптеген жағдайларға байланысты. Ғимараттардың интерьерін жобалау кезінде әртүрлі интерьер дизайнының шығармашылық тәжірибесін жақсы түсінуге мүмкіндік беретін кейбір жалпы әдістер мен принциптер бар. Ғимараттың интерьер дизайнындағы негізгі міндет – адам үшін максималды жайлылық, ғимараттың жұмыс істеуіндегі функционалдық сәйкестік мүмкіндігі. Тұрғын үйлердің, қоғамдық ғимараттардың және өндірістік ғимараттардың заманауи интерьерлері жалпы даму тенденциясымен сипатталады. Бұл – адамның қозғалысына кедергі келтірмейтін, тек ыңғайлы ғана емес, сонымен қатар жарық, кең және еркін ортаны құруға ұмтылу. Осылайша, қазіргі жағдайларда дизайн кеңістіктік құрылымға және ішкі кеңістіктік қатынастарға қойылатын белгілі бір жалпы талаптарды сақтайды. Дизайн интерьері нысананың үлкен немесе кіші екеніне қарамастан, көрсетілген сипаттамаларға сәйкес келуі керек.

Қазақстанның даму тарихында ұлы өзгерістер патша дәуірінде, әсіресе ХІХ ғасырда, республиканы орыстандыру кезеңінде басталды. Киіз үйдің дәстүрлі интерьер дизайны кеңінен зерттелген және зерттеушілердің назарында. Сондай-ақ қоғамдық ғимараттардың интерьер дизайны саласында бұл – соңғы екі толық емес ғасырдағы аймақтың даму тарихына ғана сүйене алатын құбылыс. Сонымен қатар әлемдік мәдениеттің дамуындағы мұндай бағыттың қажеттілігі ХІХ-ХХ ғасырлар тоғысында ғана көрінді.

Ал Қазақстанда «интерьер дизайны» немесе «сәулет ортасының дизайны» мамандығы тәуелсіздік кезеңінің құбылысы ретінде сипатталды. Өйткені ХХ ғасырдың аяғында әлемдік мәдениеттің дамуымен тікелей байланыс арқылы сәулеттік және көркемдік ойлаудағы өзгерістерді білу мүмкін болды.

Президенттің «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты басты Жолдауында елді цифрландыруға ерекше көңіл бөлінді. Ол ХХІ ғасырдың феномені айналған урбанизация процестерінде де, «ақылды үй» ұғымдарында да көрініс табады. Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы қарқынды дамуы құрылыс пен сәулет өнерін барынша айқын көрсетті [3].

Қоғамның дамуындағы әрбір тарихи кезең мәдениеттің, белгілердің және әлеуметтік-мәдени құндылықтардың «призмасы» арқылы қабылданатын алдыңғы ішкі стильге тән белгілердің ізін қалдырады [4, 28-29 б].

Заманауи технологиялардың дамуы интерьер өнері тарихында жаңа сөзге айналған бірқатар дизайнерлік шешімдердің пайда болуына әкелді.

Нақты тарихи жағдайдағы жаңартылған стиль және жаңа әлеуметтік қажеттіліктер қоғамның өзгерген өмір салтын көрсетеді. Сондай-ақ құрылыс пен әрлеу материалдарының технологияларын әзірлеуді, заманауи материалдарды, техникалық және көркемдік құралдарды, жаңа құрылыс әдістерін қолдануды қажет етеді. Сонымен қатар сәулет пен интерьерді қалыптастырудағы инновацияларды жетілдіруді көздейді. Дизайнерлер мен сәулетшілер семиотикалық кеңістікті бейнелейтін жаңа көркем-бейнелі шешімдер мен архетиптік элементтерді енгізе отырып, тұрғын үй-жайлардың интерьер дизайнын стилистикалық интерпретациялау әдістемесін қолданады.

ХХ ғасырдың аяғынан бастап, бүгінгі күнге дейін дизайн өнердің барлық дерлік саласын қамтыды. Осыған байланысты интерьер дизайнындағы стильдер, жаңа дизайнерлер, идеялар, трендтер көбейді [5, 49-50 б].

Сәнді интерьер дизайнының тенденциясы минимализмнен басталады. Заманауи интерьердегі сән трендтері – бөлшектердің, түс екіпіндерінің үйлесімі. Бүгінде интерьерлердің көпшілігі негізінен екпінге негізделген. Ел, ескірген шик, поп-арт және арт-деко сияқты стильдердің тенденциялары мен ерекшеліктері мәңгілікке кетпейтін классиканың белгілі бір пропорциясын әкеледі. Бұл стильдер шағын кеңістіктерге сәйкес келеді. Сондай-ақ үйлесімді

нюанстарды ұстана отырып, қазіргі әлемнің классикасын бейнелейтін үлкен сурет жасайды. Осы стильдерді толығырақ қарастыратын болсақ, әсіресе таң қалдыратын бірнеше, атап айтқанда: лофт, хай-тек, постмодернизм, кантри, поп-арт бар. Дәл осы стильдерде тенденциялар әсіресе айқын көрінеді. Осы немесе басқа стильді танымал ететін ерекше бөлшектер. Мысалы, лофт стилі Америкада, қыркыншы жылдары, фабрикалар мен зауыттардың шатырлары тұрғын үйге берілген кезде пайда болды. Оны тек осы функция арқылы тануға болады. Лофт стилі заманауи, кейде өте жарқын жиһазды өнеркәсіптік фонмен араластыруды қамтиды. Стильдің ажырамас бөлігі: кірпіш, бетон қабырғалары, үлкен терезелер және қабырғалар мен бөлімдердің болмауы. Негізгі ерекшелігі – бөлменің масштабы. Шкафтар, сөрелер, шкафтар және басқа жиһаздар аймақтарға бөлу ретінде қолданылады (1-сурет).

1-сурет. «Лофт» стилі

70-жылдары Еуропада «Хай-тек» стилі пайда болды. Мұнда басты қағида – ұтымдылық пен декордың болмауы. Металл заттардың болуы – жоғары технологиялық интерьер трендінің басты ерекшелігі. Металл түтік корпустары, металл диван негізі және жиһаздың басқа бөліктері (2-сурет). Қабырғалар сияқты едендер берік болуы керек. Ал геометриялық немесе гүлді өрнектің немесе ою-өрнектің болуына ешқандай жол берілмейді.

2-сурет.«Хай-тек» стилі

Американдық ранчо, тау шалесі, орыс саятшылығы – мұның бәрі «кантри» стилін қамтиды. Елдік стильдің ерекшелігі – жылулық пен жайлылық. Сәнді дизайны жоқ жұмсақ жиһаз, керісінше, қарабайыр, «ескі» және кейбір жерлерде өрескел. Ағаш едендер, сәндік элемент ретінде боялған табақтар және танымал стиль ерекшелігі – тоқыма торы, онда күрделі, бұралған декорациялар жоқ, бәрі қарапайым және оңай (3-сурет).

3-сурет. «Кантри» стилі

60-жылдары АҚШ-та жаңа стиль – поп-арт стилі дүниеге келді. Поп-арт стилі тенденцияларымен басқалардан ерекшеленеді. Стиль жарқын, жарылғыш, бір жерде қайшы. Ең алғаш 50-жылдары Англияда, кейіннен АҚШ-та пайда болған поп-арт стилі бірден эмоциялар дауылын тудырды. Поп-арт стилінің келуі мен дизайнда үлкен жарқын дақтар, атақты адамдардың әртүрлі түстердегі суреттері орын басып, академиялық портреттен толықтай кетті (4-сурет). Поп-арт дизайны түсі, саны және пішіні бойынша ерекше көзге түседі. Стиль үйдегі жайлылықтың көрсеткішіретінде ерекшеленбейді. Өйткені жарқын нүктелер кейде жалықтыруы мүмкін. Бірақ соған қарамастан, поп-арт интерьер дизайнның жасау кезінде сәнді заманауи стильдердің бірі болып қала береді.

4-сурет. «Түркістан» салтанат сарайы ғимаратындағы ұлы күйшілердің поп-арт үлгісіндегі алып портреттері.

Сондай-ақ поп-арт стилі Қазақстанда кеңінен орын табады. Әсіресе, үлкен ғимараттар мен үйлердің сыртында салынған поп-арт стиліндегі муралдарды мысал ретінде келтіруге болады. Атап айтатын болсақ, 2021 жылы Шымкент қаласында өткен Ұлттық домбыра күні «Түркістан» салтанат сарайы мен Шанин атындағы Қазақ академиялық драма театрының ғимараттарында ұлы күйшілердің портреттері бейнеленді. Қазақтың әйгілі домбыра шеберлері Құрманғазы, Дина, Тәттімбет, Дәулеткерей, Кенен Әзірбаев, Біржан сал, Қазанғап, Жаяу Мұсаның поп-арт стиліндегі суреттері ерекше әсемдікке ие болды [6]. Сонымен қатар Астана, Ақтөбе, Алматы қаласындағы біршама зәулім үйлердің сырты поп-арт стиліндегі заманауи муралдармен әсемделген. Мысалы, поп-арт дизайнындағы Димаш Құдайбергенов, Денис Тен, Батырхан Шүкенов және б. суреттері [7].

Ең керемет стильдердің соңғысы – постмодернизм. Стереотиптерді, кейбір канондарды

және күнделікті әдеттерден бас тартумен сипатталатын стиль.

Ерекшеліктері – ашық түстер, ою-өрнектер, формалардың символизмі және текстуралар мен текстуралардың контрастық комбинациялары (5-сурет) [14]. Әдетте, бұл стильге қарапайым орналасуы бар кең бөлмелер қолайлы. Бірақ ол мейрамханалар, клубтар, салондар немесе ашық жоспарлы пәтерлер үшін қолайлы.

5-сурет. «Постмодернизм» стилі

Осылайша, тұрғын үй дизайнындағы жаһандық үрдістер жыл сайын өзгереді. Интерьер әдемі ғана емес. Сонымен қатар өмір сүруге ыңғайлы болуы керек екенін ескеру маңызды. Айта кету керек, ғимараттар мен тұрғын үйлердің заманауи дизайны айтарлықтай демократиялық. Бұрын танымал болған көптеген стильдер кейбір өзгерістерге ұшырағанымен, әлі де өзекті.

Қазіргі уақытта Қазақстанда дизайн өнерімен мен сәулет кеңістігін жобалауды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасалған. Қазақстандағы қоғамдық интерьерлердің архитектурасы мен дизайны туралы материалдардың Мәскеу журналдарында, Қытайда және Германияда пайда болуы кездейсоқ емес.

Қазіргі уақытта бүкіл әлемде сияқты, қазіргі Қазақстанда сәулет өнері мен дизайн, интерьер саласына үлкен қызығушылық бар. Дизайн саласындағы көптеген мамандықтардың ішінде сәулетші, суретші және дизайнер мамандығы – ең перспективалы және танымал мамандықтардың бірі. Экономикадағы, жағдайлар мен өмір салтындағы өзгерістер, еңбек нарығындағы сұраныс сәулетші-дизайнердің ұстанымын одан әрі нығайта түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Михайлов С.М. История дизайна.– М.: Союз дизайнеров России, 2002. –279 с.
  2. Глазычев В.Л. Дизайн как он есть. – М.: Европа, 2006. – 320 с.
  3. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. www.akorda.kz 12.04.2017.
  4. Змеул С.Г., Маханько Б.А. Архитектурная типология зданий и сооружений. – М.:Архитектура–С, 2004. – С. 28-29.
  5. Шимко В.Т. Основы дизайна и средовое проектирование: учеб.пособие. – М., 2007. – С. 49-50.
- Портретами великих кюйши в стиле поп-арт украсили Шымкент 04 июля 2021 https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/portretami-velikih-kyuyshi-stile-pop-art-ukrasili-shyimkent-442300/
6. Тена и Шукенова нарисовали в алматинских «подземках» https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tena-i-shukenova-narisovali-v-almatinskih-

**А. Айтмырза,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті
«Баспа менеджменті және типографика» мамандығының
2-курс магистранты**

БАСПА ІСІ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Баспасөз жарнамасы – әлемде ең көп таралған жарнама түрі. Оған дәстүрлі түрде газеттер мен журналдардағы жарнаманы жатқызады. Көптеген елдерде жарнамаға бөлінетін жалпы қаржының басым үлесі – осы баспасөз жарнамасына тиесілі. Мәселен, Швецияда – 93%, Нидерландта – 83%, Германияда – 75%, Ұлыбританияда – 64%, АҚШ-та – 53%, Австралияда – 48%, Италияда – 43%.

Бұнымен біз өз зерттеу жұмысымызда не айтқымыз келеді. Бәсекеге қабілетті әр елде жарнамаға деген, соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдары көзінің жарнамасымен елдер көптеген жетістіктерге жетіп отыр. Күні бүгін біздің қоғамда БАҚ-тағы жарнаманың қарқыны бәсең болса да, жарнаманы әлі тұтынатын аудитория бар екендігін байқаймыз.

Нарықтық экономиканың жаны – бәсеке десек, сол бәсекеге апаратын күш – жарнама. 80 жылдардың екінші жартысынан бастап, бұқаралық ақпарат құралдарының экономикалық ахуалы нарық заңдылықтарына ырық бере алмай, қиын кезеңдерді бастан кешіргені белгілі. Редакция шығыны мен аудитория сұранысын қанағаттандыра алмағандары кезінде жабылып та қалды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары ашылған жекеменшік баспалар мен мерзімді басылымдар ақпарат кеңістігінде өз орындарын белгілеп те үлгерді. Экономикалық қиындықтарға қарамастан, журналистік ізденістері мен нарықтың жаңа талаптарына тез бейімделген ақпарат құралдары бүгінде аяқтарынан тік тұрып, қаржылық жағдайын түзеп алды. Соған қарамастан редакцияның қаржы мәселесін ұйымдастыру мен басқаруда әлі күнге шешілмеген мәселелер жеткілікті. Журналистика маркетингі мен менеджментінің берік ұстанымы да жарнамамен жұмысты жандандыруға келіп саяды. Оған қоса, қоғаммен байланыстың қазіргі технологиялары да өз қызметін осы жарнама арқылы жетілдіруді мақсат етеді.

Жарнама – бірнеше ғылым салаларын: маркетинг, психология, әлеуметтану, мәдениеттану, журналистика және лингвистиканы бір-бірімен байланыстыратын күрделі құбылыс [1]. ХХ ғасырдың соңғы жылдарынан бастап, жарнама көптеген ғылыми зерттеулердің нысанына айналып отыр. Өйткені сапалы өнімнің (*ерекше басылымның*) тұтынушылары көп болғандықтан, оның таралымы да көп, одан түсетін пайда да бар. Тек баспа осындай өнімдерді шығаруға бағытталған стратегиясын әлсіретпеуі тиіс.

Өндірісті жетілдіру концепциясы (*технологиялық*). Бұл концепцияны қолдану негізінде, баспа өзінің бар күшін кітапты басып шығару процесін жетілдіруге бағыттайды. Өндірістік шығындарды азайту нәтижесінде сапалы кітаптар шығаруды қолға алуы тиіс. Қазіргі заманғы техникалық және бағдарламалық құралдар кітап шығарудың әртүрлі жолдарын қолдануға көмектеседі. Мысалы, баспа өнімін шығаруды өз күшіңмен немесе басқа кәсіпорындармен біріге отырып жүзеге асыруға болады. Сапасы мен бағасы әртүрлі материалдарды қолдану мүмкіндігі де зор[2]. Кітапқа деген қажеттілік, кәдуілгі басқа тауарға деген қажеттілікпен салыстырғанда сәл басқаша түрде пайда болады. Адамды өзіне қажет кітапты сатып алуға ақпараттық және танымдық қажеттіліктер мәжбүр етеді. Соның нәтижесінде «кітап тұтынушы – кітап сатушы» үлгілері аясында, тұтас нарықтық өзара қатынастар пайда болады. Кітапты сатып ала отырып, тұтынушы әлеуметтік- экономикалық ортада бағыт алуға көмектесетін өзінің зияткерлік қажеттіліктерін қанағаттандырады. Кітап өндіруші сатып алушы арқылы өзінің төмендегі қажеттіліктерін қанағаттандырады[2].

Кітап өндіру барысында оған келтірілген барлық шығын түрлері үшін ақшалай өтемақы

алады; оқырмандардың белгілі бір тобына рухани ықпал ету пішімінде идеялық сипаттың өтемақысын сезініп, кітап авторымен бірге елеулі түрде әйгілі болуға қол жеткізеді. Баспагер тек қана кітап емес, сонымен бірге тұтынушыны да жасайды. Кітап өнімдерінің өсіп жатқан өндірісі кітапқа деген тұтынушылықтың көбеюін тудырады және сол арқылы оқырмандар санын арттырады. Кітап адам парасатын, ақыл ойы мен сонымен бірге танымдық және эстетикалық қажеттіліктерді қалыптастырады. Сайып келгенде, кітапқа, оның жарнамасына деген қажеттіліктің өсуі – кітап нарығын қалыптастырады және реттейді[2]. Бұл зерттеуде отандық баспа ісінің жарнамасы жайлы сөз қозғадық. Жалпы, жарнамаға деген түсінік, Қазақстандағы баспа саласындағы жарнаманың негіздері мен құндылықтары жайында зерттеу жасадық. Зерттеудің негізгі әдісі жан-жақты дәйектерге сүйене отырып, салыстырмалы түрде жарнамаға, баспа ісінің жұмыстарына баға беру. Еліміздегі ең маңызды құндылықтардың бірі – сапалы кітап басып шығару болса, соның айқын жұмысының көрінісі қандай екеніне көз жеткізу.

Бүгінде қазақстандық баспалар мен баспаханалардың көпшілігі Астана және Алматы қаласында шоғырланған. Кітап палатасында тіркелген мыңнан астам баспаның барлығы дерлік кітап шығару ісімен айналыспайды[2]. Отандық нарықта санаулы баспалардың ғана өнімдері сұранысқа ие. Ал кітап нарығының 90 пайызға жуығын көрші Ресейде шыққан өнімдер құрайтын болса, қазақ оқырманы әлі күнге қазақша оқитын кітапқа зәру болып жүр. Нарықшылардың айтатыны, Қазақстанда халық саны аз, баспа да, баспахана да жекеменшіктің қолында дейді. Кітап өндірісі жетім бала күйін кешуде, онымен айналысатын комитет те, департамент те, тіптен бөлім де жоқ. Осы орайда туризм саласы, болмаса медицинадағы стоматология еске түседі. Олар да тұтастай жекенің қолында, бірақ оларды дамыту стратегиясы, күнделікті тактикасымен айналысатын мекемелер бар. Сол сияқты кітап өндірісін де дамыту керек. Тағы бір жанама мәселе, «Қазақстан», «Жалын», «Білім», «Ана тілі», «Қайнар» сияқты дәстүрлі баспаларымыздың өнімдері азайып, басшыларының жасы ұлғаюына байланысты руханиятымыз бұрынғы позицияларынан айырылып барады[3].

Республикада «Қоғамдық маңызы бар әдебиеттерді басып шығару және тарату» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарыққа шығатын кітаптар Ұлттық мемлекеттік кітап палатасына жүктеліп отыр. Осы кезге дейін мемлекет тарапынан басылатын кітап өндірісіне қатысты көптеген сын айтылып келгені белгілі. Осы орайда оқырман мен авторларды толғандыратын мәселе – «Қоғамдық маңызы бар әдебиеттерді басып шығару және тарату» бағдарламасы аясында әлеуметтік маңызды, оқырман үшін пайдасы бар кітаптардың жарық көруі. Мемлекеттік тапсырыспен бір аталым 5 мың данамен жарық көретін болса, оның барлығын дерлік аймақтардағы кітапханаларға үлестіргеннен гөрі, қандай да бір бөлігін сатылымға шығарған әлдеқайда тиімді. Бүгінде отандық баспалардың көпшілігі мемлекеттік бағдарламаларға арқа сүйеп отырғаны белгілі. Ал тендерлерге тәжірибесі жоқ баспаларды қатыстыру да – баспагерлерді толғандыратын түйткілді мәселенің бірі. Тендер кезінде жаңадан ашылған, баспа жүйесі жолға қойылмаған баспаларға кітап шығару құқын берудің де арнайы тетіктері қарастырылуы қажет[3]. Мысал, газет шығару. Баспа қызметінде газет, журнал және басқа мерзімді басылымдарды шығару 44,5 пайызды құрайды. 2022 жылы аталған үш сегменттегі қызметтердің жалпы көлемі 27,4 млрд теңгені құрады. Мұндағы көрсеткіштер де біркелкі өспеді. Мәселен, былтыр журналдар мен басқа да мерзімді басылымдарды шығару 5,8 млрд теңгені құрады (2021 жылдан 7,2% көп), ал одан бір жыл бұрын 13,9 пайыз төмендеген. Бес жыл бұрынғымен салыстырғанда бұл сегментте қызмет көрсету көлемі екі есеге жуық аз. Газет шығару сияқты қызметпен айналысатын бизнеске қиын. Мәселен, баспаханалардың газет шығару қызметтері бағасының өзгеруін қарасақ, 2017-2019 және 2022 жылдары сектордағы бағаның өсуі 3 пайыздан аспады. Пандемия жылдарында баспалар бағаны толығымен түсірді, олар бағаны 5%–7% төмендетуге мәжбүр болды. Қағаз және қағаз өнімдерін өндіруде мүлде басқа жағдай байқалды. Газет шығарудың негізгі шикізаты 2019 жылдан басқа жыл сайын айтарлықтай қымбаттады. Былтыр қағаз 16,4 пайыз, алдыңғы 2021 жылы – 8,6 пайыз, 2018

жылы – 28,3 пайыз қымбаттаған[2].

Жарнама берушілердің қызығушылығының төмендеуі – аудиторияға БАҚ-тың танымалдылығының төмендеуімен қатар жүретін процесс. Осы орайда, баспа басылымы шынымен де желі басылымдары мен әлеуметтік желілерден қалып қойды. Биыл наурыздың соңында ҚР Президентінің сайтында жарияланған Қазақстанның ақпараттық доктринасында елдегі баспа басылымдары азаматтардың тек 9 пайызы үшін ғана негізгі ақпарат көзі болып қала беретіні айтылған және бұл – негізінен егде жастағы адамдар.

Сонымен қатар кітапханалық жарнамалар да баста мәселеге айналған. Кітапхана жарнамасын алғаш жүргізген ғылыми-техникалық кітапханалар өз фирмалық белгісін жасап, оны ҚР Экономика және сауда министрлігінің Патент агенттігіне бекіттірді, «Ақпаратты білетіндер ғана табысқа жетеді» деген фирмалық ұран пайдаланылады[5].

Кітапханалар шетелдік қоғамдық ұйымдармен байланыс «паблик рилейшнз» ғана қолданбайды, сонымен бірге жергілікті экономикалық, мәдени, діни ерекшеліктерді де ескереді. Облыстық, аудандық газетте өз рубрикасы бар. Онда шағын әдебиет шолуы, жаңа кітаптар туралы библиографиялық ақпарат, т.б. материалдар (*кітапхана өмірі туралы очерктер, облыс мамандарына арналған республикалық әдебиеттер көрмесінен репортаждар, директормен сұхбат*), тегін жарнамалық хабарландырулар, шақырулар шығады[4]. Кез келген жарнама ең кем дегенде екі жағдайда тиімді, біріншіден, кітапхана дамуының маркетингтік концепциясының бір бөлігі ретінде қызмет керсету сапасын, ақпараттық өнімдер мен сұраныстағы қызметтердің жылжу үрдісін зерттеу, екіншіден, пайдаланушылардың жалпы қажеттіліктерін анықтауға бағытталған. Жарнаманы дұрыс ұйымдастыру арқылы кітапхана өз пайдаланушыларымен ғана емес, міндетті түрде ықтимал пайдаланушылармен де жұмыс істейді[4].

Жарнама – өзінің кемшіліктері мен артықшылықтарына қарамастан, нарықтық қатынастардың негізгі индикаторы, қоғам дамуының ашық сипатын көрсетеді. Қоғамдық институт болғандықтан, кітапхана жарнаманың адамдарға әсеріне немқұрайды қарай алмайды. Өзінің ақпараттық ресурстарына сүйене отырып, пайдаланушылар үшін аса жайлы жағдай жасайды, жарнаманың қолайсыз әсерін азайтып, жақсы жағын асыруға тырысады. Бұқаралық ақпарат құралдары коммерциялық фирманың жарнама әдістерін қайталамай, озық тәжірибесін пайдаланып, өз жарнамалық стилін табуға болады.

Жарнама – маркетингтің ең бір ықпалды құралы. Жарнаманың бастапқы кезеңінің өзінде пайдаланушылардың сұранысын зерттей келе, сұраныстардың мазмұнын, зерттеу әдістерін, оларды кітапхана жарнамасына пайдаланатындай етіп тандайды. Өйткені тек кітапханаға келушілер арасында ғана емес, көшедегі жүргіншілер мен жергілікті телефон стансасына т.б. келушілер арасында да сұрақ-жауап жүргізіледі. Сұрақтар тұтынушылар біле бермейтін кітапханалық қызмет түрлері, мүмкіндік аясы туралы болуы мүмкін (*компьютерлік топтан бастап, әйелдер шығармашылығы орталығына дейін*). Баспа жарнамасында көп қолданылатыны – әріп биіктігі мен сызық көлденеңі ара қатынасы 6:1-ден 10:1-ге дейінгі аралықта болатын орташа қаріптер[4]. Оларды негізгі мәтінді басу үшін пайдаланады.

Бұлардан басқа – мәтіннің атын, негізгі түсініктерін беретін сөздерді жазатын қаріптер де бар. Ең бастысы, қаріптің мәтін мағынасымен ғана емес, макеттің басқа да элементтерімен байланысын да ескеру керек. Жарнама хабарландыруын оқудың оңай, ыңғайлы болғанына басты назар аудару керек. Бұл жерде адамның көзі жекелеген әріптерді емес, әріп топтарын немесе сөз топтарын тұтас қабылдайтынын айта кету керек. Сондықтан қаріп суретінен оның көлемін (*кегль*), әріптер, сөздер, жолдар арасындағы қашықтықты да дұрыс таңдай білу керек. Жарнама бизнестің жеке әдісі болып қалыптасқаннан бері ол екі негізгі мәселені шешумен айналысып келеді: жалпы аудиторияға әсер ету мен іскерлік ұсынысты тура қабылдайтын аудитория табу. Күннен-күнге өсіп отырған жарнамалық қызмет нарығында алдыңғы қатарға шыққан директ-маркетинг жарнамалық әрекеттің осы екі бағытын да жинақтайды. Көп жағдайда, әсіресе жарнамалық және іскерлік ұсынысты қабылдайтын топтарды дұрыс тауып, дәл бағыттауда оған тең келетіндер жоқ. Мысалы, сізге демеушілер, қала әкімшілігі,

мамандар, кітап сатумен айналысатын мекемелермен байланысқа шығу керек немесе сіз жаңа мамандандырылған кітапхана аштыңыз, соны жақын аумақтағы тұрғындардың білгенін қалайсыз. Бұл жағдайда сіз өз жарнамаңыз кітапхана қызметін пайдалануға мұқтаж адамдарға жеткенін қалайтыныңыз түсінікті. Жарнама жасау аудиториясын таңдау мүмкіндігін директ-маркетинг қана бере алады[4].

Баспасөз жарнамасына газеттер (*қалалық, облыстық, мемлекеттік, мамандандырылған*), журналдар (*жалпы немесе салалық*), фирмалық бюллетеньдер, анықтамалар жатады.

Баспасөз жарнамасы кең таралған, жұмсалатын шығыны жағынан теледидар жарнамасынан кейінгі орында тұрады. Баспасөз жарнамасының артықшылығы – оның пайдаланушыларды таңдау қабілеттілігінде. Қызығушылығына қарай адамдар салалық газеттер мен журналдарды таңдайтындықтан, баспасөз бетіндегі хабарландырулар белгілі бір топтарға ғана әсер ететінін білуге болады. Қорыта айтқанда, жарнама қызметінің жоспары көптеген факторларды нақтылы талдау және көптеген балама нұсқауларды бағалау негізінде жасалады. Ең басында мақсатты айқындайды және мақсат-міндеттердің мынадай тізбегін бетке ұстанған жөн: «фирманың мақсаттары – маркетинг мақсаты – жарнама қызметінің мақсаты және міндеттері». Бұдан соң, өнімнің өміршеңдік циклінің әртүрлі кезеңіне сәйкес жарнама түрлері қабылданады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дереккөз: ҚазҰУ, Ақпараттық кітапхана ісі мамандығының дәрісі
2. <https://martebe.kz/baspa-marketing/>
3. <https://egemen.kz/article/273844-baspa-naryghyndaghy-basekelestik>
4. Жарнама туралы: Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 19 желтоқсандағы № 508 Заңы//ҚР Парламентінің Жаршысы. – 2003. – № 24. – 12. – 15-6.
5. <https://dknews.kz/kz/kazak-tilindegi-makalalar/286863-kazakstanda-baspa-bak-tyntanyymaldygy-tez-tomendep>

А. Баймұханова,

Б. Төлекова,

Д. Толқынбек.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Баспагерлік-редакторлық және

дизайнерлік өнер кафедрасының

1-курс магистрантары

КІТАПТЫ МҰҚАБАСЫ АРҚЫЛЫ БАҒАЛАУДЫҢ НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ

Қазіргі қоғамда заманауи технологиялардың дамуымен қатар, ғылым мен білімнің, өнер мен мәдениеттің барлық саласындағы бірқатар мәселелер өзінің шешімін оңтайлы тауып, даму тенденцияларына көшуде. Соның бірі – дизайн. Дизайн – өндірістік бұйымдарды, олардың кешендері мен жүйелерін көркемдік-техникалық жобалаудың шығармашылық әдісі, процесі және нәтижесі, ол құрылатын объектілер мен қоршаған ортаның жалпы адамның утилитарлық және эстетикалық мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне толық сәйкестігіне қол жеткізуге бағытталған деген анықтамасы ғылымда қолданылады [1]. Дизайндың әлеуметтік өмірде алатын орны ерекше, қоғамның мәдени дамуына қосатын үлесі зор. Соның ішінде, «кітап дизайны» мәселесі. Кітап дизайны кітаптың өтімділігін, сұранысқа ие болуының, таңдамалы болуының көрсеткіші десе болады. Себебі, визуалды технологиялардың ең көп пайдаланылатын

уақытында көрнекілік өте маңызды әрі оқырман немесе тұтынушыға психологиялық деңгейде қолындағы кітаптың ең алдымен сыртқы көрінісі, баспалық категориялары көзге түседі, егер оқырман кітапты қолында 5 минут ұстап, зерттеп тұрса, онда оған кітаптың сәнделінген түсі, түптелу түрі, қаріптерінің үйлесімділігі, кітаптың атауы мен мұқабасының мазмұны бір-біріне мағыналас болуы, тіпті қағаздың түсі мен форматына дейін қызық болады. Оның ары қарайғы әрекеті осы факторлар өзінің талғамына келетін болса ғана, кітапты өз жеке кітапханасына алатыны белгілі. Осы себептен де кітап жазушы автор мен басып шығарушы баспагердің мән беретін критерийлері тікелей кітап дизайнын жасау мәселелері мен психологиялық зерттеулерге алып келеді.

Жұмыста нәтижеге жету үшін мынандай мақсаттар орындалады:

1. Кітап дизайнының негізгі элементтері жайлы түсінік;
2. Кітап мұқабасының құрылымы мен үйлесімділігі;
3. Кітапты бағалаудың көрсеткіші мұқабасы арқылы жүргізілуі және таңдалынған дизайнның психологиялық көрінісін талқылау.

1990 жылдары швейцариялық типограф және дизайн бойынша жұмыстардың авторы Йост Хохули кітапты бағалаудың он төрт критерийін тұжырымдады. Қаріптің мазмұнға сәйкестігі, мәтін жолақтары мен иллюстрациялық пропорциялар, басып шығару әдісі мен қағаз түрі, тіпті «кітап блогындағы қағаз талшықтарының сәйкес бағыты» туралы айта отырып, ол тұтастық пен функционалдылыққа назар аударды [2]. График және баспагер, «Karakter» баспасының негізін қалаушы Пшемек Дембовский кітап жайлы былай түсіндіреді: «Кітаптар оқуға арналған және қарастыруға арналған болып бөлінеді. Ережелер ең алдымен бірінші кезекте қарастырылады, өйткені эргономиканың бірқатар талаптары орындалуы керек: мәтін анық, яғни оңай сіңімді болуы керек және беттің сыртқы түрі мазмұнға сәйкес келетін және астын сызатын етіп жасалуы керек» [3]. Кітаптың негізі дизайндық сәнделуіне, қағаз түрі, түптеу қағазының түрі, қаріп, түс, үйлестірулердің барынша көзге әдемі көрінуі, мазмұнның кітап мұқабасындағы элементтермен сәйкес келуі секілді факторлармен құралады.

«Кітаптың функционалдығы – оның ақпаратты беру үшін қолданылуы, оның құрылымымен анықталады, ол әдетте өзара байланысты элементтерден тұратын тұтас деп түсініледі. Кітаптың жеке элементтері мен компоненттерін біртұтас тұтастыққа біріктіру үшін оның дизайнын (*лат. constructio – құрастыру*) құраймыз – бұл кітаптың басылым түрі (*құжат түрі*) ретіндегі мақсатын, ерекшеліктерін айқындайтын оның бөліктерінің, элементтерінің құрылымы, өзара орналасуы» [4]. Кітаптың мұқабасы – күрделі көркемдік тұтастық; кітаптың типографиялық дизайны – арнайы таңдалған қаріпті, титул парағын, мазмұнмен үйлесетін тақырып жолдарын және жақсы таңдалған иллюстрацияларды құрайтын күрделі бүтін; кітаптың мәтіні де көркем бүтін болып табылады. Яғни, кітап – тұтастай алғанда оның құрамдас бөліктерінің бірлігі, құрылымдық элементтері: сыртқы және ішкі» [5] болып бөлінеді.

Кітап дизайны жоғарыда айтып кеткендей, оқырманның кітапты жалпы қабылдауында және оған әсер етуінде маңызды рөл атқарады. Кітап дизайнының маңыздылығын көрсететін бірнеше аспектілерді атап өтуге болады:

1. Мұқабаның тартымдылығы: мұқаба – оқырманның назарына түсетін ең бірінші көрініс, ол тартымды, назарды ұстап тұратындай әрі кітаптың мазмұны жайлы ақпарат бере алатындай болуы.

2. Ақпаратты қабылдаудың қарапайымдылығы: қазіргі таңдағы тенденция бойынша оқырмандар көбіне кітаптағы мәтіннің анықтығы мен жеңілдігіне мән береді және оқуына ыңғайлы болуы үшін оқырман безендірілуге, қаріптер мен мәтіннің орналасу интервалына қарайды. Себебі, пішімдеу (*верстка*) бір қарағанда, мәтіннің тұтастығы мен әсемделуі, барлық бетте орналаспауы, қағаздың белгілі бір бөлігінде орналасуына дейінгі кішкене жұмыстың өзі оқырманның визуалдық қабылдауына әсер етеді.

3. Тақырып пен мазмұнға сәйкестік: Дизайн кітаптың тақырыбы мен мазмұнына сәйкес келуі керек. Бұл жалпы тәжірибені жақсартатын біртұтас стиль жасауға көмектеседі.

4. Композиция: Мәтіндер, графикалар мен суреттердің бір-бірімен байланыста композициялануы немесе сәнделуі.

5. Автордың немесе серияның брендингі: Бұл көрсеткіш белгілі бір автордың барлық баспа кітаптарының бір деңгейлік дизайндық жобасы болуы. Мысалы, «Qasym» баспасының қазіргі басып жатқан кітаптарының мұқабасындағы түсі, қаріптері, үйлестірілуі біркелкі, тек атауы, мазмұны, суреттері өзгеше [6]. Немесе О. Примаченконың авторлығындағы «К себе нежно», «С тобой я дома», «Всё закончится, а ты нет» кітаптарының мұқабасының біркелкі түстері, минималисттік графикалық суреттері, қаріптерінің біркелкі болуы [7].

6. Эстетикалық қажеттіліктерді қанағаттандыру: Әдемі дизайн оқырманның эстетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыра алады және кітап туралы жағымды әсер қалдырады.

Тұтастай алғанда, сапалы кітап дизайны кітапты тартымды етіп қана қоймайды, сонымен қатар оқырмандар алдында оның құндылығын арттыра алады [8].

Жалпы, дизайнда не кітап дизайнында сүйенетін 4 негізгі принцип бар:

1. Контраст – принциптің мәні бір бетте ұқсас элементтерді бірге орналастырмау, егер гарнитура, түс, қаріп, формасы бірдей болмаған кездің өзінде әр элементті барынша өзгеше, бір-біріне ұқсас қылмау керек. Өйткені контраст – ең мықты визуалдық құрал, сол арқылы назарды аудартуға болады.

2. Қайталау принципі – фигура, түс, текстура мен басқа элементтердің қайталануы. Бұл принцип жалпы өнімнің стилистикалық құрылымын және толықтылығын көрсетеді.

3. Туралау принципі – беттегі бірде-бір элементтің орны кездейсоқ болмауы қажет. Яғни, әрқайсысы бір-бірімен байланыста, тыңғылықты болса, визуал айқын, талғамға сай және түсінікті болады.

4. Жуықтау немесе жақындық принципі – өзара байланыстағы мәтін мен суреттерді, элементтерді топтастыру керек. Бұл жан-жаққа шашырамай, ұйымдасуы, беттегі орындарды үнемдеу не жүйелеуге, шуды (*шум*) басуға көмектеседі. Және бұл принцип бойынша оқырман ақпаратты жүйелі әрі толыққанды ала алады [9].

Атап өткен факторлардың, принциптер мен түсініктердің барлығы кітаптың, кітап мұқабасының дизайнын құрайды және дәл мұқабаның психологиялық бағыты басым болған жағдайда, яғни дизайнердің тұтынушыны зерттеуі арқылы кітап дәл өзінің оқырманын табуы мүмкін және бұл кітаптың сатылымын көтереді, құндылығын арттырады, есте қалуына үлкен көмек береді.

Компьютерлік технологиялар мүмкіндіктерінің өсуі – кітап дизайнында жаңа тенденциялар мен белестерді ашты. Мұқабаның сауатты дизайны белгілі бір бейнені жасайды, соның әсерінен оқырман кітапқа қызығушылық танытып, оқиды, сатып алады. Кітаптың дизайны көркемдік дизайнның көмегімен дизайнер толықтыруға немесе баса назар аударуға тырысатын мазмұнмен үйлесуі керек. Кітаптың көркемдік дизайны кез келген басқа баспа өнімдерінің дизайнынан ерекшеленеді.

Кітап – ақпарат құралы және оны жеткізудің ең жоғары мәдени көрсеткіші. Қоғамның сауатын ашуда, эстетикалық талғамын көтеру мен құндылықтарын анықтау жолында таптырмас өнім. Ал оның өз оқырманын, ақпаратты сұранысқа қарай жеткізуінде маңызды орынды оның дизайны, оның ішінде түсі, элементтердің контрасты, орналасу мен үйлесімділігі, қаріптерінің дизайны мен ішкі-сыртқы құрылымының бір-біріне сәйкесітігі алады.

Кітап мұқабасының дизайнында қолданылған иллюстрация адамның сезімдері мен қарым-қатынастарының әлемін айқын көрсетеді, дизайнердің адамның жылы, таңданыспен қабылдайтын түс ерекшеліктерін, қаріптерді, визуалды білуі және эстет болуы – өте маңызды. Автордың кітабының мазмұнын кемітпей, керісінше сыртқы көрінісін айқындап, өте әдемі, көрнекі түрде бере алса, яғни дизайнер өзінің жұмысын адамның қабылдауына қарай ескеріп жасаса, екі маманның да еңбегі еш кетпейді. Автор мен дизайнердің бір-бірін толықтырып шығарған өнімі болғандықтан – кітап өз оқырманын міндетті түрде табады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.В. Воронов «Дизайн. Русская версия». – М., 2000
2. Sebastian Frackiewicz, Ten łokieć źle się zgina. Rozmowy o ilustracji, издательство Czarne, Wołowiec 2017 (проект обложки: Лукаш Зберановский / Fajne Chłopaki; типографический проект: Роберт Олесь / d2d.pl);
3. Keith Houston, Książka. Najpotężniejszy przedmiot naszych czasów zbadany od deski do deski, пер. с англ. Павел Липшиц, издательство Karakter, Kraków 2017 (графический проект: Арина Асташова; проект обложки, верстка: Пшемек Дембовский);
4. Буковецкая, О.А. Дизайн текста: шрифт, эффекты, цвет. – 2-е изд. М.: ДМК Пресс, 2000. –304 с.
5. Герчук Ю. Художественная структура книги / Ю. Герчук. – Москва: РИП-холдинг, 2014. –216 с.
6. https://qasymkitap.kz/category/?category=kz&order_by=-id&page=1
7. <https://eksmo.ru/authors/primachenko-olga-viktorovna-ITD41956/books/>
8. Водчиц С.С. Книжный дизайн. Теория пропорций, МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2011 – 136 с.
9. Вильямс Р. Дизайн для НЕдизайнеров. – Пер. с англ. – СПб: Символ-Плюс, 208 – 192 с.

Айжан Хасанова,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті
«Медиадизайн» мамандығының
1- курс магистранты

ҚАЗАҚСТАНДА ҒЫЛЫМИ МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАРДЫҢ ҚҰРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғылымның біздің өміріміздегі рөлі әлі де жоғары екенін сенімді түрде айтуға болады. Ұлттық ғылым академиясының мерейтойлық сессиясында Президент Қасым-Жомарт Тоқаев ғылым мен білім беру саласындағы өзгерістер бағдарламасын іске қосып қана қоймай, сонымен қатар ғылыми мерзімді басылымдардың рөліне қатысты бірқатар маңызды бастамаларды атап кетті[1]. Ол уақыттың талабы болып табылатын ғылыми ізденісті біріктіруге шақырды. Бұл процесс ғылыми-техникалық проблемалар ауқымының ұдайы өсуінен, ғылыми-техникалық шешімді талап ететін міндеттер шеңберінің кеңеюі мен күрделенуінен туындап отыр. Бүгінгі күні әлемдегі бірде-бір ел ғылыми ізденістің бүкіл шебі бойынша зерттеу жүргізе алмайды. Өйткені ғылым саласы қаржы, материалдық және адам ресурстарын барынша шоғырландыруды талап етеді.

Қазақстанда қолжазба, кейінірек баспа басылымдары пайда болған сәттен бастап, ғылым мен ағарту мәселелері көтеріліп, оларды жұртшылық арасында насихаттады. Бұған дейін халық ауыз әдебиетінде даналық ой-пікірлер ұрпақтан ұрпаққа беріліп, білімге, әлемді түсінуге деген ұмтылыс болды. Қазақстан үлкен зияткерлік әлеуетке ие: Ғылым академиясы, ғылыми-зерттеу орындары желісі, ғылыми зерттеулер жүргізетін академиялық жоғары оқу орындары, жекелеген ғалымдар және басқалары – мұның бәрі бұқаралық ақпарат құралдарының тікелей назар аудару объектісі.

Мерзімді басылымдардың жіктелуі туралы көзқарастардың қалыптасуына белгілі кітап зерттеушісі Н.М. Лисовский негіз болды. 1915 жылы оның 1703–1900 жылдардағы орыс периодикасына арналған жұмысы жарық көрді. Автор мерзімді басылымдардың өндіріс, тарату, сипаттау, қарау және зерттеу сияқты ерекшеліктеріне сәйкес, оларды кітаптанудың арнайы

бөліміне бөлуге болатындығын атап өтті. Негізгі ерекшеліктердің бірі жарияланымдарды дайындау және жариялау мерзімдеріне байланысты болғанын көріп отырмыз. Нақтырақ айтсақ, мерзімді басылымдар үздіксіз шығады деп жоспарланған болатын. Бүгінгі күні мерзімді басылымдардың негізгі типологиялық ерекшелігі – олардың кезеңділігі.

Бұқаралық ақпарат құралдары жүйесіндегі мерзімді басылым соның ішінде ғылыми журналдар – жетекші коммуникаторлардың бірі. Онда ғылыми зерттеулердің нәтижелері мен әдістері, негізгі ғылыми проблемалар мен объектілер туралы ақпарат қамтылып, ғылымды дамытудың әдіснамалық мәселелері талқыланады. Ғылыми журналдың маңызды функциялары ғылыми-коммуникативтік және ақпараттық болса, бағытына қарай оны ғылыми-теориялық, практикалық, әдістемелік деп бөлуге болады[2].

Ғылыми журнал құруда редакция алқасының негізгі міндеттері, келіп түскен материалды рецензиялау және оған қойылатын ғылыми критерийлер маңызды рөл атқарады.

Редакциялық алқаның негізгі міндеттері – журналды дамыту, жаңа және тәжірибелі авторларды тарту, келіп түскен материалдарға сараптамалық бағалау жүргізу, басылымның тақырыптық бағытын, журналдың әрбір нөмірінің мазмұнының, басылымның нысаналы мақсатына сәйкестігін, оның құрамдас материалдарының жоғары сапасын, олардың өзектілігін қамтамасыз ету. Рецензиялау процесі жарияланатын ақпараттың сапасын арттыру үшін де, яғни автордың өзі үшін де, рецензент үшін де жауапкершіліктің жоғарылауы үшін маңызды рөл атқарады. Өйткені бұл жұмыс белгілі бір тақырып бойынша соңғы өзекті зерттеулерден хабардар етумен қатар, рецензенттің кәсібилік деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Рецензиялау түпнұсқалардың ішінен ең сапалы, жоғары мазмұнды таңдауға ықпал етеді.

Жарияланымның нысанасын құрайтын зерттеу нәтижелерінің ғылыми критерийлері ретінде теориялық немесе эксперименттік негіздеме мен дәлелдемелермен белгіленген ғылыми фактілер жатқызылуы тиіс. Бұл ғылыми мәселе немесе ғылыми міндет, зерттеу мақсаты, алға қойылған гипотезалар мен идеялар, таңдалған тәсілдер мен әдістер, бастапқы ақпараттың сипаты мен мазмұны, нәтижелер сенімді болатын жағдайлар. Ғылыми жарияланым мазмұнының тақырыбы әртүрлі, оған дербес ғылыми зерттеу объектісіне айналуы мүмкін жанама нәтижелерді көрсететін фактілер кіреді.

Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ғылымның түрлі салалары бойынша бөлінген 168 ғылыми журналдардың тізімін ұсынды [3]. SCImago Journal Rank метрикасына сәйкес, Scopus қазіргі уақытта индекстелетін 8 қазақстандық журналды [4], Web of science 12 қазақстандық ғылыми журналды қамтиды [5].

Ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді мемлекеттік бағдарламаларды (*стратегиялар, салалық бағдарламалар, заңдар және басқа да нормативтік-құқықтық актілер*) зерделеу барысында ғылыми мерзімді басылымдардың өлшемдері мен талаптары туралы мәселеге біз қалағандай жеткілікті көңіл бөлінбейтіні анықталды. Атап айтсақ, «ҚР Білім және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» қойылған мақсаттар мен міндеттерден басқа, оны іске асырудың тетіктері егжей-тегжейлі жазылмаған. Бұл бағдарламада қазақстандық журналдар мен жарияланымдардың төмен деңгейі секілді проблемалар белгіленді. Тұжырымдамада қазақстандық ғылыми зерттеулерді «жыртқыш» журналдарда жариялау процесіне мониторинг жүргізу қажеттігі де атап көрсетілген. Сондай-ақ жариялау белсенділігінің сапасы мен тиімділігін арттыру шеңберінде қазақстандық ғалымдардың жоғары рейтингтік басылымдардағы мақалалар санын арттыруға бағытталған шаралар кешені жүргізілетіні айтылды [6].

Қазіргі кезеңде Қазақстанда халықаралық талаптар мен өлшемдерге сәйкес келетін 15 ғылыми мерзімді басылым бар. Бірақ осы мемлекеттік бағдарламаға сәйкес, ҚР Білім және ғылым министрлігі осындай ғылыми журналдардың санын 50-ге дейін арттыруды үлкен мақсат етіп отыр. Осы мақсатты іске асырудың белгіленген ашық тетіктері болмаған жағдайда, бұл жоспарды қалай, қандай тәсілдермен жүзеге асырғысы келеді деген мәселе туындайды.

Қорытындылай келе, 90-жылдардың басында жасалған алғашқы бағдарламалық

құжаттарда (мысалы, «Қазақстан–2030 стратегиясы») тәуелсіз егемен Қазақстанның мемлекеттік құрылысының себебінен мерзімді басылымның ғылыми талаптары мен өлшемдері туралы мәселеге орасан мән берілмегенін атап өткен жөн. Алайда Қазақстан дербес тәуелсіз мемлекетке айналғанына 30 жылдан астам уақыт өтті, ал бұл мәселе жеткілікті деңгейде ашылмайды. Бұл маңызды мәселені елемеу – жалпы, Қазақстан ғылымының дамуын тежейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мемлекет басшысы Ұлттық ғылым академиясының сессиясына қатысты. URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-yubileynoy-sessii-nacionalnoy-akademii-nauk-154759>
2. Соловьев В. И., Рябина Н. З. Редакционная подготовка периодических изданий –1993. 100 б.
3. Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесі. <https://www.gov.kz/memleket/entities/quality/documents/details/361897?lang=ru>
4. List of Kazakhstan scientific journals cited in Scopus – URL: <https://www.scimagojr.com/journalrank.php?country=KZ>
5. List of Kazakhstan scientific journals cited in the Web of science – URL: <https://mjl.clarivate.com/search-results>
6. «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ғылымды дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы». URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=9007515>

Арайлым Нышанова,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
Журналистика мамандығының 2-курс студенті.
Жетекшісі: Аягөз Абдразахова,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің
аға оқытушысы, баспа ісінің магистрі

ҚАЗАҚ СПОРТ ЖУРНАЛИСТИКАСЫ: ТАҚЫРЫПТЫҚ, ЖАНРЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР

Қазақ халқы тарихында дене шынықтырудың дамуы туралы алғашқы жазбалар халық ертегілерінде кездеседі. Мысалы, «Алтын сақа» ертегісінде желаяқ деген кейіпкер бар. Бұл сөз «жылдам аяқ» деген мағына береді. Кішкентай кезінен бастап, балаларға күш, ептілік, дәлдік сияқты қасиеттер үйретілді. Орта Азияның ежелгі халықтары көшпелі өмір салтын ұстанып, аң аулаумен айналысқан, ол – қазақтарда тек тамақ алу құралы ғана емес, сонымен қатар демалыстың бір бөлігі. Әсіресе, бүркіт құсын баптау, аңға шығу, тазы асырау сияқты ерекшелігі болды. Аңшылық адамның денсаулығын шыңдады және көптеген спорт түрлерінің прототипі болды.

Қазақстанда спорттық баспасөздің пайда болуының алғышарттары, бірінші кезекте, әлемде спорт пен спорттық баспасөздің қуатты дамуы, екіншіден, қазақ өміріндегі дене жаттығуларының рөлі болды. «Түркістан ведомостары», «Түркістан уәлаятының газеттері», «Семей облыстық ведомостары», «Жетісу облыстық ведомостары» газеттерінде спорт тақырыбында жаңалықтар көп болмаса да көрініс тапқан. Алғашқы материалдар қазақ халқының тұрмысын зерттейтін ғалымдардың этнографиялық жазбаларымен ұсынылды. Тәуелсіз елдің әнұраны өзге елде тек екі жағдайда ғана шырқалады. Біріншісі, өзге мемлекетке

сол елдің президенті келген жағдайда және халықаралық жарыста егемен елдің атынан сынға түскен спортшы жеңіске жеткен жағдайда. Осыдан-ақ, спорттың халықаралық аренада еліміздің абыройын қаншалықты асқақтататыны байқалып тұр. Азаттығымызды алғалы талай саңлақтарымыз байрақты бәсекелерде жүлделі орын алып жатыр. Мемлекет әр жыл сайын бұқаралық спортты дамыту арқылы жалпы қоғамның салауатты өмір салтын ұстануына ықпал етіп, халықтың өмір сүру жасын ұзарту үшін түрлі бағдарламалар қабылдап келеді. Сонымен бірге спортты дамыту арқылы жас ұрпақтың тәрбиесіне әсер ету, маргинал жастардың қатарын азайта алады.

Белгілі спорт журналисі, Жазушылар одағының мүшесі Сейдахмет Бердіқұлов қазақ спорт журналистикасының негізін қалады, өз заманында спорт тақырыбын біраз зерттеп, осы салаға тың серпін әкелген жерлесіміз Өмірзақ Жолымбетов сол жолды жалғастырды. Ал бүгінгі таңда, Несіп Жүнісбайұлы, Қыдырбек Рысбеков, Ғалым Сүлеймен, Темірхан Досмұхамедовтер көбіне-көп спорт тақырыбында әдеби тұрғыдан қалам тартып жүр. Дегенмен, олардың еңбектері белгілі бір спортшыға, атақты жарыстарға арналады да, нақты бүгінгі таңдағы спорт журналистикасының жай-күйі сөз болмайды.

Қазіргі спорт журналистері мен спорт хабарларын жүргізетін комментаторларға тілшілер тарапынан айтылар сын өте көп. Бұл – спорт саласына қатысты терминдерге де, синоним сөздерді қолдануға да, сөйлем мүшелерін орнымен құрастыруға да, тілдік нормадан ауытқымау мәселесіне де қатысты сындар.

Ал спортқа деген қызығушылықты оятатын – ол туралы бұқаралық ақпарат құралдарының жарнамалауы, насихаттауы, әр спорттың түрімен таныстырып, пайдасын дәлелдей алатын танымдық дүниелер ұсынуы екені анық. Әлемді мойындатқан спорт саласының батырларының өміріне қызығушылық таныту арқылы жас ұрпақ соларға ұқсағысы келеді, олардың да жеңіс тұғырынан көрінгісі келеді, патриоттық сезімі нығая түседі. Міне, спорт журналистикасының қоғам алдындағы ең маңызды міндеті де – осы.

Еліміздегі спорт журналистикасы алғашқы қалыптасу кезеңінен бастап, бүгінге дейін бірнеше кезеңдерді артқа тастады. Уақыт өткен сайын, спорт саласындағы ақпарат құралдарының да қатары көбейіп келеді. Әр ақпарат құралдары өз оқырмандарының көңілінен шығу үшін түрлі пішіндегі материалдарды ұсынып келеді. Қазіргі уақытта осы саладағы материалдарды берудегі жанрлардың түрленгенін, бірнеше жанрлардың кірігу арқылы басқа пішін көрсете бастағанын байқау қиын емес. Осы қолданылатын жанрлардың қайсысының тиімді, нәтижелі екендігін, қайсы ақпарат құралдары қазіргі уақытта өзгелерден оқ бойы озық тұрғандығын, өз оқырмандарына қаншалықты рухани азық беріп жүргендігіне талдау жасау маңызды деп білеміз.

Спорт журналистикасына арналған қазақ тілінде шығатын біздің елімізде бір ғана мерзімді басылым болғандығын жақсы білеміз. Бұл басылымның да дүниеге келуі мен қалыптасу, даму тарихында белгілі спорт журналисі Н.Жүнісбайдың қолтаңбасының бар екендігін, қырық жылға жуық уақытта оқырмандарын спорт хабарларымен қамтамасыз етіп келгендігі де жақсы аян. «Спорт» басылымының да еркін нарықтық экономикаға көшкен тұста қаржылық қиындыққа тап болып, уақытылы шыға алмағандығы да белгілі.

Десек те, әлемде дамыған мемлекеттермен тең тұру үшін спорт саласын дамытып қана қоймай, өркендеуіне аса мән беру керектігін түсіндік. Себебі, спорт – әлемдік дамудың көрінісі. Әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани жағынан мешеу қалған қоғамның қай-қайсысында да спортсыз ешқашан той-тойланған емес.

Қазіргі негативті ақпараттар мен пікірлердің толастамай тұрған шағында жақсы жаңалық жазу, спортшы жеткен жеңіске бірге қуану, бағындырған белесіне жанкүйері ретінде сүйіспеншілігімізді білдіру арқылы адамдар арасындағы ортақ мүддені қалыптастыруға ықпал ету – маңызды мәселе. Бұл, әрине осы сала мамандарынан үлкен жауапкершілікті қажет етеді.

«Сейдахметке дейін спорт тақырыбы көтерілмеп пе, спортшылар туралы кітап жазылмап па дерсіз? Көтерілді, жазылды. Сәбит Мұқановтың «Балуан Шолақ» повесі, Сәкен

Сейфуллиннің «Бандыны қуған Хамит» әңгімесі, Қалмақан Әбдіқадыровтың «Қажымұқан» хикаяты – керемет дүниелер. Осы шығарманың арқасында Қазақстанда қаншама спортшылар тәрбиеленіп шыққанын есептемей-ақ қоялық. Бірақ сол кездері қазақтың талай жастары Балуан Шолақ, Хамит, Қажымұқан болғысы келмеді деймісің? Әдебиет пен журналистиканың басты мақсаты – осы тәрбиелік, ұйымдастырушылық, ағартушылық қызметі екендігін біз білеміз. Алайда олар емес, С.Бердіқұловтың осындай атаққа ие болуы, қазақ спорт әдебиеті мен журналистикасының негізін қалау құрметіне ие болу құпиясы неде?!» [1,4-9бб] деген пікірдің өзі замандас сыры мен жасөспірімдер тіршілігі, спорт әлемі мен жастық жалыны арқау болған шығармалардың ерекшелігін байқатса керек.

Спорттық журналистика – осы саладағы жаңалықтарды, оқиғаларды көріп, естіп, ақпаратқа айналдырып, қайтадан оқырман аудиториясына жеткізетін сала. Спорт журналистикасы ең алдымен ақпараттық, эмоционалды, сараптамалық, тәрбиелік, үгіт-насихаттық функция атқарады.

«Егер сіз олардың сүйіктілері туралы бірдеңе айтсаңыз, сізді шатастыруға дайын миллиондаған «қалыптан тыс» адамдар сізді тыңдайтынын әрдайым есте ұстауыңыз керек. Бірақ біз бәріне ұнау үшін емес, спортты насихаттауды, спорттың сол түріне жастардың қызығушылығын арттыру үшін қызмет етеміз. Себебі біз өзімізге үлкен қуаныш пен рақат сыйлайтын сүйікті ісімізді атқарамыз. Жүйке кернеуі, берілгендік дәрежесі, эмоцияның қызуы, жалпы алғанда, адамның бүкіл психофизикалық аппаратын іске қосады...»[2, С.187], –деген пікір кез келген мамандықтың өзіндік ерекшелігі болатынынан хабардар етеді.

Салалық басылымдардың ішінде тұңғыш газет – 1959 жылдың 1 қаңтарында екі тілде жарық көрген «Спорт» газеті. Бүгінде бұл басылым – қазақ спорт журналистикасының қара шаңырағы аталады. Өкінішке қарай, соңғы жылдары әртүрлі жағдайларға, әсіресе, қаржылық қиындықтарға байланысты бірде шығып, бірде жарық көрмей «тар жол, тайғақ кешуді» басынан кешірді, әлі күнге дейін тағдыры белгісіз күйде екендігіне зерттеу барысында көз жеткіздік.

Бұл басылымда әйгілі балуанымыз Әбілсейіт Айханов, атақты желаяғымыз Әмин Тұяқов, сондай-ақ Олимпиада чемпиондары – Жақсылық Үшкемпіров, Ермахан Ибраимов, Юрий Мельниченко және т.б. спорт ардагерлері туралы әр жылдары көптеген очерктер жарық көрген. Қазақстан спортының жеткен жетістігін паш етіп, осы саладағы көкейкесті мәселелердің шешімін табуды басты назарда ұстайтын басылымның қазақ журналистикасы тарихында өзіндік орны бар екендігі талас туғызбайды.

Ал «Sports.kz» сайты – газет жанынан шығып тұратын ақпарат порталы. 2006 жылдың сәуір айынан бері жұмысын бастаған «Sports.kz» қазақстандық спорт порталы тұрақты түрде түрлі Ұлттық Интернет-сыйлығына ие болып келеді. 2007 жылы қазақстандық Интернеттің үздік сайты атағын алды[2]. Сайт негізгі басымдықты: Қазақстан Республикасындағы кәсіби спорт саласындағы оқиғаларды объективті және жедел жариялау; Әр адамның өмірінде спорт пен спорттық іс-әрекеттің маңыздылығына дұрыс қатынасты қалыптастыру; Балалар спортын дамыту; Әуесқой спорт түрлерін дамыту. Сайт материалдарын Twitter, ВКонтакте, Facebook платформаларынан оқуға да болады.

Десек те, жарық көретін материалға тұздық ретінде мәтінге сәйкестендіріп сурет те көп беріледі. Мәселен, «Құнаннан озған Сүйіндік... Жеті түйенің алды болып, аяғы-аяғына тимей келе жатқан Тұралбайды көрген жұрт айқай-сүрең салып, алақайлап кетті» [3, 16] – деп, мақаладан қысқаша үзінді беріп, түйеден озып бара жатқан ер адамның суретін жанына жайғастырған. Газеттің біз қарастырған сандарының барлығында осындай ұтымды суреттер мен оқылмды мақалалар жарық көреді деп айту артық болар. Кейде сәтсіз суреттер мен мәтіндерді де кездестіреміз. Мәселен, аталмыш газеттің осы санының (№ 01 (96)) келесі аңдатпасына назар аударсақ, «Жапондық дзюдошылар бәске тігілген 64 медальдің 15-ін омырауларына таққан. Ал қазақ жүзу мен жүгіруден қашан олжа салады?» [4] мәтініне қара нәсілді жеңіл атлеттің жүгіру үстіндегі көрінісін қоса берген.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда көп басылымдар қаржылық қиындыққа тап

болғанын айтқанбыз. Сол кезеңде қазақ, орыс тілдерінде шығатын «Қазақстан спорты» басылымының да жағдайы сол шамада болды. Осы кезеңде Қазақстанда спорт саласындағы «ақпараттық аштық» басталды. Осы кемшіліктің орнын толтыру мақсатында 1993 жылы жарық көрген «Азия-Спорт» газетінің де ғұмыры ұзақ болмады. 1996 жылдың мамыр айында «Спорт туры» басылымы нарыққа енді. Бұл басылым да осы жылдың желтоқсанына дейін ғана жарық көрді. Басқа кейбір қоғамдық-саяси басылымдар өз беттерінде футбол тақырыптарын қозғап, тұрақты айдарлар, қосымшалар шығарып көрді. Қайта түрленіп ашылған «SPORT&KS» газеті де Қазақстандағы барлық спорт түрлерін қамти алмады. Ал есесіне ресейлік «Спорт-Экспресс», «Футбол», «Хоккей» басылымдарына деген қазақстандық оқырманның сұранысы көп болды. Әсіресе, жанкүйерлер саны көп футбол спорты туралы басылымның қажеттігі анық сезілді.

Талданған материалдардан байқағанымыз, спорт саласындағы баспасөзде ақпараттық және аналитикалық жанрларға басымдық беруімен ерекшеленеді. Маңызды оқиға, факт туралы хабарлау үшін журналист есепті, жазбаны, сұхбатты, репортажды пайдаланады. Фактілерді талдау, басқалармен салыстыру, проблема туралы өз көзқарасын ұсыну үшін түсініктеме, мақала, болжам, шолу жанрларына жүгінетіндігін байқадық. Мысалы, ақпараттық материалдар диаграмма, схема, кестелерді пайдалана алады. Бұл тәсілдерді ақпарат берудің дәстүрлі нысандары ретінде пайдаланады. Алайда спорттық басылымдарда олар түсіндіріледі және сол арқылы жеке жанрға дейін кеңейеді. Спорт саласындағы сайттар инфографикаға жиі жүгінетіндігін байқадық. Сонымен бірге командалар ойыны арасында статистикалық мәліметтерді де жиі ұсынады. Кейде бұндай мәліметтер жалаң ұсынылады, кейде түсініктеме арқылы беріледі. Аналитикалық, сараптамалық, талдамалық материалдарда оқиға, құбылыс, жағдай, жеке ақпарат, тың факті, статистиканың жан-жақты талдануын қажет етеді. Бұл жанрдағы материалдарда болжау да орын алады.

Салалық басылымның ең негізгі ерекшелігі – оқырмандар аудиториясының біртекті болатындығында. Яғни, оқырмандар – жанкүйерлер деген сөз. Сан-салалы өмірінде болып жатқан құбылыстар жайында жедел ақпарат жеткізіп отыратын басылымдарға әлі де болса оқырмандар сұранысы жоғары.

Спортты бұқаралық спортқа айналдырамыз десек, кез келген ақпарат құралдарынан осы тақырыпты көтеретін айдар немесе арнайы бет талап етуіміз керек. Әр облыстағы спорт және денешынықтыру басқармасы өңірдегі спорттың оң имиджінің қалыптасуына жауапты болғаны да жөн. Сонымен бірге осы бағыттағы басылымдардың жарық көру шығынын осы басқарманың көтергені де жақсы болар еді. Себебі жасалған жұмыс ақпараттандырылмаса, насихатталмаса нәтижесі болмайтыны анық. Сол себепті де спортқа қызығушылық танытатын жастар санын арттырғанымыз, жастар ұйымдарымен бірлесе отырып, кешенді шаралар өткізіліп тұрғаны да абзал болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Дүйсебай Д. Қазақ спорт журналистикасының түбі әріде жатыр// «Қазақ спорт журналистикасы: кеше, бүгін, ертең» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары, 2018, 14 желтоқсан. – 4-9 бб.

2 Колесниченко А.В. Практическая журналистика: Учебное пособие. – Москва, 2012. – С.187.

3 Месут Өзіл// Теңбіл доп, –2010. –№8(8), 1-б.

4 <https://www.sports.kz/page/about>

Аружан Тұрсынова,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
журналистика мамандығының 1-курс студенті.
Жетекшісі: Аягөз Абдразахова,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің
аға оқытушысы, баспа ісінің магистрі

«ЖАҢАҚОРҒАН ТЫНЫСЫ» ГАЗЕТІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕНІҢ КӨРІНУ ДЕҢГЕЙІ

Әлеуметтік мәселе дегеніміз – қоғамдағы кейбір салалардың дамуына кедергі келтіретін немесе белгілі бір деңгейде шектеу жасайтын қиындықтар. Ал Уикипедия ашық энциклопедиясында: «Әлеуметтік мәселе – жаппай және үлкен әлеуметтік топтардың, әлеуметтік институттардың мүдделеріне қатысы болатын, қоршаған ортамызда тіршілік ететін қарама-қайшылық жағдай»[1] деп көрсетілген.

Әлеуметтік мәселелер көбіне қылмыс, нашарлық, нәсілдік, жыныстық кемсітушілік, жұмыссыздық, кедейліктен көрініс табады. Бұл салалардағы қиындықтар әлеуметтік мәселелерге әсер етіп отырғандықтан шешу жолдарын қарастыру, жүзеге асыру – мемлекеттің міндеті.

Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көретін туындыларды сараптағанымызда әлеуметтік мәселелерге арналған тақырыптар 70 пайызды құрайтындығына көзжеткіздік. Сол себепті де бүгінде әлеуметтік журналистикаға деген қоғамның сұранысы жоғары.

Қазақстанның ақпараттық кеңістігінде әлеуметтік мәселелер төңірегіндегі көтерілген өзекті тақырыптар қоғамдық пікірді тез қалыптастыра алады. «Әлеуметтік журналистика проблема бар екенін жеткізеді, журналистер мәселені шешу үшін не істеу керек екенін баяндайды» [2, 8], – деген пікірден журналистиканың алдында үлкен міндет тұрғанын, біріншіден, асыра сілтеушілікке жол бермей, екіншіден мәселеге назар аударта алудың маңыздылығын көрсетсе керек. Әлеуметтік тақырыпқа қалам тербейтін журналистер орын алған жағдай туралы айтудан гөрі, мәселені әр қырынан қарастырып, себеп-салдарын көрсетіп, дұрыс шешімін ұсына алуы тиіс. Оның дайындаған туындысы оқиға кейіпкеріне ғана емес, оқырмандардың барлығына әсер етуі керек. Бүгінде әлеуметтік журналистика туралы зерттеушілер мен теоретиктердің пікірлері де біркелкі емес. Бұл жаңа сала болғандықтан, ғалымдар оның ерекшелігі мен өзіндік белгілері туралы нақты тұжырымға келген жоқ.

«Әлеуметтік журналистика» ұғымы ғылыми ортада әлі толық айқындалмаған, нақты ережесі анықталмаған, басы ашық мәселе ретінде қалып отыр. Осы саладағы кейбір зерттеушілер барлық журналистиканы әлеуметтік журналистика деп тануымыз керектігін, ал енді басқа тобы бұл термин тек әлеуметтік қорғалмаған адамдардың, мысалы, үйсіз немесе жетім балалардың проблемаларын көрсететін мәтіндер жиынтығы деп түсіндіреді.

Орыс зерттеушісі, ғалым Т.Фролова: «Әлеуметтік журналистиканың пәндік әлеуеті жоғары және әрқашан өзекті» [3, С.61.], – деген пікір білдіреді. Ал тағы бір орыс зерттеушісі В.Тулупов: «Әлеуметтік осал топтардың жағдайының нашарлығы» [4, С.243], – деп көрсетеді. Ғалым Е.Жолудевтің пікірінше, әмбебап және мамандандырылған бұқаралық ақпарат құралдарының тұтас сегментін іске қосудың басым негізіне айналып, әлеуметтік журналистика танымалдылыққа ие [5, С.125]. Е.Акороева әлеуметтік журналистика әлеуметтік мәселелер мен қоғамдық кеңістікті қамтитын күшті құралға айналғанын және кейде билік органдарына қарсы екендігі жөнінде біршама тұжырымдар білдіреді.

Әлеуметтік журналистиканың ерекшелігі – бұқаралық ақпарат құралдарының әрбір шығарылымында мәселе көтеріледі, талданады, шешім жолы көрсетіледі. Әсіресе әлеуметтік мәселелер тақырыбына қалам тартатын журналистер практикалық ұсыныстарға қол жеткізе отырып, ситуациялық талдауды, көмек сұраған оқырман хаттарын жариялауды, сараптама

жасауды, қоғамдық пікір қалыптастырып, пікірталастар туындатады.

М.Бондаревская «Особенности создания журналистского текста на социальную тематику» атты мақаласында әлеуметтік тақырыптағы туындының мәтініне қойылатын талаптар мен өзіндік ерекшеліктерін талдайды. Ол ең алдымен журналист ең маңызды деген, әсіресе әлеуметтік маңызы бар өзекті тақырыпты таба білуі керектігі, мәтіннің прагматикалық әсерінің күшті болуын қадағалау қажеттігін ескертеді [6, С.57-58.].

Журналист өзі көтергісі келген тақырыбын ашып көрсету мақсатында бақылау, сұхбат, сараптау, салыстыру, талдау, эксперимент әдістеріне жиі жүгінеді. Сонымен бірге бұл тақырыптағы материалдар дайындайтын журналистер барлық публицистикалық жанрлардың мүмкіндіктерін пайдаланады. Әлеуметтік проблемалардың өзіндік ерекшеліктері бар. Әлеуметтік проблемалардың туындауы, шешімінің табылуы – уақыт кеңістігіне тәуелді. Әр кезеңдегі әлеуметтік проблемалар қоғам үшін, әлеуметтік топ үшін, атап айтқанда жеке тұлға үшін әртүрлі болатындығы сондықтан.

Әлеуметтік өмірдің деңгейіне байланысты жеке тұлғалар арасында орын алған түсінбеушілік, әртүрлі конфессиялардың өкілдерінің қатысы бар қақтығыстар, жас ерекшелікке байланысты туындайтын, мысалы жастар мен орта буын өкілдерінің арасындағы көзқарас қайшылығы т.б. сияқты мәселелер орын алады.

Әлеуметтік мәселелердің шешімін табу оңай емес. Себебі бұндай мәселелер тек жеке адамға ғана қатысты болмайды. Тұтастай бір қоғамның, әлеуметтік топтар мен қазіргі кездегі белсенділік танытып жүрген үкіметтік емес ұйымдарға да бұл мәселенің тікелей қатысы бар. Міне, осы мәселелерді негізге ала отырып, біз зерттеу мақаламызда 2018-2020 жылдар аралығында «Жаңақорған тынысы» аудандық газетіндегі әлеуметтік мәселелерге байланысты жарияланымды қарастырдық.

Газеттің 2018 жылғы №55 санында «Халық өсімі: әлеуметтік жағдайдың көрінісі», «Әуреге салған әділет ұйымы», «Қоғам және құқық», «Маргинал жастар назарда болуы керек», «Қылмыстық және әкімшілік істер көбейді», «Бос орын жәрменкесі», «Жаңа жүйенің тиімділігі неде?», «Телегония сыры: ар, ұлт ұят – ұлттың тірегі» тақырыптарында халықтың туу көрсеткіші, түрлі әлеуметтік салалардағы орын алған қылмыс түрлері, маргинал жастар тіршілігі, жұмыссыздық, ұлттық сана мен генетика мәселесі қозғалған. Басылымның №65 санында «Жұмыссыздықты жою міндет», «Жауапкершілік жүгі жеңілдемейді», ал №63 санында «Мектеп формасы: бір балаға қанша қаржы жұмсалады?», «Ажырасу: ұлтқа төнген қауіп» тақырыбында әлеуметтік маңызды тақырыптарды қозғаған жарияланымдар жарық көрген.

Қазіргі біздің қоғамда тұрмыстық әлеуметтік проблемалардың көбісі отбасы институтының әлсірегендігінен орын алған деген қоғамдық пікір бар. Шындығында, ажырасқан отбасылар балаларының әлеуметтік жағдайы, өмір сүру деңгейі, күнкөріс мәселесі, екі тараптың алимент төлеуге байланысты мәселелері, алимент төлеуден жалтару, балаларды асырау құқығына байланысты даулар, балаларынан бас тарту, әкесінің не анасының тастап кетуі, отбасындағы зорлық-зомбылық тақырыптары күн тәртібінен түспей тұрғандығы шындық.

Біз зерттеу нысанымызға алған «Жаңақорған тынысы» басылымының 2018 жылдағы жарияланымдарын қарастырғанымызда әлеуметтік мәселелер мына салада жиі көтерілгендігіне көз жеткіздік: азық-түлік бағасының қымбаттауы, коммуналдық қызметтердің бағасының қымбаттығы, тұрғындар берешегі, отбасы құндылығы, алимент төлеуден жалтару, ажырасу, жұмыссыздық, тазалық, т.б. мәселесі.

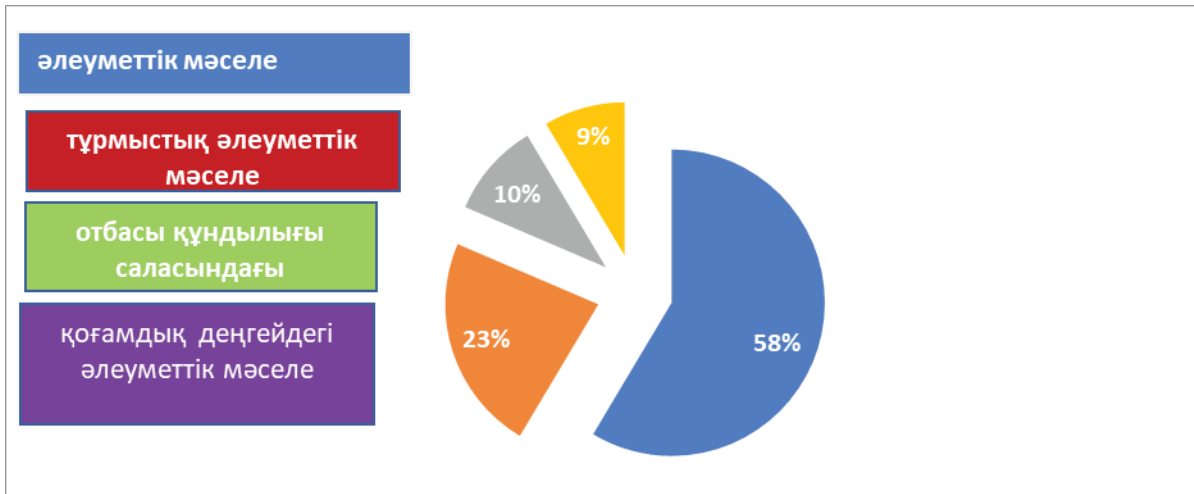
«Жаңақорған тынысы» газетіндегі 2018 жылғы жарияланымдары бойынша әлеуметтік мәселелер көтерілген салалар:

Сурет №1. Әлеуметтік мәселелер жиі көтерілетін салалар

Газеттің №74 санында «Алимент төлеу – борыштың» тақырыбындағы мақала жарық көрген. Жарияланымда Жаңақорған ауданында прокуратураның мәліметінше, 97 борышкердің тіркеуде тұрғандығы және оның 13-і ғана жұмыс істеуге ниетті екендігі айтылады. Сол 13 борышкердің ішінде бес азамат қана ұсынған жұмысты істеуге келісім бергендігі, қалғаны үзілді-кесілді бас тартқандығы, бұл азаматтар заң бойынша жазаланатындығы да талданады. Отбасы институтының ең бір шешімін таппай тұрған проблемасы некенің бұзылғаны, ажырасу екендігі белгілі. Бұзылған некелердің ең басты проблемаларының бірі – алимент өндіру екендігі де шындық. Алимент төлеуден жалтарған азаматтар саны күннен-күнге артып отырғандықтан «Жұмыспен қамту» орталығында «Борышкерді жұмыспен қамту» тақырыбында жәрмеңкелердің өткізілуі – шешімін табуға деген талпыныс екендігі айқын. Осындай келелі мәселелер жарияланымдарда көрініс тапқан. «Жәрмеңкенің негізгі мақсаты – борышкер азаматтарға жұмыс тауып беріп, бала алдындағы парызын өтеуіне жәрдемдесу. Жұмыс ұсынушылар көп болғанымен, көп әкелер бас тартып жатыр. Бас тартып, қарызды төлемегендер үшін Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 669-бабы және ҚР-ның Қылмыстық кодексінің 139-бабы бойынша жауапқа тартылады» [7, 2 б.]–деп нақты мәлімет береді.

Сонымен бірге «Жекеменшік емхана қажеттілік пе?», «Туған жер тазалығына әрбір тұрғын жауапты», «Тұрғындар тілегі назарға алынды», «Бала тәрбиесі баршаға ортақ», «Интернет ғажап па, азап па?» [8], «Жол апаты жиіледі», «Адам қауіпсіздігі маңызды», «Дуалды оқыту жүйесі неге шабаңдап тұр?», «Әлеуметтік сақтандыру – әлеуметтің әлеуетін арттыру» тақырыптарындағы түрлі жанрдағы жарияланымдардың да көтерген тақырыбы – әлеуметтік мәселелер.

«Жаңақорған тынысы» газетінің қаңтар айындағы нөмірлерінде «Жадағай цифрлардан ел жалықпады ма?», «Атаулы әлеуметтік көмек қалай беріледі?», «Мұқтажы жоқ елдің мұңы болмайды», «2019 жылғы бала туу көрсеткіші қандай?», «Қарғын суға дайынсың ба, ағайын?», «Атаулы әлеуметтік көмек: қашан, қалай, қандай?», «Базар бағасы бақылауда болсын», «МӘМС туралы не білеміз?», «Заң тегеурінін ар кемелдігі бекемдейді», «Көлік көбейді, оған талап сай ма?», «Ауыл тұрғындарын не толғандырады?», «Төрт ауылдың түтіні түзу ме?», «Мал – біздікі, базар – өзгенікі», «Нәресте реніші», «Ауылдағы интернет және 4G: маңызы мен мәні», «Ауыл дамыса – ел дамиды», «Ауылдағы ағайынның ахуалы қалай?», «Теріден неге теңге таппаймыз?», «Мәміле бар жерде мәселе болмайды», «Адамдық атқа сызылған дақтан қалай құтыламыз?», «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы» тақырыптарында тұрғындардың әлеуметтік жағдайы, атаулы көмек, азық-түлік, тұрмыстық заттардың бағасы, нарық құны, мал шаруашылығы, ауыл шаруашылығы, адамшылық, гуманизм, бала туу көрсеткіші, бала тәрбиесі, тіл мәселесі көтерілген. 2020 жылдың қаңтар айының өзінде 21 материал жарық көрген.

Жазушы мен журналистің әлеуметтік пікір айтуы, күнделікті өмірге, әр қилы қоғамдық шабытпен терең ой топтап, жұртшылықты белгілі бір оқиғаға, құбылысқа ерте, еліктіре білуі, қаламгердің әлеуметтік мәселелерді толғауы деп, саяси-көркем проза тұрғысынан қарастыратын Т.Ыдырысовтың да тұжырымын жоққа шығара алмаймыз [9,191].

Біз зерттеу нысанына алған аудандық басылымның 3 жылдық жарияланымдарын контент-талдау әдісі арқылы қарастырдық. Бұл жұмыс екі бағытта сандық және сапалық талдаудан тұрды.

«Жаңақорған тынысы» газетінде әлеуметтік мәселелерге байланысты жарияланған материалдарға сандық талдау: 2018 жылы – 22; 2019 жылы – 34; 2020 жылы – 129. Көріп отырғанымыздай, жыл өткен сайын шешімін таппаған әлеуметтік мәселелер күн сайын көбейіп, шиеленісе түскен. Әлеуметтік мәселелердің анық көріне бастауы – қоғамның ахуалына байланысты екендігін де байқауымызға болады. Сапалық талдау – маңызды деген тақырыптарды көтерген жарияланымдарға жүргізілді. Талдаған мақалаларды көтерген тақырыбының сонылығына, материал бойындағы оқырманға ұсынған ақпаратының құндылығы мен танымының жоғарылығына мән берілді.

Әлеуметтік мәселелер негізінен мақала жанрында, оның ішінде проблемалық, сараптамалық және насихаттық мақала жанрында жарық көрген. Проценттік көрсеткішін төмендегі диаграммадан көруге болады.

Мемлекет денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қолдау саласындағы нақты мәселелерді шешумен айналысып келеді, осы бағыттағы мәселелерді шешу үшін көптеген бағдарламалар да қабылданды. Жылдағы ел басшыларының Жолдауында да көрініс табады. Дегенмен, әлі күнге дейін нақты мәселелер өз шешімін таппай отырғаны шындық. Оған дәлел –әлеуметтік желілердегі ауру баласына көмек сұраған немесе баспанасыз қалған отбасылардың жанайқайы азаймай тұр. Әсіресе, мемлекеттік бағдарламалардың емес, құрылған қоғамдық қорлардың көмектесуімен біраз мәселелер шешімін де тауып жатыр.

Түйіндей келгенде, аудандық басылым – заманның жаршысы, кезеңнің тамыршысы, аймақ тұрғындарының, жалпы көпшіліктің үні бола отырып, өткен кезеңнің тарихын қалыптастыруға да өзіндік үлес қосатынын берген шығармашылық дүниелері арқылы, кейіпкерінің көңіл-күйлері арқылы қоғамдағы күнделікті құбылыс-оқиғасына жедел бағыт-бағдар беріп, үнемі уақытпен үндесе, жаңа ғасыр ұрпағына кемел ой айтып, жолбасшылық жасайтын дәуір құбылысы екендігіне көз жеткіздік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

«Жаңақорған тынысы» газеті// <https://zhanagorgan-tynysy.kz/>

Әлеуметтік журналистика – проблеманы айтып, көрсету//<https://sputnik.kz/20200911/aleumettik-zhurnalistika-problema-14936009.html>

Проблематика периодической печати : учеб. пособие / Под ред. Г. С. Вычуба и Т. И. Фроловой. М.: ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2008. – С. 61.

Тулупов, В.В. Социальные проблемы и социальная журналистика//Вестник воронежского государственного университета. Серия: филология, журналистика. –2012.–№1.–С. 243

Жолудева Е.В., Байрамова С.А. Феномен социальной журналистики: актуальность и многоаспектность развития // Человек, общество, инклюзия. –2016. –№2-1(26).– С.125

Бондаревская,М.А.Особенности создания журналистского текста на социальную тематику // Знак: проблемное поле медиаобразования. – 2015. –№1(15). –С. 57–58

Абдрасилов Е. Алимента төлеу – борышын// «Жаңақорған тынысы» газет, 2019 жыл, 24 қыркүйек

«Жаңақорған тынысы» газеті, №89 (8307), 16 қараша, 2019 жыл

Ыдырысов Т.Шеберлік бастауы. – Алматы, 1984. – 152 б

А.Салимова,
Әль-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті
«Баспа менеджменті және типографика» мамандығының
2-курс магистранты

ӘЛЕУМЕТТІК АҚПАРАТТЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ ЖАРНАМАНЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ҚЫЗМЕТІ

XX ғасырдан бері дизайн – жаппай өндірістің, жаппай тұтыныстың, нарықтың және адамның өмір сүру ортасының мәдениеті мен эстетикасын құрайтын феномен. Қоршаған ортаның үйлесімділігін, оның антропологиялық тиімділігі мен мәдени маңыздылығын беру – материалдық нысандар жасаудың шешуші факторы ретінде көрінді. Мұндай міндеттер индустриалдық дизайнерлердің, жай дизайнерлердің, графикалық-дизайнерлердің, сәулетші-дизайнерлердің, т.б. қызметтерінде іске асырылды. Осы үрдістегі айрықша роль – графикалық-дизайнерлердің еншісінде. Графикалық дизайн оның жаппай тұтынуға бағытталғанын сипаттайтын, барынша жоғары табыс табу мақсатында өндіріс пен сауданың көптеген салаларында белсенді қызмет етеді. Қазіргі кезде графикалық дизайнның тәжірибесінде, осыдан бұрынғы он жылдыққа қарағанда жарнамадан дамудың бар екені көрініп тұрады. Бүгінде жарнамалық дизайнсыз нарықты елестету мүмкін емес.

Е.Павловскаяның зерттеулерінен байқалатындай, жарнама дизайны «Осы кәсіп иесінің басты қасиеті компьютерлік графикалық бағдарламамен жұмыс істей білуімен» айқындалатынын, бөтеннің ойын «күрметті рәсімдеуші» ролін атқаратын болды деп жазған[1]. Жалпы, дизайнның әлеуметтік-мәдени міндеттерін, ішінара графикалық дизайнды үйрену, дизайнның және оның қоғамда алатын орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Дизайнерлердің кәсіби мәдениетінің биік деңгейін қалыптастыру жобалық, инженерлік-техникалық және көркем ойлауды қамтитын бөлшектік ойлаумен құрылады. Жарнаманың бейнелеу мүмкіншілігі мол. Ол көрерменнің фирмалық стилін, сөрелерді, қораптарды, жарнамалық-полиграфиялық өнімдерін, т.б. кешендерін әзірлеуінен байқалады. Оны дизайнерлер жобалайды. Алайда жарнама саласының мамандары дизайнерлік жобаның мақсаты мен мүддесін анықтайды, оған баға береді. Дизайн-жобалаушылық қызметтің табысы көбіне оның негізін қалайтын бастапқы ойына байланысты. Кәсіби-жарнамашы жобаның болашақтағы бейнелік мүмкіншілігін оның тұжырымдамалық әзірленіп жатқан кезінің өзінде-ақ көре біліп, қажет болса, түзетулер енгізе біледі. Нарықта бір нәрсені жылжыта білу: фирманы, қызметті, өнімді, оның бәсекеге қабілеттілігін, тартымдылығын, танымалдылығы мен сұранысын арттыратын дара қасиеттермен айрықшалай білу – кешендік дизайн-жобасын жасай білуді талап етеді. Осы үрдіске қатысу үшін жобалау қызметінде белгілі бір тәжірибелік қабілетке ие болу қажет. Дизайнның мәдени-тарихи шарттылығы күмән тудырмайды. Сондықтан да дизайнға мінездеме бере келе, оның түрлі қырларын ескермесек болмайды. Дизайнды:

- Визуалды мәдениет феномені;
- Тұтынушылық нарықтың даму факторы;
- Бұйымдық ортаның даму бағытының факторы деп қарастырған дұрыс болар еді.

Дизайн құралдарының арқасында адамның материалдық әлемінің мінездемесін өзгертіп қана қоймай, оның бір жағынан, қоғамдық өмірдің түрлі салаларын бір бойына жиған (*ғылыми, техникалық, философиялық, экологиялық, т.б.*), екінші жағынан – түрлі аймақтық және ұлттық мәдениеттермен өзара алмасуға ықпал ететін мәдениетті сақтап, дамыту құралы ретінде қолданылуы тиіс[2].

Жаңа технология, бұқаралық ақпарат құралдары негізінде қалыптастырылушы және дамушы визуалдық мәдениеттің заманауи сатысы да жаппай мәдениет пен дизайнның даму

жолдарын анықтайды. Жаппай мәдениет бүгінде оның ішкі мазмұнының мәні жоқ заттарға деген ерекше қарым-қатынасты белгілеуде. Г.Лола: «Ол арқылы қол жеткізілетін: адамның затпен қатынасы туралы мәселеде екпін «заттан», «қатынасқа» түсетін жағдай маңызды емес, оның әлеуметтік кеңістіктегі метаморфозалары, сол қатынастарының өзі маңызды» деген еді[3].

Біздің кезімізге тән заттарға бұлай қарау – жаппай мәдениеттегі графикалық дизайнның оның басқа түрлерінен гөрі айрықша, айтарлықтай орын алатынын дәлелдейді. Себебі, тұтынушыға әсер ететін, заттың ерекше, аңыздық бейнесін жасауға мүмкіндік беретін құрал-саймандардың қожасы.

Материалдық мәдениет дизайнерлік қызмет оның эстетикалық игерілуіне сай бет алатын, адамның бұйымдық-кеңістікті ортасының негізін білдіреді. Жаппай өндірістің есепшіл сұранысы ретінде туындаған дизайн әлеуметтік-мәдени құбылысқа айналып барады.

1920 жылдың басында «полиграфия», «жарнамалық графика», «индустриалдық графика», «жаппай графика», «қолданбалы графика» деген сияқты терминдер енді. Олардың барлығы декоративтік және утилитарлық міндеттерді атқаратын тұрмыстың көркем бұйымдарына қатысы бар. Олардың пайда болуы – кестелік дизайн бұйымдарын жасаудың шынайы тәжірибесін ғана емес, жобалау қызметінің шынайы үрдісі, онсыз алға жылжу мүмкін емес, теоретикалық сомдау бұйымына айналғанын көрсетеді[4].

Осы кезде графикалық нысандардың әртүрлі сипаттары ұсынылды. Қолданбалы графика сипаттамасына:

- Ресми графика (*ақша таңбаларын жасау, мемлекеттік реміздер, эмблемалар, пошта маркалары, мөрлер, т.б.*);
- Өнеркәсіп графикасы (*орау қорабы, этикетка, т.б.*);
- Анықтамалық-мемориалдық графика (*көрнекті құралдар, бұйымдарға ілестірмелі нұсқаушы материалдар*).

Алайда графикалық дизайнның өзін-өзі анықтау үрдісі кешірек жүзеге асты. Графикалық дизайнның аяққа тұру факторы жаппай өндіріс-жаппай тұтыныс жүйелерінің құрамдастарын анықтады. Осыған байланысты, «Кәсіби қызмет түрі ретіндегі өнеркәсіп графикасы графикалық дизайнының аяққа тұру факторы болып табылғандықтан, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қалыптасқан тауар қозғалысының барлық кезеңдеріне қызмет көрсету осы кезде мүмкін болғандықтан, жаңа экономикалық жағдайда бас көтерді» деген В.Глазычевтің пікірімен келіспеске болмайды[5].

Әлеуметтік ақпараттың бір түрі ретінде жарнама-коммуникативті функцияны орындайды. Осыған байланысты ақпаратта жарнамалық басылымда үш өзара байланысты-аспектісі: синтаксистік (*құрылымдық*), семантикалық (*семантикалық*) және прагматикалық (*құндылық*) ретінде қаралады. Әсіресе маңызды жарнаманың құндылық аспектісінде, оның қажеттіліктерін көрсетпесе, дизайнның композициясы қаншалықты шебер болса да, текст және өнер қаншалықты тартымды көрінсе де, олар жарнама тұтынушысын бей-жай қалдырады. Жарнамада қамтылған ақпараттың сипаты бойынша, жарнаманы коммерциялық, саяси және т. б. деп бөлуге болады.

Коммерциялық жарнама ұсынылатын тауарға қызығушылықты ояту үшін немесе қызмет көрсету және оларға сұраныс тудыру. Тәжірибеде көргендей қазіргі жарнама – аудиторияға мақсатты түрде әсер ету. Мәселен, нарыққа шығару кезінде жаңа тауар туралы түсіндіруге ерекше назар аударылады, негізгі қасиеттер мен артықшылықтары айтылады. Саяси жарнама – саяси партиялардың жарнамасы (*бірлестіктердің*), мемлекеттік билік органдарының және қатысатын қоғамдық ұйымдардың, жеке азаматтардың саяси қызметі, олардың іс-әрекеттері, идеялар, бағдарламалар, қатынастар, кез келген ұйымдар, азаматтарға, идеяларға біріккен аудиторияның сипаттамасы. Саяси мінез-құлқын басқару мақсатында саяси ойды өзгертуге бағытталған белгілі бір саяси нанымдарды бекіту, психологиялық әсер ету әдістерінің жүйесі.

Әлеуметтік жарнаманың мақсаттары әлеуметтік және мемлекеттік-қайырымдылыққа қол жеткізуге бағытталған. Жарнамалық басылымдарды үш топқа бөлуге болады: ақпараттық (*ескерту, сұхбат, есеп, есеп беру, кіші жарнама*), аналитикалық (*хат-хабар, мақала, шолу, түсініктеме*), публицистикалық (*эскиз, эссе*).

Графикалық дизайнның коммерциялық нысандары, көбіне жарнама – бұқара санасын билеудің мықты құралы. Жарнаманың сәтті жасалуы – нарықта бір нәрсені: фирманы, қызметті, өнімді жылжытуға, оның бәсекеге деген қабілеттілігін арттыратын, тартымдылығын, даралығын, танымалдылығы мен сұранысын арттыруға деген ашкөз талпыныс визуалды шешімі оны құраушы сипаттарының бірі, кешенді жарнамалық жоба жасауға байланысты. Жарнама графикалық дизайнның нысаны ретінде, бірінші кезекте сатудың санына көзделген нарықтық табысқа жетуге бағытталған. Бүгінгі күнгі жаппай тұтыну дәуірінде негізгі міндеті ретінде болмаса да, қажетті міндеттерінің бірі ретінде – жарнама қызметін (*тұтынушының назарын аудару, тауардың сатылуына, қызметтің көрсетілуіне ықпал ете отырып, оны қызықтыру*) көрсетпейтін графикалық дизайн нысанын атап көрсету аса қиынға соғады. Мысалы, кітаптың мұқабасы – жаппай сатып алушыларды сатып алуға мәжбүр ететін «қорабы» деп айтылып жүр.

Демек, графикалық дизайн дизайнның дамуының қаржылық-экономикалық стратегиясын (*пайда табуға ұмтылыс, маркетингтік зерттеулерді белсенді пайдалану, сәнді тұтыныс идеологиясын орнату, жарнаманың жаппай қолданылуы, стратегияның экономиканың құндылығына бағытталуы*) көздей отырып, коммерциялық табыс тауып, өндірушіні байытуды мақсат тұтып, жаппай тұтынушылықтың жасырын сұранысына ықпал ететін, белгілі бір психологиялық ұстамдарға жүгінеді. Графикалық дизайнының пәрменді дамуына орай, көріністік нысандар адамға қолжетімді болып алды, дәлірек айтсақ, адамды кез келген жерде айнала қоршап алды. Графикалық дизайны жаппай ақпараттандыру саласында күшейіп алды. Оның нысандары жарнамада, кинода, теледидарда, баспа қызметінде, т.б. қолданылады. Адам теледидардан, баспадан, т.б. күнделікті көретін көріністік нысандардың үздіксіз өзгеріп, бірінің орнын бірі басып отыру көрсеткіші тым жоғары. Көріністік мәдениеттің дамуында компьютерлік графиканың дамуы, жарнамалық роликтердің жасалуы жаңа бейнелеу пішінінің құрылуы – өте маңызды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Панкратов Ф.Г., Серегина Т.К., Шахурин В.Г. Рекламная деятельность. – М.: Прогресс, 1995.
2. Михайлов С., История дизайна. Т.1,2. СД России, М.,2003.
3. Бове К.Л., Аренс У.Ф. Современная реклама./Пер. С англ. – Тольятти: Издательский Дом Довгань. 1995.
4. Дейян А. Реклама. – М.: Прогресс, 1993.
5. Глазычев В.Л. О дизайне.–М.1970.

Анель Букембаева,
магистрант 2 курс «Медиадизайн»
КазНУ им. Аль-Фараби.
Научный руководитель: А. Наурызбаева,
доктор PhD

АКТУАЛЬНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВНОСТЬ ФОРМ ЦИФРОВОГО ИСКУССТВА В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙНЕ

Путь цифрового искусства в дизайне начал укрепляться во второй половине 20-го века, особенно с появлением компьютеров и цифровых технологий. Однако только после широкой доступности персональных компьютеров и сложного программного обеспечения в 1980-х годах цифровое искусство по-настоящему начало развиваться в дизайнерском сообществе. Первое цифровое изображение создал Рассел Кирш в 1957 году. Кирш, исследователь Национального бюро стандартов (*ныне NIST*), использовал компьютер для сканирования фотографии и создал цифровую версию, знаменующая начало цифровых изображений.

На протяжении 1960-х и 1970-х годов, с развитием компьютерных технологий, художники и дизайнеры начали экспериментировать с цифровыми инструментами для творческого самовыражения. Ярким примером является работа художника Гарольда Козна, который в 1970-х годах разработал программу AARON для автономного создания искусства. А в 1980-х годах с появлением такого продукта как Adobe Photoshop, произвело революцию в цифровом искусстве и дизайне. Теперь дизайнеры могут манипулировать изображениями в цифровом формате, открывая совершенно новую сферу творческих возможностей.

С тех пор путь цифрового искусства в дизайне продолжал развиваться вместе с достижениями в области технологий, программного обеспечения и художественных приемов. Особенно повлияло появление ИИ. Такие как:

1. Автоматизированные процессы проектирования. Алгоритмы искусственного интеллекта могут автоматизировать повторяющиеся задачи в рабочих процессах проектирования, такие как создание вариантов макета, цветовых палитр или даже целых проектов на основе входных критериев. Это повышает эффективность и позволяет дизайнерам сосредоточиться на более творческих аспектах своей работы.

2. Расширенная креативность. ИИ может служить творческим соавтором, вдохновляя, предлагая улучшения или даже генерируя совершенно новые идеи на основе отзывов дизайнеров. Такое усиление креативности может привести к инновационным решениям, которые иначе не рассматривались бы.

В целом появление искусственного интеллекта существенно изменило практику дизайна, открыв новые возможности для творчества, эффективности и инноваций, ориентированных на пользователя. Однако это также создает проблемы, которые дизайнеры должны тщательно решить, чтобы полностью использовать его потенциал и одновременно снизить риски.

Эволюция его в дизайне является свидетельством неустанного движения технологического прогресса начала XXI века. Подобный технико-технологический прогресс начался как экспериментальные усилия в области компьютерной графики и цифровых изображений. Со временем трансформировавшийся в многогранную дисциплину, охватывающую множество средств и методов современного дизайна. От зарождения пиксель-арта до сложностей 3D-моделирования и анимации цифровое искусство развивалось вместе с развитием программных инструментов. Пройдя такой сложный путь и неустанно прогрессируя, цифровое искусство сегодня позволило дизайнерам овладеть мощными диджитал инструментами. Это дало воплощать свои идеи в жизнь с беспрецедентной точностью и детализацией, стирая границы между воображением и реальностью для реализации своих замыслов, как никогда раньше.

Одной из определяющих характеристик форм цифрового искусства является присущая им *универсальность*. В отличие от традиционных средств, которые часто требуют специального оборудования и материалов, цифровое искусство может быть создано с использованием только компьютера и программного обеспечения. Это – векторная графика, 3D-моделирование, цифровая живопись или анимационная графика. Таким образом, у дизайнеров появилась возможность для выражения своего творчества с помощью широкогоспектрацифровых-инструментов. Подобный подход помог в воплощении от минималистской векторной графики до фотореалистичных изображений. Более того, цифровое искусство можно легко адаптировать к различным демонстрирующим платформам: веб-сайт, мобильное приложение или интерактивная инсталляция. Эта гибкость позволяет им легко адаптировать свою работу к различным интерфейсам, а также преодолевать ограничения традиционных сред и создавать захватывающие впечатления, которые очаровывают и вдохновляют.

В сфере дизайна пользовательского опыта (UX) цифровое искусство играет ключевую роль в создании интересных и интуитивно понятных взаимодействий. Благодаря использованию интерактивных элементов, анимации и динамических визуальных эффектов, которые не только привлекают внимание пользователей, но и могут указывать через интерфейсы четко и ясно. Цифровое искусство способно превратить статические проекты в живые, динамичные визуалы, которые находят отклик у аудитории на более высоком уровне. Могут поспособствовать значимым связям и стимулируют вовлечение пользователей в процесс. Плавный переход между экранами или игривая анимация, реагирующая на действия пользователя дает ощущение живой и активной беседы. Подобное цифровое искусство поднимает пользовательский опыт на новый уровень, делая взаимодействие более интуитивным, приятным и запоминающимся.

Находясь в инновационном процессе, формы цифрового искусства продолжают переосмысливать возможности современного дизайна. От опыта дополненной реальности (AR), сочетающего виртуальный и физический миры, до генеративного искусства, которое развивается и адаптируется с течением времени. Дизайнеры используют передовые технологии для создания впечатлений, которые когда-то были в только в поле фантазии и невообразимы в реальности. Цифровое искусство продолжает внедрять культуру экспериментов и исследований, побуждая дизайнеров мыслить нестандартно и расширять границы достижимого. Таким образом, охватывая новейшие технологии, художники цифровые эру внедряют инновации в сферу дизайна и тем самым формируют будущие смежные направления.

В сфере продуктов дизайна формы цифрового искусства служат мостом между творчеством и функциональностью. Независимо от того, разрабатывается ли интерфейс смартфона, внешний облик бытовой техники или предмета мебели, дизайнеры должны сочетать эстетическую привлекательность с удобством и практичностью использования. Цифровое искусство позволяет дизайнерам найти этот тонкий баланс, наполняя продукты визуально интересными элементами, сохраняя при этом интуитивность и удобство для пользователя.

Поскольку мы продолжаем ориентироваться в постоянно меняющемся ландшафте дизайна, одно остается ясным: формы цифрового искусства, это не просто преходящая тенденция, а незаменимый инструмент для формирования будущего дизайна, а ее актуальность и перспективность в современном дизайне просто неоспоримы. Цифровое искусство стало неотъемлемой частью современной практики дизайна от улучшения пользовательского опыта до стимулирования инноваций и творчества. Понимание вышеуказанных сторон цифрового искусства могут открыть новые возможности в развитие объектов дизайна.

Список использованных источников:

1. Архитектура и дизайн в цифровую эпоху. М.: ЭКСМО, 2021. – 185 с.
2. Цифровые технологии в социокультурных практиках территории. Екатеринбург, 2019. –205 с.

3. Бычков В.В. Виртуальная реальность как феномен современного искусства. СПб: Изд. «Питер», 2018. – 195 с.
4. Некрасов Д.Ю. Художественная специфика цифрового искусства. М.: Изд. «Манн, Иванов и Фебер», 2016. – 112 с.

**Адель Кусаинова,
Магистрант факультета
журналистики и политологии,
Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева**

РАЗВИТИЕ ТЕМЫ КРИМИНАЛИСТИКИ В МЕДИА ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА

Криминальная журналистика в Казахстане зародилась относительно недавно, а особенно на телевидение, так как первый телеканал появился в стране в 1958 году, если сравнивать эту дату с Европой или Америкой, то конечно можно сказать, что разрыва уровня присутствует [1;155]. Объяснение этому есть несколько причин, в журналистике страны не было четкого разделения на криминальную и обычную, если брать обширно, то в большинстве новостей содержится криминалистика, особенно если это связано с политикой или насилием.

Поэтому, журналисты попросту не задумывались, о том, чтобы этому уделить отдельное внимание, пока конечно не появились такие жанры, как журналистское расследование, анализ, комментарий и другие, которые отличаются от стандартного направления медиа. Вторая причина – это одна большая страна, а именно речь идёт о Союзе Советских Социалистических Республик, поэтому наша четвёртая власть не была отдельной для страны или имела свою уникальность, снова придётся повторить, но именно на телевидение были программы, которые уже имеют популярность в Российской Федерации.

Так же в Казахстане достаточно мало изданий и особенно телеканалов, которые готовы развивать тему свободы. Тут уже выходит другая причина – это цензура [2; 38]. Не каждый канал или не каждая газета сможет показать и рассказать всю правду, особенно если тема касается политики. Поэтому все держат нейтралитет, в Казахстане с этим дела обстоят сложнее. Даже порой комментаторы критикуют автора новости. Это были лишь некоторые причины, почему криминальная журналистика не так давно существует в телевидение Казахстана. Открытые сцены, насилие, убийство, страшные ДТП и подробные сцены с кровью и трупами, всё это стало интересовать больше казахстанского телезрителя. Так появились правовые передачи, где зритель знакомился с действующими законами. Например, программа «Рейдер», которая вещала на телеканале «КТК» в 2014 году [3]. Исследуя данную телепрограмму, можно сделать несколько выводов о том, как раньше вещали о криминале на телевидение Казахстана.

Программа в новостном жанре рассказывала про криминальные события в стране, её хронометраж совсем не долгий, от шести минут длился сюжет, но за это время телеканал успевал рассказать зрителю про весь криминал за этот день. «Рейдер» получил большую популярность среди населения, ведь как было выяснено и доказано, что людям всегда будет интересно, про новые преступления и скандалы, это для них, как отдушина после рабочего дня. В источниках было найден удивительный факт, что первый выход данной программы на телевидение состоялся восемнадцатого марта 1996 года, и продлилось вещание до декабря 2014 года. Восемнадцать лет в эфире, достаточно большой срок для одной программы, так как известно, что контент обновляется, каждый телевизионный сезон, всё связано с многочисленными просмотрами и большим охватом зрителей. Интересен тот феномен, что «Рейдер» можно считать одной из

первых программ с криминальной журналистикой на телевидение Казахстана.

Анализируя контент данной криминальной программы, можно утвердить, что в криминальной журналистике очень важно вызвать у зрителя эмоции и как можно больше. Потому что именно в «Рейдер» человек мог испытать весь спектр чувств при просмотре сюжета. Так же можно отметить атмосферу, которая создается в телепередаче, накаливание страстей, критические ситуации, разборки людей и множество скандалов, всё это не оставляло зрителя равнодушным. Ещё одним важным фактором являлось то, что в сюжетах присутствовали достоверные факты, именно это делает программу не просто интересной, но и ещё полезной, что бы быть в курсе криминальных событий Казахстана. Съёмки практически все проходили в Алматы, за исключением некоторых выпусков, где принимали участие другие города, это зависело от криминального происшествия.

Корреспонденты находили информацию двадцать четыре часа в сутки и следили за развитием чрезвычайных событий в городе, их основной задачей было показать реальную жизнь без подстановки и сценария, именно такую со всеми проблемами и жестокостью окружающих. Программа «Рейдер» за всё своё время существования помогла сотням людей найти своих пропавших родственников, а так же около десяткам тысяч поспособствовали решению бюрократических проблем. Сделав небольшой контент – анализ стало ясно, что программа не только информировала зрителей, но и участвовала в их жизни. Например, в сюжете были вставки о пропавших жителях Алматы, благодаря такому инструменту, многие нашли своих потерянных родственников или просто друзей. Программа продержалась долгое время на телевидение, но на современном канале «КТК» мы её увидеть не сможем.

В ходе исследования и анализа Казахстанского телевидения на наличие программ с криминальной журналистикой, было замечено, что большинство проектов с криминалом существовали на телеканале «КТК». Так появился имидж самого канала, где ведут расследования, говорят о политике и не скрывают реальность жизни. Следующая программа, которая является отличным примером криминалистики на отечественном телевидение – это «Чёрный квадрат», который так же транслировался на «КТК». В 2017 году телепрограмма остановила своё вещание, но в архиве сохранились все выпуски, выходящие до этого. С помощью этого, удалось сделать контент - анализ и посмотреть, как устроены эфиры на телевидение с криминалом, что их отличает от обычных новостей, кроме наличий насилия и запретных тем.

«Чёрный квадрат» показывал в подробностях самые шокирующие преступления, которые происходили в Казахстане, а также самые откровенные убийства и интервью с убийцами, где они рассказывали свою историю, как пришли к такой жизни и что они собираются делать дальше после всех их действий и поступков [4]. В телепрограмме интересовались не только жизнью преступников, но и мнение стражей порядка про сложности их работы, то, как они вычисляют правонарушителей и все подводные камни данной профессии. На отечественном телевидение, такая программа снова пользовалась успехом, особенно после закрытия «Рейдер», зрители получили новый поток криминала и интриг то, что их интересует практически всегда, поэтому криминалистика является жанром, который всегда будет иметь спрос. Для контент-анализа были взяты несколько выпусков «Чёрный квадрат», для того чтобы подробнее разобрать программу и из чего она состоит, не только общее описание, но и подробное исследование эфиров.

Например, выпуск под названием «Смертельный треугольник», в нём происходит диссонанс между любовью и ненавистью [5]. Все происходит в детективном жанре, журналисты отписывают ситуацию, когда роман на стороне привёл к непоправимой трагедии. Сюжет рассказывает, что даже маленькая интрига приводит к серьезным и грустным последствиям. Благодаря анализу хочется отметить подачу, которая делает выпуски интересными и индивидуальными, то, как персонажи рассказывают о своих историях и о своём опыте. В основном эфиры длятся от двадцати пяти минут, может быть дольше, так же в новостном

формате с элементами журналистского расследования. В данном выпуске присутствует мнение экспертов, опрос жителей и интервью с правоохранительными органами, которые рассказывают про данное преступление.

А именно какие мотивы были у преступника во время преступления, в этом сюжете главной причиной убийства было, что в любовном треугольнике не может быть спокойствия и мира, отвергнутые и обиженные любовники готовы на многое, даже на убийство. В следующем выпуске под название «Необузданный инстинкт» было журналистское расследование на тему убийства и криминала [6]. Дело в том, что в 2012 году в Костанайской области резко стали пропадать девушки, причем совсем бесследно. Это вызвало панику у населения, но дело раскрыли спустя несколько лет, когда расследовали убийство Виктории Гани из Рудного, на момент преступления ей было всего семь лет. Убийца очень долго скрывался от правоохранительных органов, он жестко изнасиловал и убил маленькую девочку.

Человек, который потерял над собой контроль, вследствие он совсем не раскаивался о содеянном, а наоборот даже радовался, что выполнил своё зверское желание. Исследуя данный выпуск, было видно, как журналисты расследуют дело и выясняют, почему обычный семьянин стал хладнокровным убийцей и насильником, почему он начал охоту на женский пол и как после всего этого он приходил домой к семье. «Чёрный квадрат» не только информировал людей о последних криминальных новостях, но ещё и выяснял причину, по которой происшествие случилось, достаточно интересно для зрителя, потому будет не понятно, откуда у людей столько жестокости. Программа захватывала своим сюжетом, именно в передаче эмоций, которые испытывали герои.

Причина закрытия так и осталась в секрете, можно предположить, что все сделано, из-за цензуры, такой контент косвенно пропагандирует насилие и преступление, рассказывая в подробностях о криминале в Казахстане. На данный момент, телеканал «КТК» выпускает программу с криминальной журналистикой под названием «Было дело» [7]. Совсем недавно вернули её в сетку вещания, после долгого перерыва. «Было дело» – это ретро детектив, проект рассказывает о криминальных событиях и преступлениях 90-х годов в Казахстане. Самые громкие дела будут рассказаны через призму современного взгляда. Главное, что каждый выпуск построен на реальной жизни с живыми персонажами, где событие восстанавливается в хронологическом порядке с помощью показаний очевидцев, воспоминания следователей и особенно дело уделяется архиву, журналисту приходится поднять весь материал по данному вопросу. Сейчас выпуски лишь часть истории, но все знают, что криминал расцветал во время девяностых, когда закон можно было купить, а свой бизнес могли себе позволить, только люди, которые не боялись бандитов и имели защиту от них. В телепрограмме «Было дело» интересно наблюдать за расследованием, как репортеры находят спикеров, воссоздают картинку преступления, тем самым делая контент уникальным и не похожим на другие программы с данной тематикой. В девяностые людям было очень сложно выйти из старой советской системы, они были привыкшие к стабильности и тяжелому трудовому дню, но после распада многие почувствовали свободу и настал анархизм в молодом Казахстане, который только начинал своё становление, как отдельная страна. Падает экономика, многие заводы закрываются и процветает криминал, уровень преступности повысился, времена, когда в стране тотальная безработица.

Анализируя телепередачу «Было дело» можно сказать, что в ней присутствуют различные схемы совершения преступления, которые появились, только в тот момент. Например, такой ход, как кража ради денежного выкупа, журналистам пришлось глубоко капнуть и разобраться, откуда появились новомодные методы криминала. Остаётся неизвестным, то, что программа начала свой новый запуск лишь в 2022 году, с чем связано необычное появления из прошлого. Так же в ходе контент-анализа хотелось бы заметить не только наполняемость материала, но и то, как профессионально создали атмосферу и настроение девяностых. То есть декорации были специально разработаны для передачи, подготовлен специальный реквизит, различные

костюмы в стиле ретро, найдены раритетные вещи, и актерский состав всегда приближен к теме девяностых. Создатели попытались полностью передать весь криминал Казахстана в конце двадцатого века. Ретро детектив вещает каждое утро в двадцать минут одиннадцатого, видимо, расчёт сделан на домохозяйек, которых очень легко вдохновить программами данного типа.

В Казахстане не совсем много программ с криминальной журналистикой, но все они сделаны очень качественно, можно сказать, что криминал хорошо освещается в стране на телевидение. Правда, многие из примеров в главе уже закрыты и этому не дают никакого объяснения. Второй факт это то, что в основном всё сделано и снято в информационном стиле подачи материала, как новостные сюжеты, только, более развернутые и доскональные. При этом журналисты в криминальных программах очень сдержанные и очень умело ищут информацию. Поэтому, можно сделать заключение, что криминальная журналистика актуальна в Казахстане.

Список использованных литератур:

1. Козыбаев С.К. // Аудитория – весь Казахстан – Алматы, 1981. – 155 с.
  2. Барлыбаева С.Х.// Телевизионная журналистика – Алматы, 2011. – 38 с.
- ktk.kz: [Электронный ресурс] // Рейдер – Хроники недели –URL: <https://www.ktk.kz/ru/programs/raider/>
- YouTube канал: [Электронный ресурс] // Программа «Черный квадрат»–URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UxBJF5gzth4&t=453s>
- ktk.kz: [Электронный ресурс] // Программа «Черный квадрат» – «Смертельный треугольник»–URL: https://www.ktk.kz/ru/programs/Cherniy_Kvadrat/
- ktk.kz:[Электронный ресурс]//Программа «Черный квадрат»–«Необузданный инстинкт»–URL: https://www.ktk.kz/ru/programs/Cherniy_Kvadrat/78451/
- ktk.kz: [Электронный ресурс] // Программа «Было дело»–URL: <https://www.ktk.kz/ru/news/video/2022/11/28/228953/>

Мазмұны:

I бөлім

Желтоқсан жаңғырығы

Кенес Нұрпейіс, Ерлік тарихқа ерекше көзқарас.....	4
Мәмбет Қойгелдиев, Азаттық аңсағандар ақиқаты	5
Әбдімәлік Нысанбаев, Ұлттық идеяны ұғынықты талдаған туынды	7
Бекет Тұрғараев, Ұлтқа қызмет ету – ұлы іс!	8
Мереке Құлкенов, Қоңыраулы қалам	10
Пернебай Дүйсенбин, «Ұлтын сату қанша тұрады?» - деп шамырқанған қаламгер.....	11
Жұмабай Шаштайұлы, «Азаттық аңсаған» «Алаң жұрттың» авторы	16
Дос Көшім, Ұлт қызметіндегі ұл	20
Темірхан Момбекұлы-Түркістан, Желтоқсан рухы немесе Желтоқсан жалаугері	24
Нұртай Сабильянов, Желтоқсан көтерілісі – асқақ тарих	30
Маралтай Райымбекұлы, Жайылманың жампозы	32
Бақытжан Сатершинов, «Қазаққа қандай ұлттық идея қажет?» немесе ұстазына адал шәкірт	36
Зейнәбіл Айдарбеков, Тәуелсіздік тұғыры – Ұлттық идея	40
Айгүл Аханбайқызы, «Шалқармен» бірге шираған	44
Оңғар Құрал, Алаш сөзін ардақтаған азамат	46
Кенжебек Тұманбайұлы, Біздің курстың Бөкеңі	49
Бекжан Әшірбаев, Ақтаңдақтар алаугері	51
Ермахан Шайхыұлы, Тырнақалды туынды оқырманға жол тартты	56
Әлібек Бақытбекұлы, Желтоқсан көтерілісіне қатысты кітап	56
Б. Дүйсен, Ерлік тарихқа ерекше көзқарас	57
Алмас Жумабаев, Свидетели истории	58
«Біз білмейтін Желтоқсан»	58
Құттыбек Аймахан, «Біз білмейтін Желтоқсан» атты кітап шықты	59

Айгүл Аханбайқызы, «Біз білмейтін Желтоқсан»	60
Әйгерім Сауытбекова, Жетпіс жыл бұрынғы тауқымет шежіресі	60
Әсем Чапай, «Тауқымет пен тағзым»	61
Сания Ибрагимова, Они жили по совести	61
«Тауқымет пен тағзым»	62
Гюльнара Нурпеисова, Книга скорби	62
Алаш арыстарына арналған шығарма	63
Алаш идеясының мәні	64
Жақсыбай Самрат, Азаттық идеясы және жастар	64
Қайсар қызы сен қазақтың!	66
Назира Елеухан, Алматыда «Желтоқсан қарлығаштары» атты кітап жарық көрді	66
Айгуль Турысбекова, В Алматы презентована книга «Желтоқсан қарлығаштары»	67
«Желтоқсан қарлығаштары» атты кітап жарық көрді	68
Қанат Ескендір, Ұлттық идея – ел санасы	68
«Алаш жолы» атты кітап жарық көрді	69
Вышла в свет книга «Алаш жолы»	70
Зейін Ерғали, Азаматтың берік ұстанымы	71
Рая Ескендір, «Азаттық аңсаған» кітабының тұсаукесері өтті	72

II бөлім Қазіргі баспа ісі және дизайн өнері

Қоңыр Мухатаева, Отандық ақпарат саласы және Ұлттық мемлекеттік кітап палатасы	74
Назкен Жансерікова, Телевизия – тәрбие тынысы	79
Жанарбек Берістенов, Заманауи қазақ дизайнындағы негізгі мәселелер	84
Дастан Қастай, Модерн сұхбат жанрының ұлттық бедерлері	87
Әзімбек Қойлыбай, Қазан төңкерісінен кейінгі қазақ балалар әдебиеті мен оқулықтары	89
Ернар Ергеш, Қазақ тарихындағы Алаш қайраткерлерінің рөлі	93
Айзада Сатыбалды, Цифрландырудың кітап өндірісіне әсері	95
Аружан Салин, Автор мен оқырман қарым-қатынасына арналған алтын көпір.....	99

Ботакөз Арыстан, Қазақстандағы заманауи дизайн түрлері	101
А. Айтмырза, Баспа ісі: проблемалары мен болашағы	106
А. Баймуханова, Б. Төлекова, Д. Толқынбек, Кітапты мұқабасы арқылы бағалаудың негізгі аспектілері	109
Айжан Хасанова, Қазақстандағы ғылыми мерзімді басылымдардың құрылу ерекшеліктері	112
Арайлым Нышанова, Қазақ спорт журналистикасы: Тақырыптық, жанрлық ізденістер	114
Аружан Тұрсынова, «Жаңақорған тынысы» газетіндегі әлеуметтік мәселенің көріну деңгейі	118
А. Салимова, Әлеуметтік ақпараттың бір түрі ретінде жарнаманың коммуникативті қызметі	123
Анель Букембаева, Актуальность и перспективность форм цифрового искусства в современном дизайне	126
Адель Кусаинова, Развитие темы криминалистики в медиа пространстве Казахстана	128

Ғылыми басылым

«Тұрақты даму мақсаттары аясындағы журналистика және баспа ісі: дәстүр және жаңашылдық» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға арналған

МАТЕРИАЛДАРЫ

Жалпы редакциясын басқарған: Темірғали Көпбаев
Ғылыми редактор: Айгүл Рамазан
Құрастырған әрі жауапты редакторы: Ермахан Шайхыұлы
Беттеуші: Ниетжан Ибрагимов

Авторлық редакциямен жарыққа шықты

Басуға 27.02.2024 жылы қол қойылды. Пішімі 70x100 1/16
Көлемі 14,8 б.т. Офсетті қағаз. Тапсырыс №391

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, №71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.